

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Γιώργος Γάσιος

Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΠΟΔΟΣΦΑΙΡΙΚΩΝ ΣΩΜΑΤΕΙΩΝ ΣΤΗΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ 1922-1936.

Η Ποδοσφαιρική Ομάς Γυμναστικού Συλλόγου Απόλλωνος.

Τριμελής Επιτροπή: *Χρήστος Χατζηιωσήφ (Επιβλέπων)*
Ελένη Φουρναράκη
Χρήστος Λούκος

ΡΕΘΥΜΝΟ 2005.

Νίκος Εγγονόπουλος

ΤΑ ΓΚΩΛ-ΠΟΣΤ

άκουγε τις καμπάνες που βαρούν
και τ' ορείχαλκου τις δονήσεις
όπου τρυπάν τον καθαρό
-του κυριακάτικου πρωινού-
αγέρα

άραγες οι καμπάνες τι να μηνούν;
θα τις ακολουθήσουν μήπως
ὕμνοι τραγούδια χαρές
ή πολυβόλα θ' αντηχήσουνε
απαίσια
να σπείρουνε
τον όλεθρο ολούθε;

ένα σας λέω:

όλοι να τρέξουμε αμέσως
στα γκολ-πόστ
παιδιά!
στα γκολ-πόστ
στα γκολ-πόστ
άγρυπνοι
-ακοίμητοι φρουροί-
πανέτοιμοι
το μάτι εδώ κι εκεί να γρηγορούμε

μην αρχινίσουνε να πέφτουνε
τα τέρματα
βροχή
και
ηττηθούμε

(«Στην κοιλάδα με τους ροδώνες», 1978)

ΠΕΡΙΟΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	4
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο : ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΩΝ ΘΕΩΡΗΤΙΚΩΝ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΩΝ	9
ΕΥΡΥΤΕΡΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ.....	9
ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ.....	19
Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ	22
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο : Η ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΚΑΙ Η ΕΞΑΠΛΩΣΗ ΤΟΥ ΠΟΔΟΣΦΑΙΡΟΥ	26
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο : ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΠΟΔΟΣΦΑΙΡΟΥ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ	33
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο : Ο ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΣ	39
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ	39
Ο ΧΩΡΟΣ ΤΟΥ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ	41
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο : Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΠΟΔΟΣΦΑΙΡΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1922-1936	48
Η ΕΠΙΣΗΜΗ ΔΟΜΗ	48
Η ΑΠΗΧΗΣΗ.....	53
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6^ο : ΤΑ ΣΩΜΑΤΕΙΑ.....	57
ΤΑ ΕΠΙΣΗΜΑ ΣΩΜΑΤΕΙΑ	57
Η ΚΙΝΗΣΗ ΣΤΗΝ ΕΠΑΡΧΙΑ	65
Η ΑΘΗΝΑ ΚΑΙ Ο ΠΕΙΡΑΙΑΣ.....	69
ΤΑ ΚΑΤΑΣΤΑΤΙΚΑ	73
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7^ο : ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ	79
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8^ο : Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΠΟΔΟΣΦΑΙΡΟΥ ΣΤΟ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ.....	87
ΟΙ ΑΠΟΦΕΙΣ	87
Η ΕΘΝΙΚΗ ΟΜΑΔΑ.	89
Ο ΚΕΡΔΟΣΚΟΠΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ	92
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΕΠΙΛΟΓΟΣ	99
ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	102
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	112

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το παιχνίδι με κάποιο είδος μπάλας δεν ήταν άγνωστο σε διαφορετικούς πολιτισμούς και σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους. Για τους ιστορικούς του αθλήματος όλα αυτά τα παιχνίδια θεωρούνται κατά κανόνα πρόδρομες μορφές του ποδοσφαίρου. Εντούτοις το ποδόσφαιρο, όπως είναι γνωστό σήμερα, δεν αποτελεί απλά και μόνο την εξέλιξη τοπικών παραδοσιακών παιχνιδιών.

Οι ραγδαίες αλλαγές πιο συγκεκριμένα στις οικονομικές και κοινωνικές δομές που δημιούργησε η βιομηχανική επανάσταση είχαν ως αποτέλεσμα τη χωρίς προηγούμενο επιτάχυνση της αστικοποίησης, την ανάδυση όρων μαζικής παραγωγής και κατανάλωσης ενώ για πρώτη φορά στην ιστορία συγκροτείται η έννοια του ελεύθερου χρόνου που δημιουργεί νέου είδους κοινωνικές σχέσεις.

Στο πλαίσιο λοιπόν της ευρύτερης αυτής συγκυρίας, το ποδόσφαιρο πρωτοεμφανίστηκε σε πιο οργανωμένη μορφή το 19^ο αιώνα στα βρετανικά *public schools* και αναδείχθηκε στον 20^ο αιώνα σε παληητικό πάθος.

Πιο συγκεκριμένα, στη Μεγάλη Βρετανία, οι γόννοι των ανώτερων τάξεων ασχολούνται με ενθουσιασμό με το ποδόσφαιρο ασκούμενοι ταυτόχρονα στο *fair play*, στο να μην παρασύρονται από τις συγκινήσεις και στο να έχουν το νου τους στην επίτευξη του σκοπού (*goal*). Το 1848 στο Κέιμπριτζ δημιουργήθηκε το πρώτο σώμα κανόνων, καθώς δεν μπορούσε να γίνει ανεκτό πια το άναρχο παιχνίδι με τη μπάλα, ενώ δεκαπέντε χρόνια αργότερα, το 1863, ιδρύθηκε στο Λονδίνο η Αγγλική Ομοσπονδία Ποδοσφαίρου (*Football Association-F.A.*).¹

Από το 1871 και με ευθύνη πια της νεοσύστατης ομοσπονδίας, διεξάγονται, αγώνες για το θεσμό του κυπέλλου Αγγλίας όπου παρατηρείται μαζική συμμετοχή θεατών. Η δημοτικότητα του ποδοσφαίρου αυξανόταν διαρκώς αγγίζοντας πλέον και την εργατική τάξη, με αποτέλεσμα την ανάδειξη του σε εθνικό και όλο πιο προλεταριακό αθλητικό θέαμα αλλά και τη συγκρότηση ταυτόχρονα μιας ιδιαίτερης ανδρικής ποδοσφαιρικής κουλτούρας. Το γήπεδο μετατράπηκε σε χώρο συνάρθρωσης και διαμόρφωσης της εργατικής συνείδησης που το 1913 η παρουσία του ίδιου του βασιλιά στον τελικό του κυπέλλου σήμαινε την υιοθέτηση σε συμβολικό επίπεδο του ποδοσφαίρου ως την κατεξοχήν μαζική και προλεταριακή εκδήλωση.² Στο σημείο αυτό έχει κάποιο ενδιαφέρον να επισημανθεί πως στον τελικό του κυπέλλου του 2004 για πρώτη φορά από τότε δεν παραβρέθηκε κανένα μέλος της βασιλικής οικογένειας ενώ το κύπελλο το απένειμε στους νικητές ο Σουηδός προπονητής της εθνικής ομάδος. Ίσως πια το ποδόσφαιρο δεν είναι τόσο σημαντικό για την εργατική τάξη στη βρετανική κοινωνία ή πως, πιο απλά, δεν υφίσταται πια εργατική τάξη με συγκροτημένη συνείδηση.

Δια μέσου της βρετανικής αυτοκρατορίας το ποδόσφαιρο με τους κανόνες του διοχετεύθηκε στην υπόλοιπη Ευρώπη, στη Λατινική Αμερική και στην Ανατολή. Το 1880 περίπου ποδοσφαιρικά σωματεία έχουν δημιουργηθεί σχεδόν σε όλες τις ηπείρους, το 1904 ιδρύθηκε η Παγκόσμια Ομοσπονδία Ποδοσφαίρου-*Federation*

¹ Β.Καρδάσης-Απ.Διαμαντής (επιμ.), «Και Εγεννήθη Ποδόσφαιρο», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 23/5/1999, σ.43-45.

² Eric Hobsbawm, *Ξεχωριστοί Άνθρωποι. Αντίσταση, Εξέγερση και Τζαζ*, (Μτφρ:Π.Ματάλας), Θεμέλιο, Αθήνα, 2001, σ.100.

Internationale de Football Association (F.I.F.A.) ενώ με το παγκόσμιο κύπελλο του 1930 κατοχυρώθηκε ως διεθνές άθλημα.

Σήμερα, το ποδόσφαιρο δεν προσλαμβάνεται ως απλά σημαντικό για δισεκατομμύρια ανθρώπους. Είναι η μεγάλη αγάπη των παιδιών αλλά και ταυτόχρονα ιδεολογικός μηχανισμός, κοινωνικό ναρκωτικό, μέσο διοχέτευσης συσσωρευμένης επιθετικότητας, προβολή ηθελημένης συμπεριφοράς, συμβολισμός του Οιδιπόδειου, κοινωνική επίδειξη, μάχη, κινήγι, θρησκευτική τελετή, επιχείρηση, παράσταση θεατρική, είναι το κόμπλεξ του διανοούμενου, η εκτόνωση του εργάτη, η συμμετοχή του χούλιγκαν, το μεράκι του παράγοντα, το όραμα των παιδικών επιθυμιών, η εξέδρα των επισήμων, οι τζαμπατζήδες του τελευταίου τετάρτου... Το ποδόσφαιρο, αυτό που ήταν και αυτό που είναι, έδωσε και δίνει ακόμα σε πολλούς μερικά από τα κορυφαία προσωπικά τους συναισθήματα, πλήθος συγκινήσεις, αξέχαστες χαρές και πίκρες. Όλα αυτά υπήρξαν η αφετηρία για τη συγγραφή της συγκεκριμένης εργασίας που σε ευρύτερο επίπεδο σκοπό έχει την ιστορική προσέγγιση του σπορ στον ελληνικό χώρο.

Γενικότερα, στον «μακρύ» ευρωπαϊκό 19^ο αιώνα συγκροτείται το μοντέλο της αστικής κοινωνίας, ένα μοντέλο οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής τάξης πραγμάτων, η οποία, υπερκεράζοντας την απολυταρχία, τα κληρονομικά προνόμια και τη χειραγώγηση από τον κλήρο, εδραιώνει την αρχή της νομικά κατοχυρωμένης ατομικής ελευθερίας για όλους, εξασφαλίζει την έλλογη συμβίωση των ανθρώπων, οργανώνει την οικονομία με τη μορφή της αγοράς στη βάση του θεσμικά κατοχυρωμένου ανταγωνισμού, κατανέμει τις ευκαιρίες ζωής ανάλογα με την επίδοση, το κέρδος και την ατομική αξία, προσδένει στην βούληση των πολιτών την κρατική εξουσία με την έννοια ενός φιλελεύθερου και συνταγματικού κράτους δικαίου με δημόσιο πολιτικό χώρο, εκλογές και αντιπροσωπευτικά όργανα.³ Το χαμηλό όμως βιοτικό επίπεδο της μεγάλης μάζας του πληθυσμού, η μονοπώληση των πολιτικών δικαιωμάτων από μειοψηφίες προνομιούχων πολιτών, η εμφάνιση και η εξάπλωση του μαρξισμού και η εδραίωση του συνδικαλισμού και των εργατικών κομμάτων, απείλησαν συθέμελα το όραμα του αστικού οικοδομήματος.

Σε αυτό το πλαίσιο, το ανταγωνιστικό μοντέλο των σπορ, το οποίο ενσαρκώνει τις φιλελεύθερες δημοκρατικές αξίες της ισότητας και της αξιοκρατίας, υπήρξε το προσφορότερο ίσως μέσο πολιτικής κοινωνικοποίησης, στοχεύοντας στη διατήρηση της κοινωνικής ειρήνης και στη συγκάλυψη των αντιφάσεων και των συγκρούσεων της κοινωνίας. Το 1918 ο *Coubertin* προσδιόρισε ξεκάθαρα ότι ρόλος του ολυμπισμού είναι «να διατηρήσει και να μεταδώσει την κοινωνική ειρήνη»⁴ ενώ στην Ινδία το κρίκετ θεωρήθηκε ως ο ιδανικός τρόπος κοινωνικοποίησης των γηγενών σε νέα πρότυπα δημόσιας συμπεριφοράς.⁵

Στην ελληνική πραγματικότητα, από τα μέσα της δεκαετίας του 1870 καταγράφονται οι πρώτες ασυντόνιστες προσπάθειες για την ίδρυση αθλητικών σωματείων με πρωταγωνιστές τα μεσαία και ανώτερα στρώματα. Η εμφάνιση και η εξάπλωση της σωματικής άσκησης και των σπορ συνδέεται με την ανάπτυξη μιας

³ Jürgen Kocka, «Το Ευρωπαϊκό Πρότυπο και η Γερμανική Περίπτωση», στο συλλογικό τόμο, *Αναζητήσεις της Νεότερης Γερμανόφωνης Ιστοριογραφίας*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού-Μνήμων, Αθήνα, 2000, σ.168.

⁴ Χριστίνα Κουλούρη, «Ξαναγράφοντας την Ιστορία των Ολυμπιακών Αγώνων», στο Χρ.Κουλούρη (Επιμ.-Εισαγ.), *Αθήνα, Πόλη των Ολυμπιακών Αγώνων 1896-1906*, Διεθνής Ολυμπιακή Ακαδημία, Αθήνα, 2004, σ.31.

⁵ Arjun Appadurai, «Παίζοντας με τη Νεωτερικότητα: Η Από-αποικιοποίηση του Κρίκετ», *Σύγχρονα Θέματα*, Τχ.85, Ιούλιος 2004, σ.48-52.

ελληνικής αστικής τάξης, με την ανάπτυξη των πόλεων αλλά και ευρύτερες διεργασίες στην ελληνική κοινωνία (π.χ. ανάπτυξη βιομηχανίας). Σύμφωνα με την Χριστίνα Κουλούρη, η εξαιρετική ταχύτητα με την οποία κάθε μορφή οργανωμένου σπορ κατέκτησε την ελληνική κοινωνία την περίοδο 1870-1900 υποδηλώνει μια κοινωνική ανάγκη που ξεπερνούσε απλά την άσκηση στο ύπαιθρο.⁶

Ειδικότερα για την ποδοσφαιρική δραστηριότητα, το 1899 καταγράφεται η πρώτη επίσημη ποδοσφαιρική συνάντηση που οργάνωσε ο *Σύνδεσμος Ελληνικών Αθλητικών Σωματείων* (Σ.Ε.Α.Γ.Σ.) και το 1906 ιδρύεται ο πρώτος αμιγής ποδοσφαιρικός σύλλογος, ο *Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Γουδί*.⁷

Οι απαρχές της ανάπτυξης του ποδοσφαιρικού σωματείου ανιχνεύονται τη δεκαετία 1900-1910 όπου η διαχείριση των εργασιακών σχέσεων και η κοινωνική ενσωμάτωση της μισθωτής εργασίας άρχισε να μετατρέπεται σε κεντρικό ζήτημα της ελληνικής κοινωνίας. Την περίοδο εκείνη εγκαταλείπεται το ιδεολόγημα της αταξικότητας της ελληνικής κοινωνίας ενώ αρχίζουν να διαμορφώνονται παράλληλα μονιμότερες πολιτικές προσέγγισης του κοινωνικού ζητήματος, οι οποίες περιλάμβαναν τόσο θετικές κρατικές ενέργειες όσο και την ενεργοποίηση ευρύτερων ιδεολογικών μηχανισμών για την αντιμετώπιση ανορθολογικών συμπεριφορών.⁸

Αργότερα, στη Μεσοπολεμική περίοδο (1922-1940), οι οικονομικές ανισότητες που υπήρχαν και προηγούμενως στην ελληνική κοινωνία, η αναγκαστική προλεταριοποίηση μεγάλου μέρους των προσφύγων και η αγροτική έξοδος προς τις πόλεις συνέθεσαν το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο όπου το ζητούμενο για την κυρίαρχη τάξη ήταν η προστασία της ατομικής ιδιοκτησίας και των μέσων παραγωγής, ιδιαίτερα μάλιστα από τη στιγμή της παρουσίας έντονης κοινωνικής διαμαρτυρίας. Πέρα από τις συντονισμένες προσπάθειες συγκρότησης ρυθμιστικού πλαισίου από το Βενιζέλο την τετραετία 1928-1932, οι ανήσυχoi αστοί αναζητούσαν ρίζες, ισορροπία, πειθαρχία. Ο αθλητισμός ως τρόπος κατανάλωσης του ελεύθερου χρόνου και κοινωνικοποίησης αγροτών, μικροαστών, προσφύγων έπαιρνε νέες κοινωνικές διαστάσεις.⁹

Σε αυτή λοιπόν τη συγκυρία, το ποδόσφαιρο, η κοινωνική αυτή εκδήλωση (*social ceremony=soccer*) αναδεικνύεται στο δημοφιλέστερο άθλημα στις λαϊκές συνοικίες των πόλεων. Εκείνη την εποχή δημιουργείται ένας μεγάλος αριθμός σωματείων, που επιβιώνουν μέχρι σήμερα, καθιερώνονται οι ποδοσφαιρικοί θεσμοί, συντάσσεται η πρώτη σχετική νομοθεσία. Το ποδοσφαιρικό θέαμα προσελκύει ένα συνεχώς διευρυνόμενο κοινό από όλες τις κοινωνικές τάξεις, κυρίως όμως από τα μικροαστικά στρώματα τα οποία είχαν πρωτοστατήσει σε αντικοινοβουλευτικές εκδηλώσεις την περίοδο 1900-1922.¹⁰

⁶ Χρ.Κουλούρη, *Αθλητισμός και Όψεις Αστικής Κοινωνικότητας. Γυμναστικά και Αθλητικά Σωματεία 1870-1922*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κ.Ν.Ε.-Ε.Ι.Ε., Αθήνα, 1997, σ.42-43.

⁷ Χρ.κουλούρη, «Αθλητισμός και Σπόρ», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, Τομ.Α-Μέρος 2°, Επιστ.Επιμέλ.: Χρ.Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 1999, σ.413-414.

⁸ Για λεπτομέρειες βλέπε την Εισαγωγή του Χρ.Χατζηιωσήφ στην *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου Αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, Τομ.Α-Μέρος 1°, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 1999, σ.9-39.

⁹ Χρ.Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και Δικτατορία», στο Επιστ.Επιμ.: Χρ.Χατζηιωσήφ, *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου Αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Τομ.Β-Μέρος 2°, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003, σ.36-123.

¹⁰ Για την πολιτική συμπεριφορά της μικροαστικής τάξης την περίοδο 1897-1922 βλ., Θ.Μποχώτης,

Στις επόμενες σελίδες λοιπόν θα γίνει προσπάθεια παρουσίασης της οργάνωσης του ποδοσφαίρου αλλά και του ποδοσφαιρικού σωματείου του Μεσοπολέμου με σκοπό να αναδειχθεί η σημασία του, όχι απλά και μόνο ως μηχανισμού εξισορρόπησης των κοινωνικών εντάσεων αλλά κυρίως ως μηχανισμού εδραίωσης βασικών ιδανικών της αστικής κοινωνίας όπως η πίστη στην ατομική επίδοση, στην εργασία, στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, η πίστη σε μια κοινωνία που θα αυτορυθμίζεται με γνώμονα τη λογική, η πίστη δηλαδή σε αξίες καθόλου ουδέτερες ιδεολογικά και πολιτικά.¹¹

Την περίοδο του Μεσοπολέμου, μέσω της συγκρότησης ενός ποδοσφαιρικού σωματείου, ταξικές, πολιτικές και εθνικές κοινωνικές κατηγορίες εξέφραζαν, από τη μία, την ιδιαιτερότητά τους στο χώρο της πόλης, από την άλλη όμως, η διοίκηση, οι ποδοσφαιριστές και οι φίλαθλοι που το αποτελούσαν συγκροτούσαν έναν τύπο εθελοντικής συσσωμάτωσης όπου ήταν δυνατή η συμμετοχή μελών όλων των κοινωνικών τάξεων αναδεικνύοντας εντέλει, σε μία πιο συνολική προσέγγιση, το συναινετικό πνεύμα και την ισορροπία της κοινωνικής πυραμίδας.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να επισημανθούν οι δυσκολίες που αντιμετώπισε ο γράφων στη συλλογή του πληροφοριακού υλικού. Οι επίσημοι φορείς του ποδοσφαίρου όπως η *Ελληνική Ποδοσφαιρική Ομοσπονδία* (Ε.Π.Ο), η *Ένωση Ποδοσφαιρικών Σωματείων Αθηνών* (Ε.Π.Σ.Α.) δε διαθέτουν παρά μηδαμινά στοιχεία για την περίοδο που μελετάται. Επίσης το αρχείο του *Ολυμπιακού Συλλόγου Φιλάθλων Πειραιώς* (Ο.Σ.Φ.Π), το μοναδικό αρχείο ποδοσφαιρικού σωματείου που έχει διασωθεί και ταξινομηθεί σύμφωνα με τις επιταγές της αρχειονομίας δεν είναι προσπελάσιμο ακόμη στον ερευνητή με ευθύνη της Ποδοσφαιρικής Ανώνυμης Εταιρείας (Π.Α.Ε.) Ο.Σ.Φ.Π.¹² Έτσι η παρούσα εργασία στηρίχθηκε κυρίως στα αθλητικά έντυπα της περιόδου π.χ. *Αθλητικά Χρονικά* (1932-1934) - *Αθλητισμός* (1927-1929) - *Αθλητής* (1931), που βρίσκονται στη βιβλιοθήκη της Βουλής, στις καθημερινές αθηναϊκές εφημερίδες μεγάλης κυκλοφορίας της εποχής όπως, το *Ελεύθερον Βήμα*, *Η Πρωία*, *Η Καθημερινή*, στα αρχεία των Πρωτοδικείων Αθηνών και Πειραιώς και σε ένα μικρό δείγμα από το αρχείο της *Ελληνικής Ολυμπιακής Επιτροπής* (Ε.Ο.Ε.).¹³ Πολύτιμη επίσης βοήθεια προσέφερε η χρήση ιστοριοδιφικού υλικού αθλητικών συντακτών αλλά και παλαιμάχων ανθρώπων του ποδοσφαίρου.¹⁴

Λόγω λοιπόν της ίδιας της σύστασης του πρωτογενούς υλικού που συγκεντρώθηκε, η προσέγγιση των σωματείων γίνεται από πηγές που

«Εσωτερική Πολιτική», στο Επιστ.Επιμ: Χρ.Χατζηιωσήφ, *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} Αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, Τομ.Α-Μέρος 2^ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 1999, σ.36-105.

¹¹ Jürgen Kocka, «Το Ευρωπαϊκό Πρότυπο...», ο.π., σ.146-149.

¹² Βασίλης Καρδάσης, «Ολυμπιακός Πειραιώς. Ένα αρχείο, μια Ιστορία», *Ιστωρ*, Τχ.9, Αθήνα, 1996, σ.59-86.

¹³ Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί πως ο τύπος δεν καταγράφει απλώς την είδηση αλλά και ο ίδιος αναγνωρίζεται ως πολιτισμικό προϊόν που συμμετέχει στην κατασκευή της είδησης που υποτίθεται ότι «μεταδίδει» μέσα από επιλογές όπως το ύφος, οι λέξεις, η θέση, η μορφή και η έκταση της παρουσίασης. Η «είδηση» νοείται ως ένα ορισμένο είδος κειμένου που μοιράζεται κώδικες και συμβάσεις με άλλα κείμενα στο πλαίσιο ενός ενιαίου εννοιολογικού πεδίου ενώ τα νοήματα που παράγει και διακινεί είναι πολλαπλά, μεταβαλλόμενα και εξαρτώμενα από το εκάστοτε συμφραζόμενο της παραγωγής και της χρήσης του. Ε.Αβδελά, *Δια Λόγους Τιμής. Βία, Συναισθήματα και Αξίες στη Μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Νεφέλη, Αθήνα, 2002, σ.23.

¹⁴ Π.χ. Γ.Κουσουνέλος, *Ιστορία του Ελληνικού Ποδοσφαίρου 1896-1985*, Σ.Κ.Νικητόπουλος και Σία Ο.Ε., Αθήνα, χ.χ., Π.Μακρίδης, *Η Ιστορία της Α.Ε.Κ.*, Έκδοσις Εφημερίδος Αθλητικής Ηχώ, Αθήνα, χ.χ., Γ.Ανδριανόπουλος, *Ελληνικόν Πόδοσφαιρον 1919-1926*, χ.ε., χ.τ., 1971.

διαπραγματεύονται το ζήτημα του ποδοσφαίρου γενικότερα ενώ η Αθήνα και ο Πειραιάς κατέχουν ιδιαίτερη θέση στη δομή της εργασίας, παρόλο που από αποσπασματικές πληροφορίες διτυπώνονται ερωτήματα και υποθέσεις και για άλλες πόλεις αλλά και για ειδικότερα ζητήματα του ποδοσφαιρικού κόσμου της εποχής. Πιο συγκεκριμένα πάντως, λείπει το αρχείο ενός σωματείου που θα μας έδινε μια ολοκληρωμένη εικόνα για την εσωτερική του δομή, τις δραστηριότητές του αλλά και την κοινωνική σύνθεση των μελών του.

Στις επόμενες σελίδες, μετά από μία σύντομη επισκόπηση των ευρύτερων θεωρητικών και ιστοριογραφικών προσεγγίσεων αλλά και μία συνοπτική παρουσίαση του μηχανισμού της διάδοσης του ποδοσφαίρου σε παγκόσμιο επίπεδο, ο φακός θα εστιαστεί στην ελληνική περίπτωση.

Συγκεκριμένα θα γίνει προσπάθεια «χαρτογράφησης» του ποδοσφαιρικού κόσμου στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, της απήχησης του ποδοσφαίρου, των σωματείων που δραστηριοποιήθηκαν στις μεγάλες πόλεις και στις συνοικίες, των ευρύτερων ζητημάτων που απασχόλησαν το χώρο στη δεδομένη συγκυρία (π.χ. επαγγελματισμός, η σύσταση του ποδοσφαιρικού ομίλου κέντρου) αλλά και των κοινωνικών και πολιτικών προεκτάσεων της δυναμικής του φαινομένου στις ευρύτερες εξελίξεις στην ελληνική κοινωνία της εποχής.

Η διαπραγμάτευση του ζητήματος τέλος έχει ως όριο την έναρξη της Μεταξικής δικτατορίας, το 1936, καθώς τότε οι νέοι όροι που δημιουργούνται στην ελληνική πολιτική σκηνή διαμορφώνουν ένα διαφορετικό πλαίσιο που εντάσσει τις ποδοσφαιρικές λειτουργίες Στο πλαίσιο του χαρακτήρα του καθεστώτος, ζήτημα που απαιτεί ειδικότερη μελέτη και όχι επιφανειακές αναφορές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο :- ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΩΝ ΘΕΩΡΗΤΙΚΩΝ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΩΝ

Ευρύτερες Θεωρήσεις

Η πεποίθηση, πως τα σπορ αποτελούν σημαντική παράμετρο των ανθρώπινων δραστηριοτήτων, έχει επισημανθεί, Στο πλαίσιο πάντα της αναφοράς κάποιων πιο συστηματικών προσεγγίσεων, από τις πρώτες δεκαετίες ήδη του 19^{ου} αιώνα. Το 1838 ο *Joseph Strutt* δημοσίευσε στο Λονδίνο την πραγματεία του με τίτλο, *Sports and Pastimes of the People of England*,¹⁵ που όμως δε στάθηκε ικανή ώστε να προκληθεί κάποιο ιδιαίτερο ενδιαφέρον στο χώρο των κοινωνικών επιστημών ή να αποτελέσει αφετηρία για μια πιο συγκροτημένη προσέγγιση των αθλητικών εκδηλώσεων. Πώς θα μπορούσε να συμβεί αυτό άλλωστε, αφού την περίοδο εκείνη η παρουσία των σπορ, ως ιδιαίτερη κοινωνική πρακτική, δεν διέθετε τη δυναμική που σήμερα διαπιστώνεται.

Οι συνεχείς πάντως ρυθμοί αύξησης του κοινωνικού αντικρίσματος των αθλητικών εκδηλώσεων ενθάρρυναν κάποιες προσπάθειες αναλυτικής προσέγγισής τους, που όμως δεν απέκτησαν ευρύτερο χαρακτήρα μέχρι τις δεκαετίες του 1960 και 1970. Οι αιτίες της καθυστερημένης ανάπτυξης επιστημολογικών πλαισίων για τη μελέτη των σπορ θα πρέπει ίσως να αναζητηθούν, αφενός μεν στην παράδοση του δυτικού ορθολογισμού που υπαγόρευε μια ριζική τομή μεταξύ σώματος και πνεύματος και θεωρούσε ότι οι λειτουργίες του σώματος ανήκαν στη δικαιοδοσία των φυσικών επιστημών, αφετέρου δε στην αντιμετώπιση του παιχνιδιού ως τάσης, «ανορθολογικής» και «ασυνείδητης» του ανθρώπου που δεν ενδιέφερε το ερευνητικό πλαίσιο μιας επιστήμης που περιοριζόταν στις «σοβαρές» και «ορθολογικές» πλευρές της ζωής.¹⁶

Από τις πρώτες εκείνες απόπειρες πάντως που δεν θεώρησαν τις αθλητικές εκδηλώσεις ως απλές, αυτονόητες και αυταπόδεικτες, θα πρέπει να επισημανθεί η προσέγγιση του *Thorstein Veblen*. Ο *Veblen* στην κλασική μελέτη του «*Η Θεωρία της Αργόσχολης Τάξης*»¹⁷ που δημοσιεύτηκε στις Η.Π.Α. το 1899 επιχειρεί να συλλάβει τα ουσιώδη γνωρίσματα μιας ολόκληρης κοινωνίας κι εποχής, να σκιαγραφήσει τα χαρακτηριστικά των τυπικών ανθρώπων που ζουν σ' αυτήν και να προσδιορίσει την κύρια τάση της. Ο *Veblen*, υιοθετούσε μια από τις λίγες «γνήσια» «αμερικάνικες αξίες», την αξία της αποδοτικότητας, που εξειδικεύεται στις όψεις της χρησιμότητας και της πραγματιστικής απλότητας. Η κριτική του στους θεσμούς και στα πρόσωπα της αμερικάνικης κοινωνίας της εποχής του ήταν βασισμένη, χωρίς καμία εξαίρεση, πάνω στην πίστη ότι δεν εκπλήρωναν ικανοποιητικά αυτήν την «αμερικάνικη αξία». Με αυτόν τον τρόπο, εντάσσει στο ευρύτερο σχήμα του τις αθλητικές εκδηλώσεις ως περίεργο κατάλοιπο πολεμοχαρούς υποσύνης, θέτοντας το ζήτημα της χρησιμότητας των αθλητικών αγώνων, καταλήγοντας εντέλει πως ο ανταγωνισμός είναι σε μεγάλο βαθμό μια «...διαδικασία αυτό-επιβεβαίωσης των χαρακτηριστικών της ληστρικής

¹⁵ Allen Guttman, «Who's First? Or Books on the History of American Sports», *The Journal of American History*, 66/2,(1979), σ.348.

¹⁶ Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και Όψεις...*, ο.π., σ.17.

¹⁷ Thorstein Veblen, *Η Θεωρία της Αργόσχολης Τάξης. Η Οικονομική Μελέτη των Θεσμών*. (Εισαγωγή: Wt.Mills, Μτφρ: Γ.Νταλιάνης, Επιμ: Φ.Ρ.Σοφιανός), Κάλβος, Αθήνα, 1982.

ανθρώπινης φύσης που υποβάλλεται από τη χρηματική κουλτούρα των νεότερων εποχών αλλά δεν έχουν καμία χρησιμότητα για τους σκοπούς της συλλογικής ζωής...».¹⁸

Παραμένοντας στο χώρο των Η.Π.Α. θα πρέπει να επισημανθεί πως στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα εμφανίστηκαν στην αμερικάνικη ιστοριογραφία μελέτες κοινωνικής ιστορίας με σκοπό να προσεγγίσουν ζητήματα που αφορούσαν τη «λαϊκή κουλτούρα» (popular culture), οπότε αναπόφευκτα αντιμετώπιζαν στο συγκεκριμένο πλαίσιο και τις αθλητικές εκδηλώσεις.¹⁹ Το πρώτο πάντως ακαδημαϊκό άρθρο που πραγματευόταν ως κεντρικό θέμα την ιστορία των σπορ δημοσιεύτηκε το 1917 από τον F.I.Paxson στο περιοδικό *The Mississippi Valley Historical Review* κι αφορούσε την εμφάνιση κάποιων σπορ όπως, τένις, κρίκετ, μπέιζμπολ, μποξ, κούρσες, κυνήγι κ.α., από το 1850 περίπου.²⁰

Την ίδια περίπου περίοδο στη Ευρώπη ο Ολλανδός ιστορικός Johan Huizinga ασχολήθηκε με το στοιχείο που κατεξοχήν θεωρείται ότι χαρακτηρίζει την αθλητική δραστηριότητα, το παιχνίδι δηλαδή.²¹ Στο γνωστό του έργο *Homo Ludens*, που εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1938, επεδίωξε να διευκρινίσει τη φύση και τη σημασία του παιχνιδιού ως πολιτισμικού φαινομένου από την αρχαϊκή εποχή μέχρι το σύγχρονο πολιτισμό του 20^{ου} αιώνα.²² Ο Huizinga υποστήριξε πως πέρα από τη διάσταση του *λογίζεσθαι*, του *Homo Sapiens*, τον οποίο ανέδειξε ο διαφωτισμός με τη λατρεία του για το Λόγο, και του *κατασκευάζειν*, του *Homo Faber*, που έφερε στο προσκήνιο η βιομηχανική επανάσταση του 19^{ου} αιώνα, σημαντική και συνυπόστατη της ανθρώπινης φύσης αποτελεί και η λειτουργία του *παίζειν*, που προσδιορίζει τον *Homo Ludens*, τον παίζοντα άνθρωπο δηλαδή. Απορρίπτοντας κάθε βιοψυχολογική ερμηνεία, ο Huizinga εντάσσει το παιχνίδι σε μία ιστορία της κουλτούρας ορίζοντάς το ως «...μια εθελοντική δραστηριότητα ή απασχόληση, η οποία πραγματοποιείται μέσα σε κάποια καθορισμένα τοπικά και χρονικά όρια σύμφωνα με κανόνες ελεύθερα αποδεκτούς αλλά απολύτως δεσμευτικούς, αποτελώντας συνάμα αυτοσκοπό, συνοδευόμενη επίσης από αισθήματα έντασης και χαράς καθώς εμφανίζεται ως κάτι διαφορετικό από τη συνήθη ζωή...».²³

Αυτός ο ορισμός του παιχνιδιού, ευρύς και περιοριστικός συγχρόνως από επιστημονική άποψη, έχει μια ιδιαίτερη σημασία καθώς αργότερα θα χρησιμεύσει στον προσδιορισμό του ελεύθερου χρόνου μέσω της μελέτης των ατομικών ή των συλλογικών δραστηριοτήτων που παρουσιάζουν τα χαρακτηριστικά του παιχνιδιού. Η προσέγγιση του Huizinga προκάλεσε, όπως είναι φυσικό, κριτικές και αμφισβητήσεις από τις οποίες οι σημαντικότερες παράμετροι εστιάζονται στη σχέση μεταξύ παιχνιδιού και πραγματικότητας, στη χρήση των όρων «οικουμενικές και

¹⁸ Th.Veblen, *Η Θεωρία...*, ο.π., σ.235-260.

¹⁹ Πρόκειται για μελέτες όπως του Stewart Culin, *The Games of the North American Indians*, 1907, ή του J.A.Krout, *Annals of American Sport*, 1929, περισσότερες λεπτομέρειες βλ., Allen Guttman, «Who's First?...», ο.π., σ.348-349.

²⁰ Frederic Paxson, «The Rise of Sport», *The Mississippi Valley Historical Review*, 4/2, (1917), σ143-168.

²¹ Johan Huizinga, Ολλανδός ιστορικός που έζησε την περίοδο 1872-1945. Ασχολήθηκε κυρίως με τον πολιτισμό του Ύστερου Μεσαίωνα, της Αναγέννησης και της περιόδου της Μεταρρύθμισης. Κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου φυλακίστηκε και εκτοπίστηκε για την αντίθεσή του στους Ναζί. Ένα από τα κύρια έργα του πάντως υπήρξε το *Homo Ludens. A Study of the Play Element in Culture* που δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στα Ολλανδικά το 1938. Ε.Χ.Καρ, *Τι Είναι Ιστορία. Σκέψεις για τη Θεωρία της Ιστορίας και το Ρόλο του Ιστορικού*, Γνώση, Αθήνα, 1999, σ.142-143.

²² Johan Huizinga, *Ο Άνθρωπος και το Παιχνίδι* (Μετφρ:Στ.Ροζάνης-Γερ.Λυκιαρδόπουλος), Αθήνα, 1989.

²³ J.Huizinga, *Ο Άνθρωπος...*, ο.π., σ.49-50.

διαχρονικές» ανάγκες του Homo Ludens ενώ επισημάνθηκε τέλος από αρκετούς η παραγνώριση της οικονομικής λειτουργίας του παιχνιδιού.²⁴

Σε αντίθεση με τον Huizinga, οι Horkheimer, Adorno και Marcuse, οι εκπρόσωποι της Σχολής της Φρανκφούρτης δηλαδή, επεδίωξαν στη συγκυρία του Μεσοπολέμου επίσης να εξετάσουν από κριτική σκοπιά τα οικονομικά, πολιτικά και πολιτιστικά γεγονότα της περιόδου στοχεύοντας, όχι μόνο στην ακαδημαϊκή γνώση αλλά και στην αναζήτηση επίσης εναλλακτικών λύσεων που θα αμφοσβητούσαν και θα ανέτρεπαν την κατεστημένη τάξη πραγμάτων. Το βαθύτερο κίνητρο που καθοδηγούσε την *Κριτική Θεωρία* υπήρξε η μέριμνά της για τον άνθρωπο, όχι σαν αφηρημένη οντότητα αλλά σαν το κατεξοχήν υποκείμενο που ζει στην περίοδο του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού.²⁵ Πιο συγκεκριμένα, τα μέλη της Σχολής ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με το πεδίο της μαζικής κουλτούρας, το οποίο, σύμφωνα με τις ευρύτερες αναλύσεις τους, το επινόησαν οι πρωταγωνιστές της μοιρασιάς της εξουσίας και της ιδιοκτησίας, εκμεταλλευόμενοι τις σύγχρονες τεχνολογικές εξελίξεις για να μπορούν να ασκούν έλεγχο στη συνείδηση των πολιτών.

Η μαζική κουλτούρα οριζόμενη ως η ατέρμονη επανάληψη ίδιων θεαμάτων, η διασκευή κλασικών αυθεντικών έργων τέχνης, η αναπαλαίωση παλαιότερων πρακτικών αλλά και ως η τεχνική αναβίωσης παλαιών τεχνοτροπιών και συρμών, επινοήθηκε για να γεμίσει τον ελεύθερο χρόνο, τον χρόνο που αφήνει στο άτομο η άσκηση μηχανοποιημένης και ορθολογικοποιημένης εργασίας, με σκοπό τελικά την ψυχαγωγία, τη φυγή από την πραγματικότητα και την προετοιμασία για μία ακόμη εργάσιμη μέρα.²⁶ Ειδικότερα στον όρο μαζική κουλτούρα οι εκπρόσωποι της Σχολής περιελάμβαναν το σύνολο των προϊόντων που προσφέρονται σε όλους, από τους αγρότες ως τους διανοούμενους δηλαδή. Τέτοια προϊόντα χαρακτηρίζονται τα μυθιστορήματα μπέστ-σέλερ, τα σπορ, οι δίσκοι ελαφριάς μουσικής, οι τυποποιημένες κινηματογραφικές ταινίες (φιλμ νουάρ, γουέστερν κ.α.), τα κινούμενα σχέδια αλλά και κάθε είδους αναγνώσματα, προγράμματα, διαφημίσεις, ειδήσεις, ρεπορτάζ που παρουσιάζονται από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Όλα όσα αναφέρθηκαν δεν είναι τίποτε άλλο, σύμφωνα με τις προσεγγίσεις των εκπροσώπων της Σχολής, παρά μια ασφαλιστική δικλείδα που εκτονώνει τις κρίσεις, στηρίζοντας εντέλει της συνθήκες της καπιταλιστικής βιομηχανικής παραγωγής.

Η ριζοσπαστικότητα των απόψεών τους προσέλκυσε αναπόφευκτα τις κρίσεις και τις επικρίσεις πολλών. Ειδικότερα, τα κύρια σημεία της κριτικής εντοπίζονται κυρίως στον ελιτίστικο τρόπο που οι εκπρόσωποι της Σχολής αντιλαμβάνονται την ανώτερη κουλτούρα, καθώς υποτιμούνται έτσι οι μάζες γενικότερα και ειδικότερα η εργατική τάξη, αλλά και στην άποψη επίσης πως η μαζική κουλτούρα δεν αποτελεί πρόσφατο φαινόμενο που αφορά μόνο την ιστορική συγκυρία του βιομηχανικού καπιταλισμού.²⁷

²⁴ Ειδικότερες λεπτομέρειες για την κριτική που έχει ασκηθεί στη προσέγγιση του Huizinga βλέπε, Χρ.Κουλούρη, *Αθλητισμός και Όψεις...*, ο.π., σ.20.

²⁵ Ειδικότερες λεπτομέρειες για τη Σχολή της Φρανκφούρτης, βλ.ενδεικτικά Ζαν Μαρί Βενσάν, *Η Σχολή της Φρανκφούρτης και η Κριτική Θεωρία*, Μτφρ:Κωστής Παπαγιώργης, Επίκουρος, Αθήνα, 1977.

²⁶ *Αντόρνο, Λόβενταλ, Μαρκουζέ, Χορκχάιμερ. Τέχνη και Μαζική Κουλτούρα*, Επιλογή Κειμένων, Μετάφραση, Εισαγωγή:Ζήσης Σαρίκας, Ύψιλον/Βιβλία, Αθήνα, 1984, σ.18-19.

²⁷ Για μια συνοπτική παρουσίαση της κριτικής που ασκήθηκε στη Σχολή της Φρανκφούρτης βλ. την Εισαγωγή στο, *Αντόρνο, Λόβενταλ...*, ο.π., σ23-25.

Το ειδικότερο ενδιαφέρον των κοινωνικών επιστημών για τα σπορ άρχισε να εκδηλώνεται πάντως βαθμιαία μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ανταποκρινόμενο αφενός μεν στις ανάγκες που προκάλεσε η παρουσία του επαγγελματικού αθλητισμού στα μέσα μαζικής ενημέρωσης και αφετέρου στις νέες θεωρητικές διεργασίες που συντελέστηκαν στο χώρο της κοινωνιολογίας και της ιστορίας, κυρίως τις δεκαετίες του 60' και του 70'. Την περίοδο αυτή εμπλουτίστηκε η προβληματική και η έρευνα γύρω από τον αθλητισμό και τα σπορ οδηγώντας σε συγκεκριμένες θεωρητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις. Η μελέτη των αθλητικών εκδηλώσεων προσέφερε την ευκαιρία πραγμάτευσης κοινωνικών πρακτικών αλλά και συμβολικών δομών των πολιτισμών. Πιο συγκεκριμένα, τα σπορ θεωρήθηκαν ειδικός τύπος συστημάτων πράξης με ειδική μορφή, ανταγωνιστική αλλά και διαλεκτική δομή. Η έρευνα συνδέθηκε με μελέτη θεμάτων όπως οι εκφράσεις του πολιτισμού, η κοινωνικοποίηση των νέων, η δυναμική των ομάδων, οι κοινωνικές κουλτούρες, η αστικοποίηση, ο ελεύθερος χρόνος, η εκβιομηχάνιση, οι ταξικές συγκρούσεις, ο εθνικισμός, το φύλο, κ.α.²⁸

Ειδικότερα, την πολυσχιδή σχέση μεταξύ του παιχνιδιού και κοινωνικής πραγματικότητας προσέγγισε από ανθρωπολογική σκοπιά ο *Clifford Geertz*. Με βάση το παράδειγμα των κοκορομαχιών στο Μπαλί, ο *Geertz*, μας δείχνει πως μια κοινωνία σκέφτεται τον εαυτό της. Όλο το δίκτυο των συγγενικών και κοινωνικών συμμαχιών και αντιπαλοτήτων, η κοινωνική ιεραρχία επίσης, παρουσιάζονται δραματικά και μεταφορικά σε μια «συλλογικά αποδεκτή κοινωνική δομή», στην οργάνωση των κοκορομαχιών δηλαδή.²⁹ Το παιχνίδι νοείται συνεπώς σαν ένας από τους πολλούς καθρέφτες μιας κοινωνίας και με αυτήν τη έννοια προσφέρει μια ακόμη δυνατότητα για την ερμηνεία της.

Σε εντελώς διαφορετικό επίπεδο εστιάζεται το ενδιαφέρον του *Michel Foucault*, το έργο του οποίου δεν μπορεί να ενταχθεί εύκολα στα εννοιολογικά σύνολα και σε τομείς έρευνας που οριοθετούνται στις ανθρωπιστικές επιστήμες. Ο *Foucault* δεν ενδιαφέρθηκε τόσο για τις διαδικασίες του παιχνιδιού αυτού καθεαυτού και κατ' επέκταση των αθλητικών εκδηλώσεων, όσο για τους συγκεκριμένους τρόπους «αντικειμενοποίησης» των μορφών γνώσης και των σχέσεων εξουσίας μέσα από τις οποίες οι άνθρωποι συγκροτούνται ως υποκείμενα.³⁰ Ο *Foucault* προσεγγίζει τα πεδία της πειθαρχίας, της τρέλας και της σεξουαλικότητας προσπαθώντας αφενός μεν να εντοπίσει τις ιστορικές διαδικασίες μέσα από τις οποίες κατασκευάστηκαν συγκεκριμένες κατηγορίες γνώσης και σκέψης, αφετέρου δε να διευκρινίσει το πώς επιβάλλεται η «αλήθεια» των δικτύων εξουσίας. Στο πλαίσιο των αναλύσεων του αποκαλύπτεται ειδικότερα το σώμα, όχι μόνο ως αντικείμενο γνώσης αλλά και ως στόχος για την άσκηση εξουσίας. Σε αυτό ακριβώς το σημείο έγκειται η χρησιμότητα των προσεγγίσεων του όταν μελετούμε τη φυσική αγωγή και τον αθλητισμό. Στη μελέτη του για την *Ιστορία της Σεξουαλικότητας* ο *Foucault* μας αποκαλύπτει πως

²⁸ Λεπτομέρειες ενδεικτικά βλ., James.H.Frey-D.Stanley Eitzen, «Sport and Society», *Annual Review of Sociology*, 17, (1991), σ.503-522 και Günther Lüschen, «Sociology of Sport:Development, Present State and Prospects», *Annual Review of Sociology*, 6, (1980), σ.315-347.

²⁹ Λεπτομέρειες βλ. το κεφάλαιο με τίτλο, «Βαθύ Παιχνίδι. Σημειώσεις Πάνω στην Μπαλινέζικη Κοκορομαχία», στο, Clifford Geertz, *Η Ερμηνεία των Πολιτισμών*, (Μτφρ-Επιστ.Θεώρηση:Θεοδ.Παραδέλλης), Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2003, σ.395-429.

³⁰ Για μια συνοπτική παρουσίαση του έργου του M.Foucault βλ., Μαρία Πετμετζίδου (Επ.Επιμ.), *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία*, Τομ.ΙΙ, (Μτφρ:Β.Καπεταγιάννης), Π.Ε.Κ., Ηράκλειο, 1998, σ.135-223.

επιτυγχάνεται ο δια του λόγου έλεγχος της σεξουαλικότητας και η χειραγώγηση του σώματος.³¹

Πιο συγκεκριμένα, μας παρουσιάζει αναλυτικά το λόγο των εκπροσώπων της εξουσίας απέναντι στο σεξ, το θεσμικό πλαίσιο αλλά και τα αποτελέσματα αυτής της διαδικασίας, την οποία προσεγγίζει συστηματικά από το 17^ο αιώνα και εξής, αναλύοντας τη συγκρότηση της αστικής τάξης σε σχέση με τη σεξουαλικότητά της, τις προσπάθειές της για τη διατήρηση του σφρίγγους και της υγείας της αλλά και την αγωνία της για να διακριθεί από την αριστοκρατία, της οποίας οι αξίες γύρω από το σώμα είχαν αφετηρία τις σχέσεις αίματος και συγγένειας. Έτσι το σώμα και η υγεία συνδέθηκε καταρχάς με την κριτική ενάντια στο παλαιό καθεστώς ενώ αργότερα, καθώς η αστικοποίηση αποκτούσε ιδιαίτερη δυναμική, το σύστημα της αστικής οικογένειας «επεκτάθηκε» στα κατώτερα λαϊκά στρώματα μέσω της διάχυσης των όρων του σεξ της οικονομικά ισχυρότερης αστικής τάξης με σκοπό τη χειραγώγηση των μαζών. Παρουσιάζοντας λοιπόν τις συγκεκριμένες ιστορικές διαδικασίες γύρω από τη σεξουαλικότητα, ο *Foucault* μας διευρύνει τους ορίζοντες καθώς αναδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο οι φορείς της εξουσίας διαχειρίζονται το σεξ και το σώμα, συνεπώς και τις αθλητικές δραστηριότητες ως συγκεκριμένη σωματική πρακτική.

Εκτός του *Foucault*, την ίδια περίπου χρονική περίοδο οι ευρύτερες κοινωνιολογικές θεωρήσεις άρχισαν να εστιάζουν την ανάλυση τους στη διάσταση των σπορ. Ειδικότερα οι υποστηρικτές του λειτουργισμού (functionalism) θεώρησαν τις εμπειρίες που προσέφεραν τα σπορ ως ενίσχυση των διαδικασιών κοινωνικοποίησης που το άτομο έχει ήδη εσωτερικεύσει από την οικογένεια, το σχολείο και την εκκλησία.³² Μέσω των αθλητικών εκδηλώσεων τα άτομα προσλαμβάνουν γενικότερους τρόπους σκέψης και πράξης που συνεισφέρουν εντέλει στην κοινωνική συνοχή καθώς, είτε πρόκειται για αθλητές, είτε για θεατές, ενστερνίζονται την αξία των κανόνων, της σκληρής δουλειάς, της αποτελεσματικότητας και της απόδοσης. Τα σπορ, σύμφωνα με τη λειτουργιστική προσέγγιση, προσφέρουν επίσης τη δυνατότητα συμμετοχής σε ευρύτερες ομάδες αποτελώντας ταυτόχρονα πηγή συγκρότησης της προσωπικής ταυτότητας του καθενός.³³ Επιπλέον, στη σύγχρονη συγκυρία, όπου προηγμένες τεχνολογικές εφαρμογές και συστήματα επικοινωνίας κυριαρχούν, τα σπορ αποτελούν τη μόνη ίσως σφαίρα δραστηριοτήτων που μπορούν να αναπτυχθούν οι φυσικές δυνατότητες των ατόμων.

Σε εκ διαμέτρου αντίθετο μεθοδολογικό και πολιτικό πλαίσιο εστιάζονται οι προσεγγίσεις των λεγόμενων θεωριών σύγκρουσης (conflict theories), των ευρύτερων πιο συγκεκριμένα μαρξιστικών θεωρήσεων. Στο πλαίσιο λοιπόν της συνεπούς μαρξιστικής κριτικής του καπιταλιστικού συστήματος, δεν έλειψαν οι προσπάθειες εκείνες που επικεντρώθηκαν κυρίως στην ιστορικοποίηση του πεδίου των σπορ, στις

³¹ Michel Foucault, *Ιστορία της Σεξουαλικότητας, Τομ.Ι:Η Δίψα της Γνώσης*, (Μτφρ:Γ.Ροζάκη-Επιμ:Γ.Κρητικός), Ράππας, Αθήνα, 1978.

³² Ο Λειτουργισμός (Functionalism) αποτελεί ιδιαίτερη θεωρητική και μεθοδολογική προσέγγιση στο χώρο της κοινωνιολογίας σύμφωνα με τον οποίο η κοινωνία αποτελεί ένα οργανωμένο σύστημα αλληλένδετων μερών. Το σύστημα λειτουργεί καθώς τα υποκείμενα ενστερνίζονται γενικότερα όμοιες βασικές αξίες ενώ ιδιαίτερα μέρη του συστήματος όπως η οικογένεια, το εκπαιδευτικό σύστημα, η κυβέρνηση, η οικονομία, η εκκλησία και τα σπορ αλληλοϋποστηρίζονται με αμοιβαίο και εποικοδομητικό τρόπο. Για μια συνοπτική παρουσίαση της λειτουργιστικής προσέγγισης στα σπορ βλ., Jay.J.Coakley, «Sport in Society:An Inspiration or an Opiate?», στο D.Stanley Eitzen, *Sport in Contemporary Society. An Anthology*, St' Martin's Press, New York, 1989, σ.24-29.

³³ Jay.J.Coakley, «Sport in Society...», ο.π., σ.26.

υλιστικές διαστάσεις που αυτό απέκτησε αλλά και στην ιδεολογική του χρήση.³⁴ Σύμφωνα με αυτές, ο ανταγωνισμός, η αύξηση της απόδοσης με κάθε μέσο και η συνεχής επανάληψη συγκεκριμένων κινήσεων για την απόκτηση τεχνικής δεν εμφανίζονται μόνο Στο πλαίσιο της εφαρμογής του φορδισμού-ταιηλορισμού στο εργοστάσιο αλλά και στους χώρους των αθλητικών σταδίων, όπου η σχέση προπονητή και αθλητή προσομοιάζει αρκετές φορές με εκείνη του εργοδότη και εργάτη.³⁵ Στο πλαίσιο των ευρύτερων αυτών προσεγγίσεων, το ενδιαφέρον εστιάστηκε επίσης και στις έννοιες της αλλοτρίωσης του σώματος των αθλητών, της χρήσης των σπορ από τις οικονομικές και πολιτικές ελίτ ως οργάνου κοινωνικού ελέγχου, στην εμπορευματοποίηση του αθλητικού θεάματος ενώ τέλος σημαντική υπήρξε η προσφορά τους γύρω από τη σχέση των σπορ με τον εθνικισμό και το μιλιταρισμό.³⁶

Στη συγκυρία μάλιστα του Μάη του 1968, μια ομάδα επαναστατημένων νεαρών εκπαιδευτικών έντονα επηρεασμένων από τον Ράιχ, τον Μαρκούζε, και γενικότερα από τις φροϋδομαρξιστικές θεωρίες περί «καταπίεσης του λιμπιντιδικού σώματος» στην καπιταλιστική κοινωνία, έθεσαν στο στόχαστρο τον οργανωμένο ανταγωνιστικό αθλητισμό.³⁷ Σύμφωνα με τον *Jean Marie Brohm*, τον κυριότερο ίσως εκπρόσωπο του ρεύματος, αθλητισμός δεν είναι παρά η συστηματική διαστροφή του αγωνιστικού παιγνιώδους ενστίκτου που απλώς μεταθέτει τον κοινωνικό συναγωνισμό στο επίπεδο τηςσχόλης, του ελεύθερου χρόνου. Μέσω του αθλητισμού, το παιχνίδι, που αδιαμφισβήτητα περιλαμβάνει ένα στοιχείο αγωνιστικό, πραγματοποιείται με την εισαγωγή του συστηματικού συναγωνισμού, ο οποίος προσδιορίζεται ποσοτικά ως προς το χώρο και το χρόνο και υπόκειται σε μια καταμέτρηση διαρκώς αυξανόμενη. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο αθλητισμός έχει γίνει η αφηρημένη λογική του συναγωνισμού, η τυπολογική συστηματική μορφή των νόμων, των αρχών και των κανόνων του συναγωνισμού. Ο αθλητισμός είναι εντέλει, σύμφωνα πάντα με τον *Brohm*, η ποίηση της ιεραρχίας, η πνευματοκρατία της ιεραρχίας, μιας ιεραρχίας που είναι η ουσία και η επίσημη καθιέρωση της ανισότητας των ανθρώπων, το τοιμέντο της καταπιεστικής ταξίθεσίας, η σχέση αφέντη-δούλου, η εκμετάλλευση του ανθρώπου από άνθρωπο.³⁸

Σε εντελώς διαφορετικό πλαίσιο, ενσωματώνοντας στοιχεία λειτουργισμού και εξελικτισμού, η μορφική (Figurational) θεωρία του *Norbert Elias* αποτελεί επίσης σημαντικό σταθμό στη θεμελίωση του θεωρητικού πεδίου στην προσέγγιση των σπορ. Η θεωρία ονομάζεται μορφική καθώς βασική της θέση αποτελεί η υπόθεση πως η κοινωνική ζωή μπορεί να γίνει αντιληπτή ως μία σειρά από σχηματισμούς (configurations), δηλαδή από δομές που την αποτελούν αμοιβαία εξαρτώμενα άτομα.³⁹ Εξειδικεύοντας τη γενικότερη αυτή μεθοδολογική προσέγγιση, στα τέλη της

³⁴ Για μια συνοπτική προσέγγιση των μαρξιστικών θεωρήσεων του πεδίου των σπορ βλ., Jay.J.Coakley, «Sport in Society...», ο.π., σ.29-37 και Grant Jarvie-Joseph Maguire, *Sport and Leisure in Social Thought*, London-New York, Routledge, 1994, σ.86-107.

³⁵ Ειδικότερη διαπραγμάτευση του ζητήματος βλέπε Jean Marie Brohm, *Sport. A Prison of Measured Time*, London, Ink Links, 1978.

³⁶ Jay.J.Coakley, «Sport in Society...», ο.π., σ.31.

³⁷ Ε.Φουρνάρη, «Ένα Κείμενο, μια Ιστορία: Για το Γαλλικό Ρεύμα της Κριτικής Θεωρίας του Αθλητισμού», *Σύγχρονα Θέματα*, Τχ.85, Ιουλ.2004, σ.34-41.

³⁸ Jean M. Brohm, «Πολιτική Κοινωνιολογία του Αθλητισμού», *Σύγχρονα Θέματα*, Τχ.85, Ιουλ.2004, σ.42-47.

³⁹ Ν.Ελίας, *Η Εξέλιξη του Πολιτισμού. Κοινωνιογενετικές και Ψυχογενετικές Έρευνες*, Μτφρ: Έφη Βαϊκούση, Τομ.Α'-Β', Αθήνα, Νεφέλη, 1997.

δεκαετίας του 1960, ο *N.Elias* σε συνεργασία με τον *E.Dunning* δημοσίευσαν μια σειρά από άρθρα όπου έθεσαν το ζήτημα της γέννησης του αθλητισμού ως μέσο ελάττωσης της βίας Στο πλαίσιο της εξέλιξης του πολιτισμού. Καταρχάς, βασική τους θέση αποτέλεσε η διαπίστωση ασυνέχειας ανάμεσα στα παραδοσιακά παιχνίδια και το σύγχρονο αθλητισμό.⁴⁰

Τα ιδιαίτερα γνωρίσματα των σύγχρονων σπορ μπορούν να συνοψισθούν, κατά τους *Elias-Dunning*, στη μείωση της βίας και στην ύπαρξη ενιαίων κανόνων που κωδικοποιούν τις πρακτικές στην αυτονόμηση του παιχνιδιού από τις πολεμικές και τελετουργικές αναμετρήσεις. Τα σπορ τοποθετούνται στη μακρά διάρκεια της «διαδικασίας του πολιτισμού», η οποία συνίσταται στη βαθμιαία εσωτερίκευση ενός δεδομένου βαθμού αυτοελέγχου και ευπρέπειας. Η διαδικασία αυτή δεν είναι δυνατή παρά μόνο σε μια κοινωνία όπου οι πολιτικές εντάσεις έχουν ειρηνική και κανονικοποιημένη μορφή ενώ οι ομάδες που μετέχουν στις διαμάχες για την εξουσία αποδέχονται την ισότητα των ευκαιριών και υπακούουν σε κανόνες κοινά αποδεκτούς. Το ιστορικό πλαίσιο αυτών των μετασχηματισμών τοποθετήθηκε στην Αγγλία του 18^{ου} αιώνα όπου τόσο τα σπορ, όσο και το κοινοβούλιο, εξέφραζαν την ίδια αλλαγή στη δομή της εξουσίας. Η ίδια τάξη ανθρώπων, που συμμετείχε στην ειρήνευση και την προοδευτική εξομάλυνση της διαπάλης των φατριών στο κοινοβούλιο, μερίμνησε εντέλει και για την κωδικοποίηση των ψυχαγωγικών παιχνιδιών.

Για τις συγκριτικά «ανεπτυγμένες» κοινωνίες της εποχής μας, οι *Elias-Dunning* επισημαίνουν πως η κοινωνική επιβίωση και επιτυχία εξαρτάται, ως ένα σημείο, από μία αξιόπιστη θωράκιση, όχι πολύ ισχυρή ούτε πολύ αδύνατη, του ατομικού αυτοελέγχου. Οι εκδηλώσεις έντονης έξαψης θεωρούνται παθολογικές από τη μία, ωστόσο η συγκράτηση από την άλλη των έντονων συναισθημάτων, η υπαγωγή της συμπεριφοράς και του θυμικού βίου σε διαρκή έλεγχο καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής μπορεί να προκαλέσει εντάσεις. Έτσι θα πρέπει να υφίστανται συνθήκες ελέγχου των συγκινησιακών εντάσεων, χωρίς όμως την παρουσία ευρύτερου πλαισίου καταστολής με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά (η έννοια δηλαδή του *controlled decontrolling of emotions*).⁴¹ Στο πλαίσιο λοιπόν της λειτουργίας της εκτόνωσης των εντάσεων διακρίνονται πολλές και ποικίλες δραστηριότητεςσχόλης (π.χ. θέατρο, συναυλίες, γήπεδο κ.α.) που καλλιεργούν αντίμετρα για το άγχος που οι ίδιες οι κοινωνίες του βιομηχανικού καπιταλισμού έχουν δημιουργήσει.⁴² Οι δραστηριότητες τηςσχόλης, στις οποίες περιλαμβάνεται και η κάθε είδους ενασχόληση με τα σπορ, συνθέτουν έναν θύλακα όπου μπορεί κανείς να εκδηλώσει δημόσια, διαθέτοντας συνάμα και την κοινωνική επικρότηση, κάθε μορφή ήπιας συγκίνησης.⁴³

Συνοψίζοντας, η ευρύτερη οπτική του *N.Elias* υπήρξε καίρια καθώς μας προσέφερε μια ευρύτερη ιστορικο-κοινωνιολογική θεωρία, ένα μοντέλο έρευνας του αθλητισμού αποτελώντας όμως ταυτόχρονα μια εκ των υστέρων οπτική της προόδου, που νομιμοποιεί εντέλει την επικράτηση ενός μοναδικού τρόπου στην ερμηνεία της κοινωνικής πρακτικής. Η «μορφική» θεωρία γνώρισε σημαντική κριτική για τη

⁴⁰ Νόρμπερτ Ελίας-Ερικ Ντάνινγκ, *Αθλητισμός και Ελεύθερος Χρόνος στην Εξέλιξη του Πολιτισμού*, Αθήνα, Δρομέας, 1998.

⁴¹ Ειδικότερη προσέγγιση στον όρο βλέπε την εισαγωγή του Rogier Chartier στη γαλλική έκδοση, Norbert Elias-Eric Dunning, *Sport et Civilisation la Violence Maîtrisée*, Fayard, Paris, 1994, σ.18-20.

⁴² Ν.Ελίας-Ε.Ντάνινγκ, *Αθλητισμός και...*, ο.π., σ.64-65.

⁴³ Ν.Ελίας-Ε.Ντάνινγκ, *Αθλητισμός και...*, ο.π., σ.117-121.

θεωρητική ενσωμάτωση στοιχείων λειτουργισμού, εξελικτισμού και περιγραφισμού, ενώ αρκετές πτυχές της σχέσης αθλητισμού και κοινωνίας, όπως ζητήματα φύλου, η πολιτική οικονομία αλλά και οι αθλητικοί θεσμοί, φαίνεται πως έχουν παραμεληθεί από την προσέγγιση του Elias.⁴⁴

Τη δεκαετία του 1970 επίσης αναπτύχθηκε ιδιαίτερα η κοινωνιολογία των σπορ σε συνδυασμό με την κοινωνιολογία του ελεύθερου χρόνου.⁴⁵ Οι αναλύσεις αυτές προέβλεπαν την άποψη ότι η μετάβαση από μία ζωή επικεντρωμένη στην εργασία προς μία ζωή επικεντρωμένη στησχόλη ήταν το αποτέλεσμα της προϊούσας εκβιομηχάνισης. Πιο συγκεκριμένα, σημαντικές παράμετροι αυτών των αναλύσεων αποτελούν, ο τρόπος με τον οποίο ορίζεται σε κάθε εποχή η εργασία, οι αντιλήψεις και οι αξίες που τη συνοδεύουν, το πότε αναδύεται η έννοια του ελεύθερου χρόνου, πως ορίζεται αυτός και πως καταναλώνεται. Ωςσχόλη καταρχήν ορίζεται, η ελεύθερη δραστηριότητα την οποία το άτομο αναλαμβάνει για τους δικούς της ανεξάρτητους στόχους, όποιοι κι αν είναι αυτοί, εφόσον απουσιάζουν άμεσες υποχρεώσεις (εργασιακές, οικογενειακές, θρησκευτικές, κοινωνικές).⁴⁶

Η εμφάνιση της συγκεκριμένης έννοιας *ελεύθερος χρόνος* αποκαλύπτει τις αλλαγές που συντελέστηκαν από την προ-βιομηχανική στη βιομηχανική κοινωνία. Στις παραδοσιακές κοινωνίες υπήρχε στενή σχέση μεταξύ αγροτικού κύκλου και λειτουργικού έτους. Η εργασία λόγω των εκκλησιαστικών εορτών και κλιματολογικών λόγων ήταν ασυνεχής ενώ δεν υπήρχε σαφής διαχωρισμός εργασίας και μη εργασίας. Επιπλέον, οι όποιες δραστηριότητες δεν υπάκουαν στο ρυθμό του ρολογιού αλλά στις απαιτήσεις κάθε έργου.⁴⁷

Η μετάβαση όμως του κέντρου των οικονομικών δραστηριοτήτων από την ύπαιθρο στην πόλη με την εξάπλωση του βιομηχανικού καπιταλισμού (18^{ος}-19^{ος} αιώνας) οδήγησε στην κατάρρευση των «παραδοσιακών» προτύπων ζωής και στο επίπεδο της εργασίας αλλά και σε εκείνο των διασκέδασων.⁴⁸ Οι δυνατότητες αναψυχής που προσφέρονταν στο αστικό περιβάλλον (π.χ. συναυλίες, περίπατοι, λέσχες, σωματεία κ.α) ενίσχυαν πια τις κοινωνικές διακρίσεις καθώς η ζωή στην πόλη δεν είναι ίδια για όλους αλλά οργανώνεται με βάση ιεραρχικές αλλά και ταξικές δομές.⁴⁹

Αργότερα, οι τεχνολογικές καινοτομίες της δεκαετίας του 1920 (π.χ. φορδισμός, μαζική παραγωγή με τη μέθοδο της εν σειρά συναρμολόγησης), η νέα δηλαδή διάσταση του βιομηχανικού καπιταλισμού, προκάλεσε αλλαγές στην οργάνωση της εργασίας που σε συνδυασμό με την ήδη υπάρχουσα από το 19^ο αιώνα πίεση από την εργατική τάξη για τα «3 οκτώ» (8 ώρες εργασία - 8 ώρες ύπνος - 8 ώρες ελεύθερος χρόνος) δημιούργησαν το κατάλληλο πλαίσιο ώστε το δικαίωμα στησχόλη να

⁴⁴ Grant Jarvie-Joseph Maguire, *Sport and...*, ο.π., σ.153-154 και Χρ.Κουλούρη, *Αθλητισμός...*, ο.π., σ.22.

⁴⁵ Για μία συνοπτική παρουσίαση των κοινωνιολογικών θεωριών για τον ελεύθερο χρόνο και τησχόλη βλ. Αλ.Κορωνάιου (επιμ.), *Κοινωνιολογία του Ελεύθερου Χρόνου* (μτφρ:Κ.Καψαμπέλη-Γ.Σταυρακάκης), Νήσος, Αθήνα, 1996.

⁴⁶ Χρ.Κουλούρη, *Αθλητισμός και Όψεις...*, ο.π., σ.37.

⁴⁷ Για τις συνθήκες των παραδοσιακών αγροτικών κοινωνιών βλ. ενδεικτικά, Keith Thomas, «Work and Leisure», *Past and Present*, 29, (1964), σ.50-60 ενώ για την εσωτερίκευση της εργασιακής πειθαρχίας μέσω του ρολογιού τον 18^ο αιώνα βλ. E.P.Thompson, *Χρόνος, Εργασία και Βιομηχανικός Καπιταλισμός*, Κατσάνος, Θεσσαλονίκη, 1983.

⁴⁸ Κατά την άποψη του E.P.Thompson, «...Δεν υπάρχει οικονομική ανάπτυξη που να μην είναι ταυτόχρονα και ανάπτυξη ή μετασχηματισμός μιας κουλτούρας...», E.P.Thompson, *Χρόνος...*, ο.π., σ.67.

⁴⁹ Λεπτομέρειες βλ. Jean-Luc Pinol, *Ο Κόσμος των Πόλεων τον 19^ο αιώνα*, Πλέθρον, Αθήνα, 2000, σ.227-273.

αποκτήσει την ίδια βαρύτητα πλάι στη διεκδίκηση καλύτερων αμοιβών και στη βελτίωση των συνθηκών εργασίας.⁵⁰ Στη συγκυρία του Μεσοπολέμου ο αθλητισμός και κυρίως το ποδόσφαιρο προσέλκυαν ένα συνεχώς διευρυνόμενο τμήμα όχι μόνο των μεσαίων τάξεων αλλά και των εργατικών στρωμάτων ενώ στη μεταπολεμική περίοδο η ραγδαία οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη την περίοδο 1946-1967 (της χρυσής εποχής του καπιταλισμού σύμφωνα με τον *E.Hobsbawm*) προσέφερε το πλαίσιο εκείνο ώστε τα σπορ να μεταβληθούν σε βιομηχανία του ελεύθερου χρόνου.⁵¹

Μια βιομηχανία του ελεύθερου χρόνου που στα πρώτα στάδιά της συναρθρώθηκε στις κοινωνικές σχέσεις που συνέδεαν τα άτομα στο αστικό περιβάλλον, ιδίως στο πλαίσιο της λειτουργίας σωματείων, εθελοντικών συσσωματώσεων (*voluntary associations*).⁵²

Κατά τη διάρκεια λοιπόν των μετασχηματισμών του κράτους και της οικονομίας, από το 18^ο αιώνα και εξής, αναπτύχθηκε μια νέα πολιτική κουλτούρα με ιδιαίτερες οργανωτικές μορφές και τρόπους δράσης. Η Ιστοριογραφία έχει υπογραμμίσει τη σημασία των εθελοντικών συσσωματώσεων, ως συστατικού στοιχείου της ταυτότητας των ανθρώπων της πόλης, και της συγκρότησης της δημόσιας σφαίρας, της οποίας οι κοινωνικές αφετηρίες εντοπίζονται, κατά τον *J.Habermas*, στην εμφάνιση της οικονομίας της αγοράς, τις τάσεις φιλελευθεροποίησης υπό τον έλεγχο του κράτους, στην ιδιοκτησία αλλά και στη διάδοση της έντυπης επικοινωνίας.⁵³ Οι μορφές λοιπόν της αστικής κοινωνικότητας, τα εμβλήματα του ελεύθερου χρόνου όπως, οι σύλλογοι, η σωματειακή ζωή, το θέατρο, η μουσική, οι πλατείες, τα καφενεία, όχι μόνο επιβεβαίωναν την οικονομική κυριαρχία της αστικής τάξης αλλά και ενίσχυαν την πεποίθηση των φορέων της πως αποτελούσαν μια ιδιαίτερη ομάδα με σαφείς προσανατολισμούς και στόχους απέναντι στις υπόλοιπες κοινωνικές τάξεις.⁵⁴

Τα σωματεία λοιπόν λειτούργησαν στη βάση της σύσφιξης των σχέσεων μεταξύ των μελών τους κι αποτέλεσαν το δημόσιο χώρο έκφρασης της ανδρικής αστικής κοινωνικότητας κυρίως. Σε αυτή τη διάσταση λοιπόν της πολιτικο-κοινωνικής λειτουργίας εντασσόταν και το αθλητικό σωματείο, το οποίο μάλιστα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα συσχετίστηκε ιδιαίτερα και με μηχανισμούς ελέγχου του χαρακτήρα της νεότητας. Πιο συγκεκριμένα, τη στιγμή που τα παραδοσιακά συστήματα ελέγχου και πειθάρχησης του νεανικού βίου αποδεικνύονταν ανεπαρκή και η ενασχόληση με τους φιλολογικούς συλλόγους θεωρήθηκε ότι οδηγούσε στη ματαιοδοξία ενώ ταυτόχρονα οι μαζικοί χώροι κοινωνικότητας «ευνοούσαν τις αρνητικές έξεις» (αλκοόλ, χαρτοπαιξία, αχαλίνωτη διασκέδαση κ.α.), η σωματική άσκηση, στους χώρους των σωματείων κυρίως, αποτέλεσε το νέο κώδικα συμπεριφοράς που

⁵⁰ Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η Ανάδυση των Κοινωνικών Θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Τεχνολογίας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα, 1993, σ.253-259.

⁵¹ E.Hobsbawm, κεφ:9, Τα Χρυσά Χρόνια στο, *Η Εποχή των Άκρων: Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1995, σ.329-367.

⁵² Για μία συνοπτική προσέγγιση του όρου *εθελοντική συσσωμάτωση* βλέπε, Χρ.Κουλούρη, *Αθλητισμός και Οψεις...*, ο.π., σ.28-34.

⁵³ Jürgen Habermas, *Αλλαγή Δομής της Δημοσιότητας. Έρευνες Πάνω σε μια Κατηγορία της Αστικής Κοινωνίας*, (Μτφρ:Λευτέρης Αναγνώστου), Νήσος, Αθήνα, 1997.

⁵⁴ Ιωάννης Γιαννιτσιώτης, *Η Διαμόρφωση της Αστικής Τάξης του Πειραιά 1860-1909*, Δημοσίευτη Διδασκ.Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Αθήνα, 2001, σ.14.

μπορούσε να συναγωνιστεί τις προκλήσεις της εποχής. Αναλαμβάνοντας λοιπόν τις θέσεις των διοικητικών συμβουλίων «καταξιωμένοι» πολίτες (γιατροί, δικηγόροι κ.α.) ουσιαστικά πέτυχαν έτσι την υπαγωγή της όποιας νεανικής δραστηριότητας σε συγκεκριμένα πλαίσια αξιών και συνθηκών.⁵⁵

Ολοκληρώνοντας τη σύντομη αυτή επισκόπηση των ευρύτερων θεωρήσεων που προσέγγισαν το πεδίο των αθλητικών εκδηλώσεων δεν θα πρέπει να παραμεληθεί η συνεισφορά του κοινωνιολόγου *Pierre Bourdieu*. Πιο συγκεκριμένα, ο *Bourdieu* ενέταξε το χώρο του αθλητισμού Στο πλαίσιο των ευρύτερων θεωρητικών του αναζητήσεων γύρω από τις πολιτισμικές διαστάσεις των μηχανισμών κοινωνικής διάκρισης επιδιώκοντας να διευκρινίσει, αν η πρόσβαση στον αθλητισμό διέπεται από όρους «προδιαθέσεων» (*habitus*). Σύμφωνα με την προσέγγισή του, όλα τα γνωρίσματα τα οποία αντιλαμβάνεται και αποτιμά το κυρίαρχο γούστο βρίσκονται συγκεκριμένα σε αθλήματα όπως το γκολφ, το τένις και η ιππασία για τα οποία το άτομο πέρα από τις οικονομικές του δυνατότητες και τον ελεύθερο χρόνο πρέπει να διαθέτει τις κατάλληλες προδιαθέσεις, προσλήψεις από μια δεδομένη κοινωνική θέση.⁵⁶

Τέλος, από τη δεκαετία του 1980 κι έπειτα, καταγράφονται συστηματικότερα στην ευρύτερη βιβλιογραφία μελέτες που προσπάθησαν να διευκρινίσουν επιπλέον τη διάσταση του φύλου και πιο συγκεκριμένα το ρόλο απόψεων και αντιλήψεων γύρω από τη σχέση των σπορ και τις σχέσεις των δύο φύλων. Στο πλαίσιο αυτής της ευρύτερης οπτικής ιδιαίτερη κριτική δέχθηκε η μέχρι πρότινος κυρίαρχη άποψη, που παρουσίαζε τις βιολογικές διαφορές των φύλων ως το κατεξοχήν χαρακτηριστικό στη σχέση ανδρών και γυναικών με τα σπορ παραμελώντας έτσι τις κοινωνικές πρακτικές, που βέβαια δεν έχουν την αφετηρία τους στη φύση αλλά στην ίδια τη συγκρότηση των κοινωνικών σχέσεων.

Στις σύγχρονες προσεγγίσεις των σπορ με άξονα το ρόλο του φύλου, το ενδιαφέρον δεν εστιάζεται απλά και μόνο σε θέματα όπως η γυναικεία συμμετοχή στα σωματεία ή το πώς αθλούνται οι γυναίκες αλλά σε ευρύτερες οπτικές, όπως η πρόσβαση στον ελεύθερο χρόνο των δύο φύλων ή το πώς οι ιδέες μας για το κοινωνικό φύλο συγκαθορίζουν εξ αρχής ποιές κοινωνικές λειτουργίες χαρακτηρίζουμε ως «ανδρικές» ή «γυναικείες».⁵⁷ Κατά τη διάρκεια μάλιστα των Ολυμπιακών Αγώνων του 1936, στη μόνη ίσως γνωστή περίπτωση άνδρα που παρείσφρησε σε αγώνες γυναικών, το φύλο τελικά δεν ευνόησε ιδιαίτερα τον *Herman Ratjen* (που συμμετείχε στο άλμα εις ύψος γυναικών με το όνομα *Dora*) καθώς κατατάχθηκε τέταρτος πίσω από τρεις γυναίκες.⁵⁸

⁵⁵ Ι.Γιαννιτσιώτης, *Η Διαμόρφωση...*, ο.π., σ.327-330.

⁵⁶ Pierre Bourdieu, *Η Διάκριση. Κοινωνική Κριτική της Καλαισθητικής Κρίσης*, Πατάκης, Αθήνα, 2002, σ.256-269.

⁵⁷ Για μία συνοπτική παρουσίαση των θεμάτων που απασχόλησαν τις φεμινιστικές προσεγγίσεις των σπορ βλέπε ενδεικτικά, Grant Jarvie-Joseph Maguire, *Sport and Leisure in Social Thought*, Routledge, London-New York, 1994, σ.161-182, J.A.Mangan-R.J.Park, *From 'Fair Sex' to Feminism. Sport and the Socialization of Women in the Industrial and Post-Industrial Eras*, Frank Cass, London, 1987 και Jenifer Hargreaves, *Sporting Females. Critical Issues in the History and Sociology of Women's Sport*, Routledge, London, 1994.

⁵⁸ Anne Fausto-Sterling, «Αντιμαχόμενοι Δυϊσμοί, Άνδρας ή Γυναίκα;», *Σύγχρονα Θέματα*, Τχ.85, Ιουλ.2004, σ.32.

Ιστοριογραφικές Προσεγγίσεις

Το έργο των ιστορικών όπως ο *E.P.Thompson* και ο *E.Hobsbawm* θεωρείται ότι αντιπροσωπεύει την αφετηρία της λεγόμενης «νέας κοινωνικής ιστορίας» στη δεκαετία του 1960.⁵⁹ Πιο συγκεκριμένα, διατηρώντας τις ρητές μαρξιστικές της καταβολές η ιστορική έρευνα μετατοπίστηκε βαθμιαία σε πεδία διαφορετικά από το αυστηρά οικονομικό. Η ανάδειξη των πολλαπλών τρόπων με τους οποίους οι άνθρωποι αισθάνονται, αντιδρούν και οργανώνουν τη ζωή τους στο πλαίσιο των καπιταλιστικών σχέσεων, έφερε στο προσκήνιο μια σειρά μελετών που αφορούσαν και τις πολιτισμικές διαστάσεις της καθημερινότητας, όπως η ψυχαγωγία, η λαϊκή μουσική, οι σχέσεις στην κοινότητα, τα δίκτυα αλληλεγγύης κ.α.⁶⁰ Η κατάκτηση του Παγκοσμίου Κυπέλλου ποδοσφαίρου από την Αγγλία το 1966 σε συνδυασμό με τις εξελίξεις στο χώρο των κοινωνικών επιστημών, που μόλις αναφέρθηκαν, συνέβαλε επίσης αποφασιστικά στην έρευνα γύρω από τα μαζικά, δημοφιλή σπορ και κυρίως για το ποδόσφαιρο, που συγκέντρωνε το ιδιαίτερο ενδιαφέρον των ανδρών της εργατικής τάξης από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα.

Σε πολύ σύντομο διάστημα εμφανίστηκαν ειδικότερες μονογραφίες αλλά και ευρύτερες προσεγγίσεις για την ιστορία των σπορ ενώ δεν έλειψαν και τα εξειδικευμένα περιοδικά στη Μεγ.Βρετανία αλλά και στις Η.Π.Α. Η κυκλοφορία των περιοδικών, *Journal of Sport History* και *The British Journal of Sport History* (που σήμερα κυκλοφορεί ως *The International Journal of the History of Sport*) τη δεκαετία του 1970 αλλά και οι εκδοτικές προσπάθειες από τα πανεπιστήμια του Ιλλινόις και του Μάντσεστερ, αποτελούν σημεία αναφοράς στη συγκρότηση μιας κοινότητας ιστορικών του αθλητισμού που εκφράστηκε και θεσμικά με την ίδρυση στη Μεγ. Βρετανία της *Association of Sports Historians*, της Ένωσης των Ιστορικών του Αθλητισμού δηλαδή, στα τέλη της δεκαετίας του 1980.⁶¹

Ως προς τις ίδιες τις μελέτες ειδικότερα, η σφαιρική προσέγγιση του *E.Hobsbawm*, (αν και δεν αφιέρωσε ποτέ ο ίδιος μια αυτοτελή μελέτη στα σπορ) στη μελέτη, *The Invention of Tradition*, προσέφερε ένα πειστικό ερμηνευτικό σχήμα παρουσιάζοντας τα ως στοιχείο των καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών, μία από τις *επινοημένες παραδόσεις* της καμπίς του 19^{ου} αιώνα που λειτούργησαν ως παράγοντες διάκρισης και συνοχής για την ευρωπαϊκή αστική τάξη.⁶²

Πιο συγκεκριμένα ο όρος επινοημένη παράδοση διακρίνεται από τα έθιμα των παραδοσιακών κοινωνιών και ορίζεται ως σύνολο πρακτικών που καθοδηγούνται από φανερούς αλλά και σιωπηρούς κανόνες τελετουργικής αλλά και συμβολικής υφής που σκοπό έχουν, μέσω της επανάληψης, από τη μία να επανανοηματοδοτήσουν αξίες και συνήθειες παλαιότερων εποχών, ενώ από την άλλη να δημιουργήσουν νέους συνεκτικούς δεσμούς. Το 19^ο αιώνα, Στο πλαίσιο της εκβιομηχάνισης, της αστικοποίησης και της κυριαρχίας φιλελεύθερων πλαισίων,

⁵⁹ Βλέπε ενδεικτικά *E.Hobsbawm, Labouring Men: Studies in the History of Labour*, Doubleday, Garden City-New York, 1967 και *E.P.Thompson, «Time, Work, Discipline and Industrial Capitalism», Past and Present*, 38, (1967), σ.56-97.

⁶⁰ Έφη Αβδελά, «Η Κοινωνική Τάξη στη Σύγχρονη Ιστοριογραφία: Από το Οικονομικό Δεδομένο στην Πολιτισμική Κατασκευή», *Τα Ιστορικά*, Τχ.22, Αθήνα, Ιούνιος 1995, σ.173-204.

⁶¹ D.L.Le Mahieu, «The History of British and American Sport. A Review Article», *Comparative Studies in Society and History*, 32/4, (1990), σ.838-844 και M.Polley, *Moving the Goalposts. A History of Sport and Society Since 1945*, Routledge, London-New York, 1998, σ.166-167.

⁶² *E.Hobsbawm-T.Ranger (eds), The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993.

εμφανίστηκαν μια σειρά από δημόσιες τελετές και σύμβολα που από τη μία ικανοποιούσαν την επιθυμία σύνδεσης με το παρελθόν ενώ από την άλλη εξασφάλιζαν τη συνοχή και την ταυτότητα κοινωνικών ομάδων, οικοδομώντας παράλληλα συναινετικές κοινωνικές σχέσεις. Ο εορτασμός της πτώσης της Βασίλισσας ή η τριχρώμη σημαία π.χ. συνέβαλαν αποφασιστικά στο να αντλήσει νομιμοποίηση από την επαναστατική παράδοση του 1789 η Γ' Γαλλική Δημοκρατία.⁶³

Σύμφωνα με τον *Hobsbawm*, την περίοδο 1870-1914 υπήρξε πλήρης μετάλλαξη των παραδοσιακών αθλητικών εκδηλώσεων καθώς απέκτησαν θεσμούς τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο. Η νέα αυτή διάσταση, πέρα από το ότι μας αποκαλύπτει τη διάδοση όψεων του τρόπου ζωής της αριστοκρατίας και των πλούσιων αστών σε ευρύτερα στρώματα της αστικής τάξης, δημιούργησε επίσης τη δυνατότητα επικοινωνίας ανθρώπων με διαφορετικό οικονομικό και κοινωνικό στάτους. Η υιοθέτηση του ποδοσφαίρου ως τρόπου μαζικής και προλεταριακής εκδήλωσης συνδέθηκε στην Αγγλία άμεσα με την αλλαγή στη μορφή των διακοπών και των αργιών της εργατικής τάξης που καθαγιάστηκε με την παρουσία του βασιλιά στον τελικό του κυπέλλου του 1913. Με αυτόν τον τρόπο το ποδόσφαιρο δεν μεταβλήθηκε απλά σε δημόσιο θέαμα αλλά και σε μία επινοημένη παράδοση, καθώς παρουσιάστηκε ως το νόμιμο και αποδεκτό διακριτό γνώρισμα της βιομηχανικής εργατικής τάξης που δεν στρεφόταν εντέλει ενάντια στην καθεστηκυία τάξη.⁶⁴

Στο πλαίσιο της μελέτης των κοινωνικών τάξεων και των ταξικών συγκρούσεων, πέρα από την ευρύτερη οπτική του *Hobsbawm*, σημαντική θέση στην ιστοριογραφία των σπορ κατέχουν επίσης προσεγγίσεις που χρησιμοποιούν έννοιες όπως η ηγεμονία, η κουλτούρα, η κοινωνικοποίηση, η κοινωνική κινητικότητα και η μαζική εμπειρία.⁶⁵

Ειδικότερα στη μελέτη του, *Sport, Power and Culture. A Social and Historical Analysis of Popular Sports in Britain*, ο *John Hargreaves* χρησιμοποιεί τις ευρύτερες θεωρητικές προσεγγίσεις του *Gramsci* γύρω από την έννοια της ηγεμονίας για να αναλύσει ιστορικά τις σχέσεις των σπορ με την εξουσία και τις κοινωνικές τάξεις στη Μεγ. Βρετανία από τη βιομηχανική επανάσταση ως και τη μεταπολεμική περίοδο.⁶⁶ Βασική του θέση, πιο συγκεκριμένα, αποτελεί η διαπίστωση πως από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα κι έπειτα μέσω των αθλητικών σωματείων οι αστοί κατόρθωσαν να μεταδώσουν τα πρότυπα της κουλτούρας τους επεκτείνοντας έτσι την πολιτική τους ηγεμονία στην εργατική τάξη.⁶⁷

Σε διαφορετικό πλαίσιο παρουσιάστηκε την ίδια περίπου περίοδο (στα μέσα της δεκαετίας του 1980 δηλαδή) η μελέτη του *Wray Vamplew*, *Pay Up and Play the Game*.

⁶³ E. Hobsbawm, «Introduction. Inventing Traditions», στο E.Hobsbawm-T.Ranger (eds), *The Invention...*, ο.π., σ.1-14.

⁶⁴ E.Hobsbawm, «Mass-Producing Traditions:Europe 1870-1914», στο E.Hobsbawm-T.Ranger (eds), *The Invention...*, ο.π., σ.288-291 και σ.298-303.

⁶⁵ Λεπτομέρειες βλ. Steven.A.Riess, «From Pitch to Putt: Sport and Class in Anglo-American Sport», *Journal of Sport History*, 21/2, (1994), σ.138-184.

⁶⁶ Στο πλαίσιο της ερμηνευτικής ανάλυσης των όψεων του εποικοδομήματος και κυρίως της ιδεολογίας, η ηγεμονία αποτελεί κομβική έννοια στο έργο Α.Gramsci και ορίζεται συνοπτικά ως η ικανότητα να ενοποιείται μέσω της ιδεολογίας και να συγκροτείται ένα κοινωνικό σύνολο που αντίθετα δεν είναι ομοιογενές αλλά χαρακτηρίζεται από βαθύτατες ταξικές αντιφάσεις. Λ.Γκρούπι, *Η Έννοια της Ηγεμονίας στον Γκράμσι*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1977.

⁶⁷ John Hargreaves, *Sport Power and Culture. A Social and Historical Analysis of Popular Sports in Britain*, Polity Press, Cambridge, 1986.

Professional Sport in Britain 1875-1914. Η συγκεκριμένη προσέγγιση υπήρξε ίσως η πρώτη συστηματική ανάλυση των οικονομικών δεδομένων κατά την περίοδο της εμφάνισης των μαζικών σπορ στη Μεγάλη Βρετανία. Μετά από ενδελεχή χρήση ποσοτικών δεδομένων και εξετάζοντας ιδιαίτερα τις διαδικασίες εμπορευματοποίησης στο χώρο των υποδρομιών, του κρίκετ, του ράγκμπι και του ποδοσφαίρου, ο Vamplew καταλήγει πως οι διοργανωτές των αθλητικών εκδηλώσεων δεν ενδιαφέρονταν αναγκαστικά για τη μεγιστοποίηση των κερδών τους ενώ οι θεατές, μέλη κυρίως της εργατικής τάξης, δεν εμπνέονταν υποχρεωτικά από το σύστημα αξιών των ανώτερων τάξεων αλλά ικανοποιούσαν κυρίως τη δική τους διάθεση για αναψυχή.⁶⁸

Ειδικότερη προσέγγιση της συγκρότησης της αστικής τάξης και των αξιών τους στο χώρο των σπορ επιχείρησε ο John Lowerson στη μελέτη του με τίτλο, *Sport and the English Middle Classes 1870-1914*, ενώ αντίθετα, συνολικότερη προσέγγιση των κοινωνικών αλλαγών και του ρόλου των σπορ στη συγκρότηση της ταξικής και της εθνικής ταυτότητας στην αγγλική κοινωνία, από τη βικτοριανή εποχή ως την εμφάνιση της τηλεόρασης, επιχείρησε το 1989 ο Richard Holt στην εργασία του με τίτλο, *Sport and the British. A Modern History*.⁶⁹ Με τις ίδιες επίσης περίπου μεθοδολογικές αρχές εκδίδονται επίσης δέκα χρόνια αργότερα οι μελέτες των, Martin Polley, *Moving the Goalposts* και Neil Tranter, *Sport Economy and Society in Britain 1750-1914*. Ο τελευταίος μάλιστα προσεγγίζει την εξάπλωση των σπορ στο μακρό 19^ο αιώνα ως κάποιου είδους επανάσταση, προσπαθώντας ταυτόχρονα να διευκρινίσει τα άμεσα αποτελέσματα της αλλά και την ευρύτερη επιρροή της σε οικονομικό, κοινωνικό αλλά και πολιτισμικό επίπεδο.⁷⁰

Διαφορετική παρουσιάζεται η προσέγγιση των σπορ στις Η.Π.Α καθώς ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται στο ρόλο των σπορ ως παράγοντα εκδημοκρατισμού (*democratizing agent thesis*).⁷¹ Πιο συγκεκριμένα σε μελέτες όπως του John Rickards Betts, *America's Sporting Heritage 1850-1950* ή του Allen Guttman, *From Ritual to Record: The Nature of Modern Sport*, τονίζεται η ιδιαίτερη ανάπτυξη των μοντέρνων σπορ από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα περίπου με χαρακτηριστικά την ισότητα, την ορθολογική οργάνωση, τον εκσυγχρονισμό και την ποσοτικοποίηση.⁷² Ειδικότερη αναφορά θα πρέπει να γίνει στο baseball, ένα από τα δημοφιλέστερα σπορ στις Η.Π.Α. Στην εργασία του, *The Creation of American Team Sports : Baseball and Cricket 1838-1872*, ο George Kirsch καταλήγει πως το baseball υπήρξε το κατάλληλο άθλημα για την κοινωνική και εθνική ποικιλία των Η.Π.Α.⁷³ Η σχέση της αστικοποίησης και των σπορ, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα το *City Games: The Evolution of American Urban*

⁶⁸ Wray Vamplew, *Pay Up and Play the Game. Professional Sport in Britain 1875-1914*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988.

⁶⁹ John Lowerson, *Sport and the English Middle Classes 1870-1914*, Manchester University Press, Manchester-New York, 1993 και Richard Holt, *Sport and the British. A Modern History*, Clarendon Press, Oxford, 1989.

⁷⁰ Martin Polley, *Moving the Goalposts. A History of Sport and Society since 1945*, Routledge, London-New York, 1998 και Neil Tranter, *Sport Economy and Society in Britain 1750-1914*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.

⁷¹ Ειδικότερες λεπτομέρειες για την ιστοριογραφία των σπορ στις Η.Π.Α βλ., Steven.A.Riess, «The New Sport History», *Reviews in American History*, 18/3, (1990), σ.311-325 και Allen Guttman, «Who's on First? Or Books on the History of American Sports», *The Journal of American History*, 66/2, (1979), σ.348-356.

⁷² John Rickards Betts, *America's Sporting Heritage 1850-1950*, Reading, Mass, 1974, Allen Guttman, *From Ritual to Record: The Nature of Modern Sport*, University Columbia Press, New York, 1994.

⁷³ George Kirsch, *The Creation of American Team Sports : Baseball and Cricket 1838-1872*, University of Illinois Press, Champaign, 1989.

Society and the Rise of Sports, του Steven Riess, αποτελεί επίσης μια αξιοσημείωτη τάση στην αμερικάνικη ιστοριογραφία.⁷⁴ Πέρα από τα παραπάνω, αρκετές μελέτες εστιάζουν την προσοχή τους στην εμπορευματοποίηση του κολεγιακού αθλητισμού ενώ πιο σύγχρονες προσεγγίσεις επικεντρώνονται στο ρόλο της τηλεόρασης, στη διάσταση των σπορ ως επιχειρήσεων, σε ζητήματα ταυτότητας αλλά και ρατσισμού.

Συμπληρώνοντας το σύντομο αυτό ιστοριογραφικό διάγραμμα θα αναφερθούν στη συνέχεια κάποιες ενδεικτικές, ως επί το πλείστον, μελέτες που αφορούν συγκεκριμένα το χώρο του ποδοσφαίρου. Καταρχάς θα πρέπει να αναφερθεί πως μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960 κυριαρχούσαν μόνο οι εκδόσεις αθλητικών κυρίως συντακτών με σαφή τον εμπορικό τους προσανατολισμό. Από τις πρώτες προσπάθειες που χαρακτηρίζονται από κάποια μεθοδολογική συνέπεια θα πρέπει να επισημανθεί η μελέτη του Pery Young, *A History of English Football*, που εκδόθηκε το 1968 και του James Walvin, *The People's Game*, επτά χρόνια αργότερα.⁷⁵

Το 1980, το βιβλίο του Tony Mason, *Association Football and English Society 1863-1915*, υπήρξε η πρώτη ίσως ακαδημαϊκή προσπάθεια που στηρίχθηκε στα αρχεία της *Football Association*, της Αγγλικής Ομοσπονδίας Ποδοσφαίρου δηλαδή, αλλά και ποδοσφαιρικών συλλόγων με σκοπό την προσέγγιση της κουλτούρας της εργατικής τάξης.⁷⁶ Λίγο αργότερα, το 1984, ως μελέτη περίπτωσης θα πρέπει να χαρακτηριστεί η εργασία του Charles Korr για τη *West Ham United*⁷⁷ ενώ αντίθετα η γενική δομή του παιχνιδιού σε τρεις διαφορετικές περιπτώσεις υπήρξε ο στόχος της μελέτης του Nicolas Fishwick, *English Football and Society 1910-1950*. Συγκεκριμένα, ο συγγραφέας επεδίωξε να διευκρινίσει το ρόλο του ποδοσφαίρου στο Σέφιλντ, μια ισχυρή βιομηχανική κοινότητα, στο Σούντον, όπου η εκβιομηχάνιση υπήρξε αργοπορημένη και τέλος στην Οξφόρδη όπου η ελιτιστική παράδοση του ερασιτεχνισμού υπήρξε ισχυρή.⁷⁸

Η Ελληνική Ιστοριογραφία

Η ανάπτυξη της ιστοριογραφίας του αθλητισμού στην Ελλάδα δεν είναι φυσικά αποκομμένη από τις διεθνείς κυρίως αλλά και τις εγχώριες εξελίξεις στο χώρο των κοινωνικών επιστημών. Συνεπώς η καθυστέρηση της ένταξης της θεματικής των σπορ στους ορίζοντες των κοινωνικών επιστημών στην Ελλάδα αποτελεί μάλλον φυσιολογική εξέλιξη. Γενικότερα δημοσιεύματα πάντως σχετικά με τον αθλητισμό, τη γυμναστική και τα σπορ υπάρχουν ήδη από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα με αφορμή κυρίως τη διεξαγωγή των πρώτων σύγχρονων ολυμπιακών αγώνων το 1896 στην Αθήνα.

Ως προς το περιεχόμενο, μπορούμε να απαριθμήσουμε τις γενικές ιστορίες της γυμναστικής, τις μονογραφίες για ένα ορισμένο σπορ ή κάποιον σύλλογο, τις τοπικές αθλητικές ιστορίες ενώ σημαντικός αριθμός έργων αναφέρεται στην αρχαιότητα και στους αρχαίους αθλητικούς αγώνες. Σύμφωνα πάντως με την αποτίμηση της Χρ.

⁷⁴ Steven Riess, *City Games: The Evolution of American Urban Society and the Rise of Sports*, University of Illinois Press, Champaign, 1989.

⁷⁵ Tony Mason, «Football and the Historians», *The International Journal of the History of Sport*, 5/1, (1998), σ.136-141.

⁷⁶ Tony Mason, *Association Football and English Society 1863-1915*, Harvester, Brighton, 1980.

⁷⁷ Charles Korr, «West Ham United Football Club and the Beginnings of Professional Football in East London, 1895-1913», *Journal of Contemporary History*, 13/2, (1978), σ.211-232.

⁷⁸ Nicolas Fishwick, *English Football and Society 1910-1950*, Manchester University Press, Manchester, 1988.

Κουλούρη, η ιστοριογραφία της φυσικής αγωγής και των σπορ στην Ελλάδα, έως πολύ πρόσφατα, διακρινόταν από ερασιτεχνισμό, έλλειψη αυτονομίας, απουσία θεωρητικού προβληματισμού και ελληνοκεντρισμό. Βασικά πρόκειται κυρίως για μυθοποιητική ιστορία ηρώων, ρεκόρ, γηπέδων ή για αποσπασματικές προσπάθειες που προέρχονταν από τον χώρο των τμημάτων φυσικής αγωγής (Τ.Ε.Φ.Α.Α.).⁷⁹ Από τα μέσα πάντως της δεκαετίας του 1980 εμφανίστηκαν προσπάθειες που δεν θεώρησαν τα σπορ απλώς και μόνο μια σωματική δραστηριότητα.

Πρωτοπόρος ίσως υπήρξε ο Β.Τσοκόπουλος. Στο πλαίσιο της ανακοίνωσής του για τα στάδια της πειραιώτικης τοπικής συνείδησης, στο συνέδριο που διοργάνωσε η *Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού* το 1984 για τη μελέτη της νεοελληνικής πόλης, η δυναμική παρουσία του *Ολυμπιακού Συλλόγου Φιλάθλων Πειραιώς* (Ο.Σ.Φ.Π.) στο Μεσοπόλεμο, ως φορέα των νέων κοινωνικών δυνάμεων της εποχής, κατείχε ειδικότερη θέση στην ευρύτερη προσέγγισή του.⁸⁰ Αρκετά αργότερα, Στο πλαίσιο της ευρύτερης προσπάθειας του *Ιστορικού Αρχείου της Ελληνικής Νεολαίας* (Ι.Α.Ε.Ν.) για την ιστορική προσέγγιση της νεότητας, υπήρξαν εργασίες, όπως εκείνες του Α. Λιάκου, της Ε.Φουρναράκη και της Ε.Μαχαίρα που εντόπισαν όψεις της ιδιαίτερης χρήσης της γυμναστικής και των σπορ στη συγκρότηση της ελληνικής νεολαίας στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}.⁸¹

Μια πρώτη και πιο συνολική προσπάθεια προσέγγισης της ιστορίας των σπορ στην Ελλάδα, σε επίπεδο μονογραφίας, αποτελεί η εργασία της Χριστίνας Κουλούρη, *Αθλητισμός και Όψεις Αστικής Κοινωνικότητας, Γυμναστικά και Αθλητικά Σωματεία 1870-1922*, που προήλθε στο πλαίσιο επίσης των δραστηριοτήτων του Ι.Α.Ε.Ν.⁸² Ειδικότερα, με άξονα τις διαστάσεις της κοινωνικότητας, της σωματειακής οργάνωσης και του ελεύθερου χρόνου, η συγγραφέας προσπάθησε να διευκρινίσει την ταχύτητα με την οποία κάθε μορφή οργανωμένου σπορ κατέκτησε την αναπτυσσόμενη ελληνική αστική κοινωνία από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα ως τις απαρχές της μεσοπολεμικής περιόδου.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφερθεί και η πρωτοβουλία της *Ελληνικής Αρχαικής Εταιρείας* για την ανάδειξη των ζητημάτων του αθλητισμού και του ολυμπισμού ως ιστορικού πεδίου. Πιο συγκεκριμένα, με αφορμή την επέτειο των 100 χρόνων από την αναβίωση των σύγχρονων ολυμπιακών αγώνων (1896-1996) και της συγκυρίας της διεκδίκησής τους από την πόλη της Αθήνας, τα μέλη της εταιρείας εκπύνησαν το 1993 ένα αρκετά ευρύ αλλά και φιλόδοξο σχέδιο που επεδίωκε να αποτελέσει την αφετηρία μιας πιο συστηματικής προσέγγισης σε ένα χώρο ουσιαστικά παρθένο για την ελληνική ιστοριογραφία.⁸³

⁷⁹ Χρ.Κουλούρη, *Αθλητισμός και Όψεις...*, ο.π., σ.24-28.

⁸⁰ Βάσιος Τσοκόπουλος, «Τα στάδια της Τοπικής Συνείδησης. Ο Πειραιάς 1835-1935», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας. Νεοελληνική Πόλη. Οθωμανικές Κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος*. Τομ.Α', Ε.Μ.Ν.Ε., Αθήνα, 1985, σ.245-249.

⁸¹ Α.Λιάκος, «Η Εμφάνιση των Νεανικών Οργανώσεων. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου. Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας*, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα, 1986, σ.593-619. Ως αυτοτελή μελέτη εκδόθηκε με τον ίδιο τίτλο από τις εκδόσεις Λωτός το 1988, Ελ.Φουρναράκη, «Η Σωματική Αγωγή των Δύο Φύλων στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου. Οι Χρόνοι της Ιστορίας. Για μια Ιστορία της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας*, Αθήνα, 1998, σ.293-315 και Ελ. Μαχαίρα, *Η Νεολαία της 4ης Αυγούστου. Φωτο-γραφές*, Αθήνα, 1987.

⁸² Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και Όψεις Αστικής Κοινωνικότητας. Γυμναστικά και Αθλητικά Σωματεία 1870-1922*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κ.Ν.Ε.-Ε.Ι.Ε., Αθήνα, 1997.

⁸³ Ελ.Φουρναράκη, «Αθληση, Αθλητισμός, Ολυμπισμός:Απόπειρα για την Ανάδειξη Ενός Νέου Ιστορικού Πεδίου», *Αρχαικά Νέα*, Τχ.9, Αθήνα, 1993, σ.17-21.

Ειδικότερα πάντως για την περίοδο του Μεσοπολέμου, στο τεύχος 9 του περιοδικού *Ιστορ* ο Β. Καρδάσης μας έχει παραθέσει τον κατάλογο του ταξινομημένου αρχείου του Ο.Σ.Φ.Π. μαζί με μια εισαγωγή που αφορά την παρουσία των ποδοσφαιρικών συλλόγων εκείνη την εποχή,⁸⁴ ενώ για την ίδια περίοδο, στον δεύτερο τόμο της *Ιστορίας της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα*, ο Χρ.Χατζηϊωσήφ υπογραμμίζει επίσης τη σημασία του μαζικού ποδοσφαιρικού σωματείου ως μέσου κοινωνικοποίησης των νέων κοινωνικών κατηγοριών που τότε εμφανίστηκαν.⁸⁵

Προσπαθώντας τέλος να διακρίνουμε κάποιες μελλοντικές κατευθύνσεις, θα πρέπει να επισημανθεί πως υπάρχουν κάποιες ενδείξεις που μας επιτρέπουν να αισιοδοξούμε για την περαιτέρω διεύρυνση των συστηματικών προσεγγίσεων.

Καταρχάς η ταξινόμηση του αρχείου της *Ελληνικής Ολυμπιακής Επιτροπής* (Ε.Ο.Ε.), *Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων* (Ε.Ο.Α.) όπως ονομαζόταν παλιότερα, που ολοκληρώθηκε το 2002,⁸⁶ αλλά και η συγκυρία τέλος της διεξαγωγής των ολυμπιακών αγώνων στην Αθήνα το 2004, προκάλεσαν ήδη μια ιδιαίτερη δυναμική που αποκαλύπτεται συγκεκριμένα με τον υψηλό αριθμό εκδόσεων με θέμα την αθλητική ιστορία. Στο πλαίσιο αυτής της δυναμικής ξεχώρισαν οι μεταφράσεις γνωστών έργων των G.Vigarello και R.Mandell,⁸⁷ οι εργασίες γύρω από τους πρώτους ολυμπιακούς του 1896, την πρόσληψή τους στη συγκυρία της εποχής εκείνης αλλά και τις σύγχρονες νοηματοδοτήσεις τους. Ενδεικτικά θα αναφέρουμε τη μελέτη του Α.Κιτρόεφ, *Wrestling With the Ancients. Modern Greek Identity and the Olympic Games*,⁸⁸ τους συλλογικούς τόμους που εξέδωσαν, η *Διεθνής Ολυμπιακή Ακαδημία* και η *Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία Ελλάδος* για την Αθήνα της περιόδου 1896-1906.⁸⁹

Ολοκληρώνοντας τη συγκεκριμένη ενότητα θα πρέπει να επισημανθεί πως η ιστορία των σπορ, έτσι όπως γράφεται από τους σύγχρονους ιστορικούς, δίνει έμφαση στην έννοια της «ασυνέχειας» και ερμηνεύει την εμφάνιση των σπορ ως σύμπτωμα μετάβασης από την «παραδοσιακή» στη «νεοτερική», βιομηχανική κοινωνία, στο πλαίσιο των αλλαγών -οικονομικών, κοινωνικών, ιδεολογικών- που συμβαίνουν στις δυτικές κοινωνίες από τον 18^ο αιώνα.⁹⁰

Στον 20^ο αιώνα η μαζικότητα των σπορ και η διόγκωση της παρουσίας του επαγγελματικού αθλητισμού (αθλητικά είδη, αθλητική μόδα, διαφήμιση, αθλητικά έντυπα, αναμετάδοση από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης διεθνών και εγχώριων διοργανώσεων, αθλητικές ειδήσεις κ.α.) κάνουν πλέον πολύ «ορατό» το πεδίο σε κοινωνιολόγους, ιστορικούς και ανθρωπολόγους. Ο αθλητισμός δεν προσλαμβάνεται

⁸⁴ Δυστυχώς, το συγκεκριμένο αρχείο δε βρίσκεται στη διάθεση του ερευνητή με ευθύνη των σημερινών παραγόντων του συλλόγου. Βασίλης Καρδάσης, «Ολυμπιακός Πειραιώς. Ένα Αρχείο, μια Ιστορία», *Ιστορ*, Τχ.9, Αθήνα, 1996, σ.59-86.

⁸⁵ Χρ.Χατζηϊωσήφ, «Κοινοβούλιο και Δικτατορία», *Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα*, Επιστ.Επιμ.Χρ.Χατζηϊωσήφ, Τομ.Β' - Μέρος 2^ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003, σ.101.

⁸⁶ Χρ.Κουλούρη (επιμ.), *Αρχεία και Ιστορία της Επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων*, Διεθνής Ολυμπιακή Ακαδημία, Αθήνα, 2002.

⁸⁷ G.Vigarello, *Από το Παιχνίδι στο Αθλητικό Θέαμα. Η Γέννηση Ενός Μύθου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2004 [γαλλική έκδοση: G.Vigarello, *Du Jeu Ancien au Show Sportif. La Naissance d'un Mythe*, Seuil, Paris, 2002] και R.Mandell, *Οι Ολυμπιακοί Αγώνες των Ναζί*, Ισνάφι, Αθήνα, 2004, [αγγλική έκδοση: R.Mandell, *The Nazi Olympics*, University of Illinois Press, Urbana/Chicago, 1987].

⁸⁸ A.Kitroeff, *Wrestling With the Ancients. Modern Greek Identity and the Olympic Games*, New York, 2004.

⁸⁹ Χρ.Κουλούρη (Επιμ.- Εισαγ.), *Αθήνα, Πόλη των Ολυμπιακών Αγώνων 1896-1906*, Δ.Ο.Α., Αθήνα, 2004 και Αλ.Σολωμού Προκοπίου-Ιφ.Βογιατζή (Επιμ.), *Η Αθήνα στα Τέλη του 19^{ου} αιώνα. Οι Πρώτοι Διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες*, Ιστορική Εθνολογική Εταιρεία Ελλάδος, Αθήνα, 2004.

⁹⁰ Χρ.Κουλούρη (Επιμ.- Εισαγ.), *Αθήνα...*, ο.π., σ.27.

πια απλά και μόνο ως άσκηση αλλά και ως μύθος που επιδεικνύει μια ηθική η οποία συμποκνώνει τις κυρίαρχες αξίες των σύγχρονων κοινωνιών. Η ισότητα, η αξιοκρατία, η αλληλεγγύη και ο δημοκρατικός ανταγωνισμός καλούνται να λειτουργήσουν παραδειγματικά και να προσφέρουν ηθικά πρότυπα στον σύγχρονο κόσμο και κυρίως στους νέους.⁹¹

Η παραγωγή όμως ιδεών και αντιλήψεων δεν προκύπτει από το κενό. Οι άνθρωποι είναι αυτοί που παράγουν τις αντιλήψεις τους και μάλιστα οι άνθρωποι έτσι όπως καθορίζονται από τον τρόπο παραγωγής της υλικής τους ζωής, από την υλική τους επικοινωνία μέσα στην κοινωνική και πολιτική διάρθρωση. Συνεπώς δεν θα πρέπει να λησμονείται σε καμία περίπτωση πως οι κυρίαρχες ιδέες δεν είναι τίποτε άλλο από την ιδεατή έκφραση των κυρίαρχων υλικών σχέσεων, είναι οι ιδέες της τάξης που είναι η κυρίαρχη υλική δύναμη της κοινωνίας.⁹²

⁹¹ Χρ.Κουλούρη, *Αθήνα...*, ο.π., σ.20-21.

⁹² Κ.Μάρξ-Φρ.Ένγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, Τομ.Α΄, Μτφρ-Επιμ:Κ.Φιλίνης, Gutenberg, Αθήνα, 1997, σ.66-67 και σ.94-95.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο: Η ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΚΑΙ Η ΕΞΑΠΛΩΣΗ ΤΟΥ ΠΟΔΟΣΦΑΙΡΟΥ

Ο μετασχηματισμός ενός πολύμορφου αγγλικού παιχνιδιού στο γνωστό μας σήμερα ποδόσφαιρο (soccer) υπήρξε μακρόχρονος. Σε πηγές, ήδη από το 14^ο αιώνα, υπάρχουν αρκετά αξιόπιστες αναφορές για ένα είδος παιχνιδιού που ονομαζόταν «ποδόσφαιρο» χωρίς όμως η ταυτότητα του ονόματος να εξασφαλίζει σίγουρα και την ταυτότητα του παιχνιδιού που σήμερα όλοι αναγνωρίζουμε.⁹³ Τα μεσαιωνικά έγγραφα μνημονεύουν αρκετά τοπικά παιχνίδια με το όνομα ποδόσφαιρο, τα οποία πολλές φορές παίζονταν με διαφορετικού είδους αντικείμενα κάθε φορά. Από όσα γνωρίζουμε, η μπάλα που αποκαλούνταν «football» ήταν μάλλον μια κύστη γεμάτη αέρα καλυμμένη τις περισσότερες φορές με δέρμα. Αγροτικές κοινωνίες σε όλο τον κόσμο φαίνεται πως χρησιμοποιούσαν τέτοιου είδους μπάλες ενώ ειδικότερες μαρτυρίες της χρήσης τους υπάρχουν για τα περισσότερα μέρη της Ευρώπης.⁹⁴

Κατά το 18^ο και το 19^ο αιώνα όμως, οι νέοι όροι που επιβλήθηκαν λόγω της εκβιομηχάνισης, της αστικοποίησης και της εμπορευματοποίησης των καλλιιεργειών, συνέβαλλαν αποφασιστικά στην αλλαγή των δομών της αγγλικής κοινωνίας με αποτέλεσμα τις αλλαγές στο χαρακτήρα των λαϊκών παιχνιδιών και την εμφάνιση παράλληλα δραστηριοτήτων τηςσχόλης, από τις οποίες σήμερα αρκετές ονομάζονται σπορ.⁹⁵ Τα πρώτα βήματα ανάδειξης αλλά και «εκσυγχρονισμού» έγιναν το 19^ο αιώνα στο χώρο των public schools.⁹⁶

Οι γόνοι των ανώτερων τάξεων, παίζοντας ποδόσφαιρο συνδύαζαν την ευχαρίστηση του παιχνιδιού με την ουσιαστική άσκηση στα κυρίαρχα ιδεώδη του φιλελευθερισμού, δηλαδή στην ηθική της νομιμότητας, στην επιθυμία για τη νίκη και στον σεβασμό στους κανόνες. Από το 1820 και εξής εσωτερικοί ποδοσφαιρικοί αγώνες διεξάγονταν σχεδόν σε κάθε σχολείο, από το 1840 καταγράφονταν με αυξανόμενο ρυθμό ποδοσφαιρικοί αγώνες μεταξύ αντίπαλων σχολείων ενώ το 1846 τυπώθηκαν για πρώτη φορά κανόνες στο Rugby School.⁹⁷

Οι νέοι άνδρες της περιόδου μετά το πέρας των σπουδών τους δεν εγκατέλειπαν την ενασχόλησή τους με το άθλημα. Ιδρύοντας όμως οι απόφοιτοι ποδοσφαιρικά σωματεία δεν εκπλήρωναν απλά και μόνο τις ανάγκες τους για άθληση και παιχνίδι αλλά δημιουργούσαν ουσιαστικά συγκεκριμένους χώρους όπου επιδεικνυόταν η κοινωνική τους θέση, συγκροτώντας εντέλει κάποιου είδους συγκεκριμένη ταξική ταυτότητα.⁹⁸ Από τα βασικότερα χαρακτηριστικά κοινωνικής διάκρισης κατά τη

⁹³ Ν.Ελίας-Ε.Ντάνινγκ, *Αθλητισμός και...*, ο.π., σ.227.

⁹⁴ Ν.Ελίας-Ε.Ντάνινγκ, *Αθλητισμός και...*, ο.π., σ.237-238.

⁹⁵ Ειδικότερες λεπτομέρειες για το μηχανισμό μετάβασης από το παραδοσιακό παιχνίδι στη μορφή του σύγχρονου σπορ βλέπε, Neal Garnham, «Patronage, Politics and the Modernization of Leisure in Northern England: The Case of Alnwick's Shrove Tuesday Football Match», *The English Historical Review*, 117/474, (2002), σ.1228-1246.

⁹⁶ Richard Holt, *Sport and the British. A Modern History*, Clarendon Press, Oxford, 1989, σ.74-86.

⁹⁷ Adrian Harvey, «An Epoch in the Annals of National Sport: Football in Sheffield and the Creation of Modern Soccer and Rugby», *The International Journal of the History of Sport*, 18/4, (2001), σ.54.

⁹⁸ Το 1857 απόφοιτοι του Sheffield School ίδρυσαν το Sheffield Club ενώ το 1859 απόφοιτοι του Harrow το

βικτοριανή περίοδο υπήρξε σε ευρύτερο επίπεδο ο ερασιτεχνισμός αλλά και ο τρόπος παιχνιδιού.⁹⁹

Ο τύπος παιχνιδιού *rugby* (η ονομασία από το ανάλογο πανεπιστήμιο) κυριάρχησε στις ανώτερες τάξεις ενώ ο τύπος του *soccer* προσέλκυσε κοινό κυρίως από τα μεσαία στρώματα σε πρώτη φάση. Η πίεση για θεσμοθέτηση ενιαίων κανόνων σε εθνικό επίπεδο υπήρξε η αφορμή, αφενός μεν να διασπαστεί το παιχνίδι με τη μπάλα στους δύο διακριτούς τύπους που μέχρι σήμερα γνωρίζουμε, αφετέρου δε εξέφρασε τις νέες κοινωνικές συνθήκες που διαμορφώνονταν στην αγγλική κοινωνία από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και εξής.¹⁰⁰

Πιο συγκεκριμένα, εκτός από τους κανόνες του Rugby School κι άλλα εκπαιδευτικά ιδρύματα επεδίωξαν να θεσμοθετήσουν κανόνες, όπως άλλωστε και οι πρώτοι σύλλογοι που τότε δημιουργήθηκαν. Στο πανεπιστήμιο του Cambridge τρεις φορές (1846, 1854, 1858) επιχειρήθηκε η καταγραφή κανονισμών ενώ ανάλογο εγχείρημα επιχείρησαν οι ιδρυτές του πρώτου ίσως ποδοσφαιρικού συλλόγου, εκείνου της Sheffield, το 1857.¹⁰¹ Τελικά το 1863, τα ποδοσφαιρικά club της ευρύτερης περιοχής του Λονδίνου ίδρυσαν την πρώτη ποδοσφαιρική ομοσπονδία, την *Football Association* (F.A.), υιοθετώντας μετά από συζητήσεις τους κανονισμούς του Cambridge που είχαν γίνει αποδεκτοί με ψήφους 6-3 την ίδια χρονιά από επιτροπή πανεπιστημίων.¹⁰² Η συγκεκριμένη εξέλιξη συνέβαλε αποφασιστικά στην ευρύτερη διάδοση του παιχνιδιού, επιβεβαιώνοντας ταυτόχρονα τους ευρύτερους μετασχηματισμούς στην αγγλική κοινωνία της περιόδου όπου τα μεσαία στρώματα αναδεικνύονταν με ιδιαίτερο δυναμισμό. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1871, ανάλογη ομοσπονδία δημιούργησαν και οι φίλοι του rugby, την *Rugby Football Union* (R.F.U.).

Το 1867 πάντως μόνο δέκα σύλλογοι συμμετείχαν σε συνάντηση που διοργάνωσε η F.A. στο Λονδίνο τη στιγμή που οι πηγές της περιόδου καταγράφουν τουλάχιστον 70 συλλόγους στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας. Σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα όμως, το 1873, στη δύναμη της ομοσπονδίας προστέθηκαν 122 σύλλογοι έστω κι αν δεν ακολουθούσαν πάντοτε τους κανονισμούς που είχαν θεσπιστεί.¹⁰³ Η παράθεση αυτών των στοιχείων γίνεται για να αναδειχθεί από τη μία η ρευστότητα που χαρακτήριζε την οργάνωση του soccer εκείνη τη χρονική περίοδο αλλά και η ραγδαία από την άλλη εξάπλωσή του σε ευρύτερα τμήματα του πληθυσμού όπως θα φανεί με περισσότερες λεπτομέρειες στη συνέχεια.

Στα αστικά κέντρα της εποχής παιζόταν ένα είδος άναρχου soccer συνεχώς από παιδιά ενώ ταυτόχρονα αυξανόταν διαρκώς ο αριθμός των ενηλίκων της εργατικής τάξης που το παρακολουθούσαν και που αναγνώριζαν στοιχεία του παλιότερου λαϊκού παιχνιδιού στο νέο πια ύφος. Δεν θα πρέπει να λησμονούμε επίσης και την ταυτόχρονη εξαίρεσή τους από τις υπόλοιπες και κυρίαρχες τότε αθλητικές

Forest Club. R.Holt, *Sport and...*, ο.π., σ.84.

⁹⁹ Ειδικότερες λεπτομέρειες για τον ερασιτεχνισμό των τζέντλεμαν, gentleman amateur, βλέπε R.Holt, *Sport and...*, ο.π., σ.98-117.

¹⁰⁰ Eric Dunning, *Sport Matters. Sociological Studies of Sport. Violence and Civilization*, Routledge, London, 1999, σ.97.

¹⁰¹ A. Harvey, «An Epoch in...», ο.π., σ.55 και σ.59.

¹⁰² Λίγο πριν από την ίδρυση της F.A. είχε συσταθεί επιτροπή από έξι πανεπιστήμια. Πιο συγκεκριμένα τα πανεπιστήμια του Eton, του Harrow, του Rugby εκπροσωπήθηκαν από δύο αντιπροσώπους ενώ εκείνα του Shrewsbury, του Malborough και του Westminster από έναν με αποτέλεσμα να διαμορφωθεί το 6-3 υπέρ των κανονισμών του Cambridge. Eric Dunning, *Sport Matters...*, ο.π., σ.98-99.

¹⁰³ A. Harvey, «An Epoch in...», ο.π., σ.73-76.

δραστηριότητες (π.χ. κρίκετ). Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονιστεί πως η ίδια η διαθεσιμότητα της εργατικής τάξης να εμπλακεί με το soccer αιτιολογείται Στο πλαίσιο της ιστορικής συγκυρίας κι όχι βέβαια Στο πλαίσιο της έμφυτης ικανότητας του ανθρώπου να παίζει.

Οι τεχνολογικές εξελίξεις δηλαδή στη βιομηχανία, η προσφορά και η διεκδίκησή του ελεύθερου χρόνου από το συνεχώς αυξανόμενο αριθμό εργαζομένων στα αστικά κέντρα, δημιούργησαν το ευρύτερο πλαίσιο για τη συμμετοχή των εργατών στις ποδοσφαιρικές δραστηριότητες. Το οργανωμένο παιχνίδι όμως αναδείχθηκε από την άλλη στον κύριο μηχανισμό ελέγχου του ελεύθερου χρόνου. Πιο συγκεκριμένα, για να καταπολεμηθεί π.χ. η «ανήθικη» συμπεριφορά στις παμπ, η εκκλησία οργάνωσε αρκετές ποδοσφαιρικές ομάδες, από το 1870 κι έπειτα, ενώ την ίδια πολιτική εφάρμοσαν και αρκετοί εργοδότες. Αρκετά γνωστά σήμερα ποδοσφαιρικά σωματεία όπως η *Aston Villa*, η *Fullham*, η *Bolton*, η *West Ham* κ.α. ιδρύθηκαν με πρωτοβουλία εκκλησιαστικών παραγόντων Στο πλαίσιο εκείνης της δυναμικής.¹⁰⁴

Την ίδια περίπου περίοδο, επιχειρηματίες των μεσαίων τάξεων,¹⁰⁵ υιοθετώντας τη φιλοσοφία της εκβιομηχάνισης στο πεδίο του αθλητισμού, εισήγαγαν όρους για την εμπορευματοποίηση του αθλητικού θεάματος.¹⁰⁶ Η διαμάχη γύρω από το δίπολο ερασιτεχνισμός-επαγγελματισμός στο χώρο του ποδοσφαίρου θα διατηρηθεί με αρκετή ένταση ως τα μέσα της μεσοπολεμικής περιόδου όχι μόνο στη Μεγ.Βρετανία αλλά και αλλού καθώς διακυβευόνταν το κοινωνικό στάτους όσων συμμετείχαν στις εξελίξεις του αθλήματος.¹⁰⁷

Συνοψίζοντας, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα το οργανωμένο ποδόσφαιρο πα απέκτησε πλέον κεντρική θέση στα αστικά κέντρα της Μεγ. Βρετανίας, διαδόθηκε σε ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού ενώ το να παρακολουθεί κανείς έναν αγώνα υπήρξε το ίδιο δημοφιλές με την άμεση συμμετοχή στο παιχνίδι. Επαγγελματικοί αλλά και ερασιτεχνικοί σύλλογοι είχαν ιδρυθεί σε όλη την επικράτεια. Το 1890 καταγράφηκαν 13 κατηγορίες ανεξάρτητων συλλόγων μόνο στο Λίβερπουλ ενώ ο χάρτης της επίσημης ποδοσφαιρικής λίγκας, της F.A. δηλαδή, συνέπιπτε πια με το χάρτη της βιομηχανικής Αγγλίας.¹⁰⁸ Ο εργάτης ταυτιζόταν με την τοπική ομάδα ενάντια στον υπόλοιπο κόσμο ενώ η ανάδειξη της ανδρικής, μαζικής, εργατικής ποδοσφαιρικής κουλτούρας νομιμοποιήθηκε, όπως ήδη έχει ειπωθεί, με την παρουσία του ίδιου του βασιλιά στον τελικό του κυπέλλου το 1913.¹⁰⁹

Την ίδια περίοδο με τις εξελίξεις που μόλις αναφέρθηκαν, το ποδόσφαιρο-soccer άρχισε να εξαπλώνεται σε παγκόσμια κλίμακα. Σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις το νέο παιχνίδι εισαγόταν από την Αγγλία, συνήθως μέσα από τα πλαίσια των εμπορικών δικτύων της βρετανικής αυτοκρατορίας, παιζόταν σε πρώτη φάση από τους νέους

¹⁰⁴ Λεπτομέρειες για τους όρους της λεγόμενης «ορθολογικής αναψυχής» (rational recreation) βλέπε, R.Holt, *Sport...*, ο.π., σ.136-148.

¹⁰⁵ Η χρήση του όρου *μεσαίες τάξεις* στο συγκεκριμένο κεφάλαιο χρησιμοποιείται ως μετάφραση του όρου *middle classes* που χρησιμοποιείται κυρίως στην αγγλοσαξονική βιβλιογραφία.

¹⁰⁶ Για την εμπορευματοποίηση του αθλητικού θεάματος εκείνη την περίοδο βλέπε, John Lowerson, *Sport and the English Middle Classes 1870-1914*, Manchester University Press, Manchester-New York, 1993, σ.225-260.

¹⁰⁷ Robert.W.Lewis, «The Genesis of Professional Football: Bolton-Blackburn-Darwen, the Centre of Innovation 1878-1885», *The International Journal of the History of Sport*, 14/1, (1997), σ.21-54 και Charles Korr, «West Ham United Football Club...», ο.π.

¹⁰⁸ E.Hobsbawm, *Ξεχωριστοί Άνθρωποι. Αντίσταση, Εξέγερση και τζαζ*, Μτφρ:Παρ.Ματάλας, Θεμέλιο, Αθήνα, 2001, σ.100.

¹⁰⁹ E.Hobsbawm, *Ξεχωριστοί Άνθρωποι...*, ο.π., σ.103.

των ανώτερων και μεσαίων ευκατάστατων στρωμάτων ενώ με την εξάπλωση του εργοστασίου, των όρων δηλαδή του βιομηχανικού καπιταλισμού, διαδιδόταν στα κατώτερα στρώματα που συγκροτούσαν ενδεκάδες μιμούμενοι τις περισσότερες φορές τους υψηλόβαθμους υπαλλήλους των εταιρειών όπου εργάζονταν. Σε κάθε περίπτωση πάντως, το οργανωμένο ποδόσφαιρο άρχισε να διαχέεται από τη στιγμή που οι «παραδοσιακές» δομές άρχιζαν να υποχωρούν και να κυριαρχεί ο αστικός τρόπος ζωής.

Στη Γαλλία για παράδειγμα, στα πρώτα στάδια της εμφάνισης του ποδοσφαίρου η αγγλική επιρροή υπήρξε καθοριστική. Απόφοιτοι των πανεπιστημίων του Κέιμπριτζ και της Οξφόρδης, μέλη του εμπορικού δικτύου που δραστηριοποιούνταν στο λιμάνι της Χάβρης συγκρότησαν τον ομώνυμο ποδοσφαιρικό σύλλογο το 1872 ενώ παράλληλα ανάλογη δραστηριότητα παρουσιάστηκε και στο Παρίσι από την εκεί αγγλική κοινότητα. Λίγο αργότερα, Στο πλαίσιο της διάχυσης του παιχνιδιού στα εργατικά στρώματα, ιδιαίτερη δραστηριότητα παρατηρήθηκε στη Λυών, γνωστό κλωστοϋφαντουργικό κέντρο της εποχής, ενώ αντίθετα ιδιαίτερη επιρροή του ράγκμπι παρατηρήθηκε στη νοτιοδυτική Γαλλία όπου οι όροι της αγροτικής οικονομίας ήταν ακόμη κυρίαρχοι και το αριστοκρατικό πνεύμα αρκετά ισχυρό.¹¹⁰

Ανάλογη υπήρξε και η εξέλιξη στις γειτονικές γερμανικές περιοχές παρόλη την ισχυρή παράδοση των γυμναστικών σωματείων. Καταρχάς κέντρο της διάδοσης του νέου παιχνιδιού υπήρξε η περιοχή του Ανόβερο λόγω της ιδιαίτερης πολιτικής σχέσης με την Αγγλία κατά τη διάρκεια του α' μισού του 19^{ου} αιώνα.¹¹¹ Στην ομώνυμη πόλη συστήθηκε το 1878 το πρώτο γερμανικό ποδοσφαιρικό σωματείο. Παρά τις αντιδράσεις μερίδων των ανώτερων στρωμάτων, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα το ποδόσφαιρο εντάχθηκε στο εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας καθώς θεωρήθηκε πως ανήκε στα παραδοσιακά γερμανικά σπορ (σε αντίθεση με το ράγκμπι που θεωρήθηκε αγγλικό παιχνίδι) ενώ εμφανιζόταν επίσης λιγότερο επικίνδυνο για την ηθική συγκρότηση των νέων σε σχέση με το ποτό και το κάπνισμα στα μπαρ, συνήθειες αρκετά δημοφιλής τότε. Την ίδια περίοδο, τον Ιανουάριο του 1900 συγκεκριμένα, 86 σωματεία ίδρυσαν τη *D.F.B.* τη *Γερμανική Ομοσπονδία Ποδοσφαίρου* δηλαδή με στήριξη από τα χαμηλότερα στρώματα της μεσαίας τάξης κυρίως. Την περίοδο της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης (1918-1933) το ποδόσφαιρο μαζικοποιήθηκε και απέκτησε ιδιαίτερη δυναμική στα εργατικά στρώματα με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα εκείνο της Schalke 04, της ομάδας των εργατών της βιομηχανικής περιοχής του Ρουρ δηλαδή.¹¹²

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, σε μια πρώτη ανάγνωση, παρουσιάζει η περίπτωση της διάχυσης του ποδοσφαίρου-soccer στην Ιρλανδία. Παρά την ευρύτερη κυριαρχία των όρων αγροτικής οικονομίας η *Gaelic Athletic Association*, η Κέλτικη Αθλητική

¹¹⁰ Για την ανάπτυξη των σύγχρονων σπορ στη Γαλλία βλέπε ειδικότερες λεπτομέρειες Eugen Weber, «Gymnastics and Sports in Fin-de-Siècle France. Opium of the classes?», *The American Historical Review*, 76/1, (1971), σ.70-98.

¹¹¹ Το βορειογερμανικό βασίλειο του Ανόβερου συστήθηκε το 1816 και παρέμεινε συνδεδεμένο με την Αγγλία ως το 1837 ακολουθώντας φιλελεύθερα πλαίσιο στη συγκρότηση των πολιτικών του θεσμών (π.χ.τα συντάγματα του 1819 και 1833). Το 1837 αποσπάστηκε από την Αγγλία και παρέμεινε ανεξάρτητο ως το 1866, χρονιά που ενσωματώθηκε στην Πρωσία.

¹¹² Για τη διάδοση του ποδοσφαίρου στη Γερμανία βλέπε ενδεικτικά, Udo Merkel, «The Hidden Social and Political History of the German Football Association (D.F.B.) 1900-1950», *Soccer and Society*, 1/2, (2000), σ.167-187 και Siegfried Gehrmann, «Football in an Industrial Region: The Example of Schalke 04 Football club», *The International Journal of the History of Sport*, 6/3, (1989), σ.335-355.

Οργάνωση δηλαδή, που ιδρύθηκε το 1884, υιοθέτησε τη χρήση των «μοντέρνων» σπορ και κυρίως του ποδοσφαίρου για την ανάδειξη του ιρλανδικού εθνικισμού. Έτσι ο αγώνας για την απελευθέρωση της Ιρλανδίας φαίνεται να βασίστηκε σε αγγλικά ιδεώδη, πράγμα καταρχάς οξύμωρο. Όμως μελετώντας κανείς προσεκτικότερα τη συγκρότηση της ιρλανδικής κοινωνίας της περιόδου θα διαπιστώσει τους ειδικότερους όρους, όπως ο ρόλος της εκκλησίας π.χ., που εξέθρεψαν τελικά την εμφάνιση του εθνικισμού μέσω του ποδοσφαίρου. Καμιά άλλη οργάνωση ίσως δε συνέβαλε τόσο στην ιρλανδική υπόθεση όσο η G.A.A.¹¹³

Πέρα από την ιρλανδική «ιδιαιτερότητα», στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες η διάχυση του ποδοσφαίρου υπήρξε ανάλογη της εμφάνισης των λεγόμενων νεοτερικών αξιών, όπως έχει ήδη τονιστεί. Στην Ολλανδία το πρώτο ποδοσφαιρικό σωματείο ιδρύθηκε το 1879, στην Ιταλία το 1890 ενώ εθνικές ομοσπονδίες ιδρύθηκαν στην Ελβετία το 1895 και στην Πορτογαλία το 1906.¹¹⁴ Στην προεπαναστατική Ρωσία επίσης το σπορ διαδόθηκε μέσω των βρετανών εμπορών καταρχάς στα λιμάνια της Αγ. Πετρούπολης και της Οδησσού ενώ στη Μόσχα το 1910 στο πρώτο τεύχος του περιοδικού *Ksportu*, το ποδόσφαιρο χαρακτηριζόταν ως το δημοφιλέστερο σπορ.¹¹⁵

Με τον ίδιο περίπου μηχανισμό το ποδόσφαιρο-soccer διαδόθηκε και στις χώρες της Λατινικής Αμερικής. Ειδικότερα, την περίοδο 1870-1900 βρετανοί έμποροι, υπάλληλοι και τεχνικοί κυρίως που δραστηριοποιούνταν στην Αργεντινή, τη Βραζιλία και στην Ουρουγουάη κατά κύριο λόγο, μετέφεραν τις αθλητικές δραστηριότητες τους, τις οποίες ενστερνίστηκαν καταρχάς οι εγχώριες ελίτ των αστικών κέντρων. Την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα το σπορ διαδόθηκε στο μεγαλύτερο μέρος του ανδρικού πληθυσμού των πόλεων. Μάλιστα ο τρόπος παιξίματος με τρίπλες, που συναρπάζει μέχρι σήμερα, υπήρξε το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό διάκρισης όχι απλά των ντόπιων αλλά των κατώτερων στρωμάτων κυρίως απέναντι στον αγγλοσαξονικό τρόπο που ενστερνίζονταν οι αστικές μερίδες της εποχής. Έτσι η νίκη το 1913 στο Μπουένος Άϊρες της *Racing Club*, που αποτελούνταν από παίκτες προερχόμενους από τα εργατικά στρώματα και στηρίζονταν στις τρίπλες, επί της *Alumni*, που παρέμενε αφοσιωμένη στον παραδοσιακό, αγγλοσαξονικό τρόπο παιχνιδιού και εκπροσωπούσε ανώτερα στρώματα της πόλης, αποτελεί ένα είδος ορόσημου στην ιστορία του ποδοσφαίρου στη Λατινική Αμερική.¹¹⁶

Στην απορία τέλος αρκετών, γιατί δεν διαδόθηκε το ποδόσφαιρο-soccer στις Η.Π.Α. η απάντηση θα πρέπει να αναζητηθεί στους όρους συγκρότησης των κοινωνικών σχέσεων και στους μηχανισμούς της συμβολικής αναπαράστασής τους στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού. Πιο συγκεκριμένα το ποδόσφαιρο διαδόθηκε στις Η.Π.Α., ως rugby όμως. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, στα πανεπιστήμια της βορειοανατολικής ακτής τα μέλη των ανώτερων αγγλοσαξονικών τάξεων αναπαρήγαγαν το είδος του ποδοσφαίρου που έπαιζαν οι όμοιοί τους ευρωπαίοι για

¹¹³ Mike Cronin, «Fighting for Ireland, Playing for England? The Nationalist History of the Gaelic Athletic Association and the English Influence on Irish Sport», *The International Journal of the History of Sport*, 15/3, (1998), σ.36-56.

¹¹⁴ Ν.Ελιάς-Ε.Ντάνινγκ, *Αθλητισμός και...*, ο.π., σ.171.

¹¹⁵ Peter.A.Fykholm, «Soccer and Social Identity in Pre-Revolutionary Moscow», *Journal of Sport History*, 24/2, (1997), σ.143-154.

¹¹⁶ Περισσότερες λεπτομέρειες βλέπε, Tony Mason, *Passion of the People? Football in South Amerika*, Verso, London-New York, 1995 και Eduardo.P.Archetti, *Masculinities. Football, Polo, and the Tango in Argentina*, Berg, Oxford-New York, 1999.

να διακριθούν από τις υπόλοιπες κοινωνικές τάξεις. Η συγκεκριμένη πρόσληψη υπήρξε η απαρχή της συγκρότησης του αναγνωρίσιμου σήμερα αμερικάνικου football. Το ρόλο αντίθετα του μαζικού, προλεταριακού αθλήματος στα αστικά κέντρα των Η.Π.Α. κατέλαβε το baseball του οποίου οι ρίζες έχουν επίσης διακριθεί σε αγροτικές συνήθειες του 18^{ου} αιώνα που «μεταλλάχθηκαν», όπως περίπου και στην περίπτωση του ποδοσφαίρου-soccer, από τις διαδικασίες εκβιομηχάνισης και αστικοποίησης του 19^{ου} αιώνα.¹¹⁷

Κατά τη διάρκεια όμως του 20^{ου} αιώνα το ποδόσφαιρο-soccer ήταν εκείνο που απέκτησε παγκόσμια ακτινοβολία. Σε οργανωτικό επίπεδο ο κύριος οργανισμός που ήλεγξε ευρύτερα τις διαδικασίες στο χώρο του ποδοσφαίρου σε παγκόσμια κλίμακα ήταν η *Fédération Internationale de Football Association*, η γνωστή στους περισσότερους ως F.I.F.A. Η παγκόσμια ομοσπονδία ποδοσφαίρου ιδρύθηκε το Μάιο του 1904 στο Παρίσι από τις ομοσπονδίες της Γαλλίας, του Βελγίου, της Δανίας, της Ολλανδίας, της Ισπανίας, της Σουηδίας και της Ελβετίας.¹¹⁸ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός πως η πρωτοβουλία συγκρότησης της διεθνούς ομοσπονδίας προήλθε από χώρες όπου το ποδόσφαιρο δεν είχε αποκτήσει τη μαζικότητα που είχε παρατηρηθεί στην Αγγλία ενώ οι κοινωνικές δυνάμεις που υποστήριζαν το εγχείρημα ήταν ακόμη προσανατολισμένες στα ιδεώδη του ερασιτεχνισμού ως μηχανισμού διάκρισης. Στη συγκυρία της εποχής, το «επιτυχημένο» μοντέλο της *Διεθνούς Ολυμπιακής Επιτροπής* (Δ.Ο.Ε.) μάλλον αποτέλεσε το ιδανικό παράδειγμα.¹¹⁹

Έως το 1950 πάντως οι βρετανικές ομοσπονδίες (Αγγλίας, Ουαλίας, Σκωτίας, Ιρλανδίας) με προεξάρχουσα την F.A. δεν αντιμετώπισαν θετικά το εγχείρημα καθώς θεωρούσαν πως ο διεθνής ανταγωνισμός δεν τους προσέφερε κάτι ιδιαίτερο ως προς την εξέλιξη της τεχνικής του παιχνιδιού ενώ ισχυρή επίσης υπήρξε η διαφωνία τους (στη δεκαετία του 1920 κυρίως) στον τρόπο προσέγγισης της επαγγελματοποίησης του αθλήματος που ενστερνίζονταν τα μέλη της ομοσπονδίας.¹²⁰ Σήμερα πάντως τα μέλη της F.I.F.A.-206 συνολικά- εμφανίζονται περισσότερα σε αριθμό από τα μέλη του *Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών* (Ο.Η.Ε.) αναδεικνύοντας έτσι την ομοσπονδία σε παγκόσμια συνιστώσα.

Ολοκληρώνοντας, σκοπός της συγκεκριμένης ενότητας ήταν, όχι μόνο η απλή παρουσίαση της δημιουργίας και της διάχυσης του σύγχρονου ποδοσφαίρου αλλά κυρίως η υπογράμμιση, με βάση την υπάρχουσα βιβλιογραφία, των ευρύτερων κοινωνικών και οικονομικών εξελίξεων που δημιούργησαν εκείνες τις ικανές και αναγκαίες συνθήκες ανάδειξης του. Το ποδόσφαιρο και το ποδοσφαιρικό σωματείο δεν δημιουργήθηκαν απλά και μόνο λόγω κάποιας έμφυτης ιδιότητας του ανθρώπου να παίζει. Συναρθρώνεται άμεσα ή μάλλον αποτελεί απότοκο των όρων που

¹¹⁷ Benjamin.G.Rader, «The Quest For Subcommunities and the Rise of American Sport», *American Quarterly*, 29/4, (1977), σ.335-369 και John Rickards Betts, «The Technological Revolution and the Rise of Sport 1850-1900», *The Mississippi Valley Historical Review*, 40/2, (1953), σ.231-256.

¹¹⁸ Bill Murray, *Football. A History of the World Game*, Scollar Press, Hampshire, 1994 και Allan Tomlison, «F.I.F.A. and the World Cup: The Expanding Football Family», στο John Sugden-Allan Tomlison (eds), *Hosts and Champions. Soccer Cultures, National Identities and the U.S.A. World Cup*, Arena, 1994, σ.13-33. Λεπτομέρειες επίσης και στην επίσημη ιστοσελίδα της ομοσπονδίας στο διαδίκτιο, www.fifa.com/en/organisation/historyfifa.html.

¹¹⁹ Eric Hobsbawm, «Mass-Producing...», ο.π., σ.301.

¹²⁰ Για τη σχέση της F.I.F.A με τις βρετανικές ομοσπονδίες βλ., Peter.J.Beck, «Going to War, Peaceful Co-existence or Virtual Membership? British Football and F.I.F.A. 1928-1946», *The International Journal of the History of Sport*, 17/1, (2000), σ.113-134.

επικράτησαν από τη βιομηχανική επανάσταση κι έπαιξε σημαντικό ρόλο στις σχέσεις των κοινωνικών τάξεων στα αστικά κέντρα. Στις επόμενες σελίδες το ενδιαφέρον θα εστιάσει στην ελληνική πραγματικότητα επιδιώκοντας την ανάδειξη των κοινωνικών αναγκών και των ιδιαιτεροτήτων της περιόδου του Μεσοπολέμου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο : ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΠΟΔΟΣΦΑΙΡΟΥ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ

Η ποδοσφαίριση όπως μεταφράστηκε αρχικά το αγγλικό *football* άρχισε να διαδίδεται στον ελληνικό χώρο από τα μέσα της δεκαετίας του 1890. Το 1894 εμφανίζεται για πρώτη φορά μεταξύ των δραστηριοτήτων του Πανελληνίου, καθώς δημιουργήθηκε ειδικό τμήμα *ποδοσφαιρίσεως* ταυτόχρονα με εκείνα του τένις, της ποδηλασίας, της σκοποβολής, της ξιφασκίας και της κολύμβησης, ενώ ποδοσφαιριστές αριθμούσε την ίδια χρονιά και ο Πειραιϊκός Σύνδεσμος.¹²¹ Το 1895 μεταφράστηκαν από τα αγγλικά οι κανονισμοί του αθλήματος από τον Α.Θ. Βλαστό, καθώς το άθλημα είχε συμπεριληφθεί στο πρόγραμμα των ολυμπιακών αγώνων, αν και τελικά δεν υπήρξαν ποδοσφαιρικές συναντήσεις το 1896.¹²²

Για τα πρώτα βήματα του παιχνιδιού στον ελληνικό χώρο αρκετά χαρακτηριστική παρουσιάζεται η περιγραφή που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Αθλητισμός της Ελλάδος* αρκετά αργότερα, το 1937. «...Όσοι είχαν ζήσει στο εξωτερικό έδιναν απογευματινά παιχνίδια με το όνομα *εγγσεράιζ* μέσα στο χώρο του γυμναστηρίου χωριζόμενοι σε δύο ομάδες, όλοι άμυνα, όλοι επίθεση...».¹²³ Από τους πρωτοπόρους της «νεοφανούς παιδιάς» υπήρξε ο Παναγής Βρυώνης. Επιστρέφοντας στην Ελλάδα (το 1891 περίπου) σε ηλικία 20 ετών από την Ελβετία όπου σπούδαζε, επιδίωξε να μυήσει την παρέα του στον κόσμο του *football*. Ποδοσφαιριστής ο ίδιος της Σερβέτ στη Γενεύη, έφερε μπάλες και σαμπρέλες και εγκατέστησε «γκολ-ποστ» στα χωράφια των Ιλυσίων προσπαθώντας να «στρώσει» τις άναρχες κλωτσιές των φίλων του.¹²⁴ Δάφνες στην πρωτοπορία της εισαγωγής του ποδοσφαίρου στην Αθήνα διεκδικεί επίσης και ο Ι.Χρυσάφης. Σε συνέντευξή του στο περιοδικό *Αθλητισμός* το 1927, υποστήριξε πως εισήγαγε το ποδόσφαιρο στην Αθήνα το 1894 ενώ μετέφρασε για δεύτερη φορά τους κανονισμούς του αγωνίσματος το 1898 στην εφημερίδα της εποχής «*Αθλητική και Ποδηλατική Επιθεώρησης*». Επίσης φαίνεται πως υπήρξε ο πρώτος Έλληνας διαιτητής σε αγώνες στο ποδηλατοδρόμιο το 1897.¹²⁵

Ο Ι. Χρυσάφης (1873-1932) συγκαταλέγεται στις σημαίνουσες προσωπικότητες του ελληνικού αθλητισμού εκείνη την περίοδο. Παράλληλα με τις φυσικομαθηματικές σπουδές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, φοιτούσε επίσης στο κεντρικό γυμναστήριο του Ι. Φωκιανού παίρνοντας το πτυχίο του το 1893. Το 1897 δίδαξε στη σχολή γυμναστών και το 1899 στάλθηκε ως υπότροφος του ελληνικού κράτους στη Σουηδία. Εκπροσώπησε την Ελλάδα στα διεθνή συνέδρια σωματικής αγωγής στις Βρυξέλλες (1905), στο Λονδίνο (1908), στη Στοχόλμη (1912) και στην Αμβέρσα (1920). Υπήρξε σύμβουλος του *Συνδέσμου Ελληνικών Αθλητικών Γυμναστικών Σωματείων* (Σ.Ε.Α.Γ.Σ.) και της *Ελληνικής Ολυμπιακής Επιτροπής* (Ε.Ο.Α). Τον Απρίλιο του 1918 εισηγήθηκε το Ν.1406 για τον εκσυγχρονισμό της σωματικής άσκησης, διετέλεσε Γενικός Επιθεωρητής Γυμναστικής το 1914. Από το 1919 ως το θάνατό του (1932)

¹²¹ Χρ.Κουλούρη, *Αθλητισμός και Όψεις...*, ο.π., σ.227 και *Α' Πανελλήνιος Αθλητική Έκθεσις. Ελλάς – Αθλητισμός. Αναμνηστικόν Λεύκωμα*, Αθήναι, 1938, σ.33.

¹²² *Α' Πανελλήνιος Αθλητική...*, ο.π., σ.32.

¹²³ *Αθλητισμός της Ελλάδος*, Έτος Β', Αρ.Φύλ.288, 21/4/1937, σ.4.

¹²⁴ Ευάγγελος Σταμάτης, «Η Εξέλιξις του Ποδοσφαίρου εν Ελλάδι. Από της Εμφανίσεώς του Μέχρι Σήμερον», *Αθλητισμός*, Έκτακτον Τεύχος, Ιανουάριος 1928, σ.29.

¹²⁵ Πρόκειται μάλλον για τον αγώνα μεταξύ των ποδοσφαιρικών τμημάτων του Ποδηλατικού και του Πανελληνίου, *Αθλητική Ηχώ*, Έτος 9^{ον}, Αρ.Φύλ.1518, 8/1/1953, σ.4.

διαχειρίστηκε την κρατική ευθύνη για τον ελληνικό αθλητισμό ως Τμηματάρχης Σωματικής Αγωγής του Υπουργείου Παιδείας. Υπήρξε δηλαδή ίσως ο βασικότερος συντελεστής της διαμόρφωσης του ελληνικού αθλητισμού εκείνη την εποχή, του οποίου το ειδικό βάρος δεν αμφισβητήθηκε από κανέναν σχεδόν.¹²⁶

Ως το τέλος πάντως του 19^{ου} αιώνα το ποδόσφαιρο περιοριζόταν σε ένα στενό κύκλο φιλάθλων, Στο πλαίσιο κυρίως του ψυχαγωγικού χαρακτήρα της σωματικής άσκησης.¹²⁷ Αμιγείς ποδοσφαιρικοί σύλλογοι δεν υπήρχαν, αλλά αρκετά αθλητικά και γυμναστικά σωματεία διατηρούσαν ποδοσφαιρικά τμήματα και διοργάνωναν συναντήσεις όπως το 1899, όπου καταγράφηκε η πρώτη επίσημη ποδοσφαιρική συνάντηση μεταξύ των ομάδων του Πανελληνίου, του Εθνικού και του Ποδηλατικού Συλλόγου Αθηνών με ευθύνη του Σ.Ε.Α.Γ.Σ.¹²⁸

Με το πέρασμα στον 20^ο αιώνα όμως η «ποδοσφαίρισις» άρχισε να αποκτά τη δική της αυτονομία και να εδραιώνεται. Το 1902, σύμφωνα με την εργασία του Ν.Ε.Πολίτη για τον πατραϊκό αθλητισμό, ιδρύθηκε (πιθανόν) το πρώτο αμιγές ποδοσφαιρικό σωματείο του ελληνικού κράτους, η *Αχαϊκή Παλαιόστρα*. Το ποδόσφαιρο στην Πάτρα φαίνεται πως είχε διαδοθεί από παιδιά γνωστών Άγγλων σταφιδεμπόρων εγκατεστημένων από χρόνια στην πόλη. Το σωματείο λοιπόν νοίκιασε και μετέτρεψε σε γήπεδο ένα οικόπεδο στο Μεγάλο Γύρο κι εκεί παρουσίασε για πρώτη φορά την ομάδα του σε αγώνα το Δεκέμβριο του 1902. Στην εφημερίδα μάλιστα *Νεολόγος* της Πάτρας υπήρξε τότε και άρθρο με τίτλο «*Το Foot ball εν τη Αχαϊκή Παλαιόστρα*».¹²⁹

Στην πρωτεύουσα, Στο πλαίσιο της Μεσολυμπιάδας του 1906 διεξήχθησαν ποδοσφαιρικοί αγώνες με συμμετοχή μιας Σμυρναϊκής ομάδας (που την αποτελούσαν κυρίως Άγγλοι), ομάδας Δανών, του Ομίλου Φιλομούσων της Θεσσαλονίκης (του μετέπειτα Ηρακλή) και ελληνικής-αθηναϊκής ομάδας με βάση τους αθλητές-ποδοσφαιριστές του Εθνικού Γ.Σ. Την ευθύνη της συγκρότησης της αντιπροσωπευτικής ελληνικής ομάδας ανέλαβε ύστερα από εξουσιοδότηση της Ε.Ο.Α., ο Π.Βρυώνης.¹³⁰ Δεκαπέντε χιλιάδες κόσμος φαίνεται πως συγκεντρώθηκε στο ποδηλατοδρόμιο για να παρακολουθήσει τη συνάντηση με την ομάδα των Δανών. Το 9-0 όμως του πρώτου ημιχρόνου αλλά κι ένα επεισόδιο μεταξύ των αρχηγών των ομάδων δεν επέτρεψαν την ολοκλήρωση του παιχνιδιού. Το δυσμενές αυτό αποτέλεσμα συνετέλεσε στο να μην επανεμφανισθεί η ελληνική ομάδα στο τουρνουά. Νικήτρια της διοργάνωσης αναδείχθηκε η Δανική ομάδα με δεύτερη τη Σμυρναϊκή και τρίτη, ελλείπει της τέταρτης, της ομάδας του Ομίλου Φιλόμουσων Θεσσαλονίκης.¹³¹

¹²⁶ Λεπτομέρειες βλ. Λήμμα, «Ιωάννης Χρυσάφης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Τομ.24, Πυρσός, Αθήνα, 1934, σ.740 και Παύλος Μανιτάκης, *100 Χρόνια Νεοελληνικού Αθλητισμού 1830-1930*, Αθήνα, 1962, σ.28-29.

¹²⁷ Η μαρτυρία του ποδοσφαιριστή του Πειραιϊκού συνδέσμου Μήτσου Βλαστού ενισχύει αυτήν την εντύπωση. Το 1921, γράφοντας από το μέτωπο της Μ.Ασίας με ορθογραφία και σύνταξη αποφοίτου γυμνασίου, αναπολεί μια καθημερινότητα της εποχής όπου η ενασχόληση με το «τόπι» συμπληρώνεται από μπάνιο στη θάλασσα και ποδήλατο. Γ.Ζεβελάκης, «Γράμματα Από το Μέτωπο του Ποδοσφαιριστή Μήτσου Βλαστού (29/10/1920-9/5/1921)», *Η Λέξη*, Τχ.112, 1992, σ.830-841.

¹²⁸ Χρ.Κουλούρη, «Αθλητισμός και Σπορ», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, Τομ.Α-Μέρος 2^ο, Επιστ.Επιμέλ. Χρ.Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 1999, σ.400-419.

¹²⁹ Νίκος Ε.Πολίτης, *Ο Πατραϊκός Αθλητισμός Από την Εποχή του Τόφαλου ως την Ίδρυση της Παναχαϊκής*, Τομ.Β, Αχαϊκές Εκδόσεις, Πάτρα, 1997, σ.125-131.

¹³⁰ Την ομάδα την αποτελούσαν οι: Π.Βρυώνης, Ιωσηφόγλου (ο δωρητής 12 εκατ. για το αγροτικό οικοτροφείο), Δεκαβάλλας, Αφοί Μποτάση, Γ.Καλαφάτης (ιδρυτής Π.Α.Ο.), Φιλιάκος, Γεροντάκης, Δραγούμης, Νέλλης, Καστριώτης, Αντ.Πάντος, Γρ.Βρυώνης. Λεπτομέρειες βλ., *Αθλητισμός*, Τχ.10, 30/9/1927, σ.14.

¹³¹ *Αθλητισμός*, ο.π., και *Α' Πανελλήνιος...*, ο.π., σ.33.

Η αποτυχία της ομάδας να εκπροσωπήσει επάξια τα ελληνικά χρώματα στη διοργάνωση φαίνεται πως υπήρξε η αφορμή για να αποσχιστούν οι ασχολούμενοι με το ποδόσφαιρο από τα αθλητικά και γυμναστικά σωματεία, ίσως διότι, με τις έως τότε πρακτικές, δεν υπήρχαν πια οι κατάλληλες προϋποθέσεις για την ανάπτυξη του σπορ. Αρκετά συχνά μάλιστα παρατηρούνταν καυγάδες μεταξύ αθλητών του στίβου και ποδοσφαιριστών ώσπου «...στο τέλος έγινε μια επανάσταση και ένα χωριστικόν κίνημα».¹³²

Τον Οκτώβριο του 1906 ο Π.Βρυώνης διαφώνησε με τη διοίκηση του Εθνικού λόγω της στάσης που τηρούσε απέναντι στο ποδόσφαιρο. «...Απεσύρθη και συνεργασία διαφόρων συναδέλφων του, της καλλιτέρας κοινωνίας των Αθηνών, ίδρυσε παρά την θέσιν Γουδί τον ομώνυμον ποδοσφαιρικόν σύλλογον».¹³³ Ο Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Γουδί θεωρείται από πολλούς¹³⁴ ο πρώτος αμιγής σύλλογος του ελληνικού κράτους και οι ιδρυτές του, Βρυώνης, Φιλάρετος, Σκουζές, Μπαλταζής, Μαυροκορδάτος, Ιωσηφόγλου, χαρακτηρίζονταν στασιαστές και αποστάτες για την ενέργειά τους αυτή.¹³⁵ Το παράδειγμά τους όμως συνάντησε αρκετούς μιμητές. «...Νέοι επαναστάται, προερχόμενοι τώρα από τους κόλπους της δημιουργηθείσης ποδοσφαιρικής οικογένειας ιδρύουν σειράν ποδοσφαιρικών συλλόγων...».¹³⁶

Τη δεκαετία 1900-1910, πέρα από το Γουδί, ιδρύθηκαν στο ελληνικό κράτος κι άλλα ποδοσφαιρικά σωματεία όπως ο Ποδοσφαιρικός Όμιλος Αθηνών (που εξελίχθηκε στον γνωστό μας Παναθηναϊκό), ο Παμπειραιϊκός, ο Όμιλος Φιλάθλων Πειραιώς, ο Διαγόρας ενώ δεν εξαφανίστηκαν τα ποδοσφαιρικά τμήματα των αθλητικών και γυμναστικών σωματείων όπως του Πανελληνίου, του Εθνικού, του Γ.Σ. Τρικάλων κ.α. Διοργανώνονταν αρκετοί διασυλλογικοί αγώνες, όπως οι αγώνες στα Τρίκαλα το 1906, το κύπελλο της Ε.Ο.Α. το 1908, το κύπελλο του Σ.Ε.Α.Γ.Σ., όταν αυτός αναγνώρισε το ποδόσφαιρο το 1910 και ανέλαβε την ευθύνη του.¹³⁷

Στο σημείο αυτό πάντως θα πρέπει να επισημανθεί η συγκροτημένη αντίδραση των γυμναστών όταν άρχισαν να προκηρύσσονται σχολικοί ποδοσφαιρικοί αγώνες. Υπέρμαχοι από τη μία σε ιδεολογικό επίπεδο του παιδαγωγικού χαρακτήρα της σωματικής άσκησης και της ηθικής δύναμης του κλασικού αθλητισμού διατύπωναν θεωρίες περί «...της καταστροφής που επιφέρει το ποδόσφαιρον εις τον οργανισμόν...». Από την άλλη όμως δεν θα πρέπει να αγνοηθεί η αίσθηση της απειλής που μάλλον ένιωθαν για την ίδια τους την απασχόληση, αν κυριαρχούσε πλήρως το νέο σπορ.¹³⁸ Το ποδόσφαιρο λοιπόν, παρά τις επιφυλάξεις των ιθυνόντων, αποτελούσε ένα από τα βασικά αγωνίσματα των σχολικών αγώνων το 1907, αλλά με διάταγμα του Υπουργού Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαίδευσης Σπ.Στάη απαγορεύτηκε την επόμενη χρονιά.¹³⁹ Η συγκεκριμένη προσπάθεια φαίνεται πως ατόνησε γρήγορα στο σχολικό περιβάλλον καθώς η Ε.Ο.Α. αθλοθέτησε κύπελλο μεταξύ σχολείων το 1909 και το 1910, ενώ ποδοσφαιρικές συναντήσεις διοργανώνονταν επίσης μεταξύ

¹³² Ευαγ.Σταμάτης, «Η Εξέλιξις...», ο.π., σ.29.

¹³³ Ευαγ.Σταμάτης, «Η Εξέλιξις...», ο.π.

¹³⁴ Χρ.Κουλούρη, «Αθλητισμός και Σπορ», *Ιστορία...*, ο.π., σ.414.

¹³⁵ Δυστυχώς στο δημοσίευμα δεν αναφέρονται τα μικρά ονόματα των συμμετεχόντων στην κίνηση. *Αθλητισμός*, Τχ.10, 30/9/1927, σ.14.

¹³⁶ Ευαγ.Σταμάτης, «Η Εξέλιξις...», ο.π.

¹³⁷ *Α' Πανελλήνιος Αθλητική Έκθεσις...*, ο.π., σ.33-35.

¹³⁸ Ευαγ.Σταμάτης, «Η Εξέλιξις...», ο.π.

¹³⁹ Χρ.Κουλούρη, *Αθλητισμός και Όψεις...*, ο.π., σ.191 και Ε.Σταμάτης, «Η Εξέλιξις...», ο.π.

φοιτητών και δοκίμων.¹⁴⁰ Αντίθετα ο Πανελλήνιος Γ.Σ. κατήργησε το ποδοσφαιρικό του τμήμα το 1910 καθώς θεωρήθηκε ότι απομακρύνει τους μαθητές από τα γυμναστήρια με προφανή τη ζημιά για την αληθινή γυμναστική.¹⁴¹

Την περίοδο πάντως που εξετάζουμε, με το ποδόσφαιρο ασχολείται και ο εκτός των συνόρων ελληνισμός. Στην οθωμανική Θεσσαλονίκη, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, έλληνες που είχαν σπουδάσει στο εξωτερικό στηρίζουν την ίδρυση του πρώτου ποδοσφαιρικού σωματείου της πόλης, της *Ουνιόν Σπορτίβ*, ενισχύοντας την πρωτοβουλία του Ιταλού ταγματάρχη Γκαλόνι, του ιατρού Αλφιέρη, του Βέλγου Κιούπερς και του ιερέα της Αγγλικανικής εκκλησίας Τέτ. Λίγο αργότερα, το 1903, ιδρύθηκε ο *Όμιλος Φιλομούσων* που το 1908 μετονομάστηκε σε *Γ.Σ. Ηρακλής* με ξεκάθαρη ελληνική στήριξη.¹⁴²

Ανάλογη δραστηριότητα παρατηρήθηκε και στα υπόλοιπα μεγάλα αστικά κέντρα της εποχής όπου ζούσαν συμπαγείς ελληνικές κοινότητες. Στην Κωνσταντινούπολη από το 1902 δραστηριοποιούνται ελληνικοί ποδοσφαιρικοί σύλλογοι όπως η *Ελπίς Χαλκηδόνος*, ο *Αχιλλεύς*, ο *Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Μοδιού*, το *Πέρα Κλούμπ*. Το Πέρα Κλούμπ μάλιστα συνέχισε τη δραστηριότητά του ως η ελληνική ομάδα της Πόλης μέχρι την εποχή μας.¹⁴³ Στη Σμύρνη αντίστοιχα το ποδόσφαιρο αποτελεί σημαντική παράμετρο της λειτουργίας του Πανιωνίου και του Απόλλωνα. Βασικό χαρακτηριστικό των ομάδων του μικρασιατικού ελληνισμού ήταν η ιδιαίτερη τεχνική κατάρτιση καθώς, Στο πλαίσιο των πολυεθνικών κοινοτήτων όπου ζούσαν, αντιμετώπιζαν συνεχώς ομάδες ξένων, Άγγλων και Γάλλων, που είχαν ήδη συστηματοποιήσει αρκετά στοιχεία στον τρόπο παιχνιδιού.¹⁴⁴

Την περίοδο 1912-1919 η αγωνιστική κίνηση μειώθηκε λόγω των πολεμικών γεγονότων αλλά το ενδιαφέρον δεν ατόνησε. Η παρουσία των ξένων στρατευμάτων συνέβαλε μάλλον καταλυτικά στην περαιτέρω διάδοσή του. Άγγλοι, Γάλλοι και Καναδοί στρατιώτες διοργάνωναν συνεχώς ποδοσφαιρικές αναμετρήσεις στη Θεσσαλονίκη. Το 1919 ελληνική ομάδα συμμετείχε στους πανσυμμαχικούς αγώνες στο Παρίσι και το 1920 στους Ολυμπιακούς της Αμβέρσας χωρίς όμως κάποια αγωνιστική επιτυχία.¹⁴⁵

Συνοψίζοντας, το ποδόσφαιρο και ιδίως οι προσπάθειες για την ίδρυση σχετικών σωματείων εκείνη την περίοδο (1890-1922) συνιστούν προσπάθειες προέκτασης της νεανικής αρσενικής παράας, έναν ιδιαίτερο χώρο ανάπτυξης «νεωτερικών» δραστηριοτήτων που με τη σύνταξη καταστατικού θεσμοποιούσε συσσωματώσεις πολιτών, διακριτών στο αναπτυσσόμενο αστικό περιβάλλον της εποχής.¹⁴⁶

¹⁴⁰ Α' Πανελλήνιος Αθλητική..., ο.π., σ.35.

¹⁴¹ Χρ.Κουλούρη, *Αθλητισμός και Όψεις...*, ο.π., σ.190-191.

¹⁴² Και στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν αναφέρονται τα μικρά ονόματα των συμμετεχόντων. Α' Πανελλήνιος Αθλητική..., ο.π., σ.33.

¹⁴³ Βασιλική Σουβατζόγλου – Γιώργος Καλφόπουλος, *Αθλητική Δράση των Ρωμηών της Πόλης (Από το 1896)*, Ισταμπούλ, 1979.

¹⁴⁴ Ο Γ. Ανδριανόπουλος με γλαφυρότητα περιγράφει το πόσο υποτιμητικά εκφράστηκαν οι παίκτες του Πέρα Κλούμπ μόλις αντίκρισαν τον αγωνιστικό χώρο του Ποδηλατοδρομίου πριν το φιλικό αγώνα με τον Πειραικό το 1921 ενώ για το ίδιο το ματς σχολιάζει «...μας διέλυσαν κυριολεκτικώς»:Γ.Ανδριανόπουλος, *Το Ελληνικόν Ποδοσφαιρον 1919-1926*, χ.ε, χ.τ, 1971, σ.13.

¹⁴⁵ Α' Πανελλήνιος Αθλητική..., ο.π., σ.35-36.

¹⁴⁶ Αντώνης Λιάκος, *Η Εμφάνιση των Νεανικών Οργανώσεων. Το Παράδειγμα της Θεσσαλονίκης*, Λωτός, Αθήνα, 1988, σ.47-49.

Ο Ποδοσφαιρικός Όμιλος Αθηνών, ο Πειραιϊκός, το Γουδί για την κυρίως Ελλάδα αλλά και ο Ηρακλής με τον Πανιώνιο και τον Απόλλωνα για τον ευρύτερο παροικιακό ελληνισμό εξέφρασαν τελικά νοοτροπίες και συμπεριφορές με αστικό περιεχόμενο. Μπορεί η δημοτικότητα του ποδοσφαίρου μεταξύ των νέων που φοιτούσαν στα Γυμνάσια και στο Πανεπιστήμιο εκείνη την περίοδο να αυξανόταν με γοργούς ρυθμούς,¹⁴⁷ περιοριζόταν όμως ακόμα σε ένα στενό κύκλο φιλάθλων και δεν είχε γνωρίσει ακόμη το ενθουσιώδες κοινό, την απήχηση στις κατώτερες τάξεις.¹⁴⁸

Γενικότερα, στο πέρασμα από το 19^ο στον 20^ο αιώνα η κατά βάση αγροτική ελληνική κοινωνία βρίσκεται σε διαδικασία εκβιομηχάνισης με αποτέλεσμα ευρύτερους μετασχηματισμούς σε κοινωνικό και ιδεολογικό επίπεδο.¹⁴⁹ Η στροφή στη βιομηχανία σήμαινε καταρχάς την παραδοχή της ταξικότητας¹⁵⁰ της ελληνικής κοινωνίας που προκάλεσε την αναζήτηση νέων μηχανισμών εκ μέρους της αστικής τάξης που θα μπορούσαν να διατηρήσουν ή να επιβάλλουν την κοινωνική συνοχή και συναίνεση.¹⁵¹

Η εμφάνιση συνεπώς του ποδοσφαίρου και του ποδοσφαιρικού σωματείου στις πρώτες δύο δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα δεν θα πρέπει να αποκοπεί από τις ευρύτερες κοινωνικές εξελίξεις της συγκυρίας, όπως η διάσπαση των συντεχνιών και η οργάνωση εργατικών σωματείων πάνω σε καθαρά ταξική βάση.

Μετά το 1922, η πληθυσμιακή έκρηξη που προκάλεσε το προσφυγικό στοιχείο, η πολεοδομική ανασυγκρότηση, η προώθηση γενικότερα των όρων του αστικού εκσυγχρονισμού, δημιούργησαν τις κατάλληλες προϋποθέσεις για να πάρει το φαινόμενο της ίδρυσης ποδοσφαιρικών σωματείων πανεθνικές διαστάσεις. Στην ευρύτερη διάδοσή του ιδιαίτερα φαίνεται πως συνέβαλε αποφασιστικά η συνεπής ποδοσφαιρική δραστηριότητα αρκετών προσφύγων αλλά και η αναγνωρισιμότητα που είχε αποκτήσει το σπορ σε μεγάλο αριθμό του ανδρικού πληθυσμού κάθε κοινωνικής προέλευσης κατά τη διάρκεια των πολέμων, καθώς μία από τις βασικότερες δυνατότητες αναψυχής κατά τη διακοπή των πολεμικών επιχειρήσεων αποτελούσε η διοργάνωση ποδοσφαιρικών συναντήσεων.

Ο λοχαγός Μ.Βλαστός μάλιστα περιγράφει χαρακτηριστικά σε γράμμα του από το μικρασιατικό μέτωπο πως, «...ήλθαν όλα τα παιδιά, μαζευτήκαμε και είμαστε εννιά, απ' όλους δε μόνον εγώ κι ο Αλυμπράτης παίζαμε, οι άλλοι σχεδόν πρώτη φορά έπαιζαν...»,¹⁵² ενώ ο Γεώργιος Καλαφάτης (ο ιδρυτής του Παναθηναϊκού) πρωτοστατούσε στη διοργάνωση ποδοσφαιρικών αγώνων στην πεδιάδα του Αφιών Καραχιοάρ.¹⁵³ Τέλος

¹⁴⁷ Υψηλές ποδοσφαιρικές επιδόσεις φαίνεται πως παρουσίαζαν ιδιωτικά σχολεία της εποχής, οι φοιτητές της Νομικής, οι πρόσκοποι και οι συμμετέχοντες στις δραστηριότητες της *Χριστιανικής Αδελφότητας Νέων* (Χ.Α.Ν.). Χρ.Κουλούρη, *Αθλητισμός...*, ο.π., σ.129.

¹⁴⁸ Χρ.Κουλούρη, *Αθλητισμός...*, ο.π., σ.190. Ας μην ξεχνούμε επίσης πως οι μορφωμένοι έφηβοι της περιόδου θα είναι εκείνοι που θα καταλάβουν καίριες θέσεις στην κοινωνία του Μεσοπολέμου αργότερα.

¹⁴⁹ Λεπτομέρειες βλέπε, Χρ.Αγριαντώνη, «Βιομηχανία», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} Αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, Τομ.Α-Μέρος 1^ο, Επιστ.Επιμέλ.: Χρ.Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 1999, σ.173-226.

¹⁵⁰ Για την κατασκευή του ιδεολογήματος της αταξικότητας της ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα βλέπε την Εισαγωγή του Χρ.Χατζηιωσήφ στην *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} Αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, Τομ.Α-Μέρος 1^ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 1999, σ.16-17.

¹⁵¹ Χρ.Χατζηιωσήφ, «Εισαγωγή», στην *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} Αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, Τομ.Α-Μέρος 1^ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 1999, σ.18-19.

¹⁵² Γ.Ζεβελάκης, «Γράμματα από...», ο.π., σ.835. Για τη συνεχή διοργάνωση αθλητικών εκδηλώσεων με σκοπό την αναψυχή των στρατιωτών βλέπε επίσης, Πέτρος Λινάρδος, *Η Σμύρνη του Πανιωνίου. Από τη Μικρασιατική Πρωτοπορία στην Αθηναϊκή Αναγέννηση*, «Οι Φίλοι των Τεχνών», Νέα Σμύρνη, 1998, σ.150.

¹⁵³ Π.Μακρίδης-Σπ.Καραθανάσης, *Η Ιστορία του Παναθηναϊκού 1908-1948*, Έκδοσις Αθλητικής Βιβλιοθήκης,

δεν θα πρέπει να λησμονούμε τη συγκρότηση ελληνικής ποδοσφαιρικής ομάδας που συμμετείχε στους Πανσυμμαχικούς αγώνες του 1919 όπως έχει ήδη αναφερθεί.

Στο Μεσοπόλεμο λοιπόν το ενδιαφέρον αυξήθηκε κατακόρυφα, το σπορ απέκτησε μαζικότερες διαστάσεις, δημιουργήθηκε η *Ελληνική Ποδοσφαιρική Ομοσπονδία* (Ε.Π.Ο.) ενώ αξιοσημείωτος αριθμός αθλητικών εντύπων κάλυπταν το αυξανόμενο ενδιαφέρον του κοινού σηματοδοτώντας έτσι το τέλος της «προϊστορίας» του αθλήματος. Στις επόμενες σελίδες θα γίνει προσπάθεια να σκιαγραφηθούν τα βασικά χαρακτηριστικά του τότε ποδοσφαιρικού κόσμου με σκοπό να αναδυθεί η συμμετοχή του ποδοσφαιρικού σωματείου στην προώθηση, σε τελική ανάλυση, των πολιτικών αξιών του φιλελευθερισμού (ισότητα ευκαιριών, δημοκρατικός ανταγωνισμός, αξιοκρατία) σε ευρύτερες κοινωνικές κατηγορίες της περιόδου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο: Ο ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΣ

Οικονομικές και Κοινωνικές εξελίξεις

Το 1922 σηματοδοτεί τη ριζική αναδιάρθρωση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Ο ελληνισμός, στο μεγαλύτερο ποσοστό του, αναγκάζεται να ζήσει μέσα στα σύνορα ενός ελληνικού κράτους στο οποίο προωθούνται πολλές και ποικίλες αλλαγές.

Καταρχήν η άμεση ανάγκη της αποκατάστασης 1.500.000 προσφύγων υπήρξε ο καταλύτης εκείνος που προώθησε με ταχύτατους ρυθμούς την αγροτική μεταρρύθμιση στην ύπαιθρο (κατακερματισμός τσιφλικιών, εδραίωση μικρής ιδιοκτησίας) ενώ συνέβαλε αποφασιστικά στην επέκταση των αστικών σχηματισμών σε αριθμό αλλά και σε έκταση. Η διαμόρφωση των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών στα αστικά κέντρα της περιόδου συνδέεται άμεσα με τη δημιουργία ποδοσφαιρικών σωματείων. Η διαδικασία αστικοποίησης στο ελληνικό κράτος παρουσίαζε συνεχή αυξητική τάση από το 1900 ως το 1928, με ιδιαίτερη ένταση στις περιόδους των πολέμων, λόγω της εισροής προσφύγων, ενώ μετά το 1928 παρατηρήθηκε κάποια επιβράδυνση.¹⁵⁴ Η Αθήνα, ο Πειραιάς και η Θεσσαλονίκη διογκώνονται σε έκταση και πληθυσμό ενώ πλάι στην Πάτρα και την Ερμούπολη αναδεικνύονται πόλεις όπως η Καβάλα, η Δράμα, η Αλεξανδρούπολη, η Ξάνθη, ο Βόλος, η Μυτιλήνη. Το 1928, όταν το φαινόμενο της προσφυγικής εγκατάστασης είχε καταλαγιάσει, οι αριθμοί παρουσίαζαν την παρακάτω εικόνα. Ο συνολικός πληθυσμός ανερχόταν σε 6.204.000 κατοίκους (αύξηση 23,6% σε σχέση με το 1920) ενώ ο αστικός πληθυσμός είχε σχεδόν διπλασιαστεί σε απόλυτους αριθμούς καθώς σε 40 πόλεις κατοικούσαν πια 1.931.937 κάτοικοι, το 31% του συνολικού πληθυσμού δηλαδή.¹⁵⁵

Με επίκεντρο τις πόλεις, την περίοδο 1923-1938 παρατηρήθηκε η ενδυνάμωση και επέκταση του βιομηχανικού και βιοτεχνικού τομέα με την ίδρυση πολλών ανωνύμων εταιρειών και τη δημιουργία πολλών μεταποιητικών μονάδων (μικρής εμβέλειας όμως) λόγω της ενίσχυσης του θεσμικού πλαισίου αλλά και της προσφοράς εργατικής δύναμης από τους πρόσφυγες. Η ελληνική βιομηχανία κατόρθωσε να αναδειχθεί στον κυρίαρχο προμηθευτή της ελληνικής αγοράς παρά το υψηλό κόστος παραγωγής των προϊόντων της και την έλλειψη ποιοτικών χαρακτηριστικών (π.χ. εκμηχάνιση, καθετοποίηση παραγωγής).¹⁵⁶

Παράλληλα παρατηρήθηκε κινητικότητα στο τραπεζικό σύστημα της χώρας. Πιο συγκεκριμένα υπήρξε αναδιοργάνωση του, με τη λειτουργία της *Τράπεζας της Ελλάδος* (1928), ως κεντρικής εκδοτικής τράπεζας, και την εμφάνιση εξειδικευμένων πια πιστωτικών ιδρυμάτων όπως π.χ. η *Εθνική*, που μετατράπηκε σε εμπορική τράπεζα, η

¹⁵⁴ Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της Σιωπής. Εργατικός Εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Π.Τ.Ι.-Ε.Τ.Β.Α., Αθήνα, 1989, σ.157-159.

¹⁵⁵ Αλέκα Καραδήμου-Γερολύμπου, «Πόλεις και Ύπαιθρος. Μετασχηματισμοί και Αναδιρθρώσεις Στο πλαίσιο του Εθνικού Χώρου», στο Επιστ.Επιμελ.: Χρ.Χατζηιωσήφ, *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} Αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Τομ.2-Μέρος 1^ο, Βιβλίοραμα, Αθήνα, 2002, σ.62-65.

¹⁵⁶ Λεπτομέρειες για την ελληνική βιομηχανία της περιόδου βλ. ενδεικτικά, Χρ.Χατζηιωσήφ, *Η Γηραιά Σελήνη. Η Βιομηχανία στην Ελληνική Οικονομία 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1993, σ.279-308. και Μιχ.Ρηγίνος, «Η Ελληνική Βιομηχανία 1900-1940 στο Β.Κρεμμυδάς (επιμ.), *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18^{ος} – 20^{ος} αιώνας)*. Τυπωθήτω, Αθήνα, 1999, σ.177-223 ενώ για την άποψη πως η απεριόριστη προσφορά εργατικής δύναμης λειτουργεί ως αντικίνητρο στη εκβιομηχάνιση βλ. Αντ.Λιάκος, *Εργασία και...*, ο.π. , σ.74-83.

Αγροτική (1929) για τη χρηματοδότηση των αγροτών και η *Εθνική Κτηματική* (1927) για την κτηματική πίστη.¹⁵⁷

Τη δεκαετία του 1920, οι λειτουργίες της μισθωτής εργασίας κυριαρχούσαν ξεκάθαρα και στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό με αποτέλεσμα φυσικά τη διεύρυνση του εργατικού δυναμικού και το σχηματισμό εργατικής τάξης. Η βιομηχανική απασχόληση σε απόλυτους αριθμούς αυξανόταν διαρκώς από το 1917 έως το 1930. Βασικά γνωρίσματα των εργαζομένων στη βιομηχανία και βιοτεχνία της περιόδου αποτελούσαν η προσωρινότητα αλλά και η κινητικότητα, σε κάθε πεδίο δυνατών επαγγελματικών δραστηριοτήτων. Ο Π.Πιζάνιας συγκεκριμένα διακρίνει τις κατηγορίες α) του εργατοτεχνίτη που διέθετε κάποια μονιμότερη διάσταση στην εργασία του, β) του ανειδίκευτου εργάτη και γ) του μεροκαματιάρη.¹⁵⁸

Ισχυρή επίσης εκείνη την περίοδο παρουσιάζεται η μικροεμπορευματική παραγωγή. Από το σύνολο των καταστημάτων του εμπορίου γενικά, 46,7% ήταν στο εμπόριο ειδών διατροφής, 7,2% στο εμπόριο νημάτων και υφασμάτων, 13,7% στο εμπόριο άλλων ειδών, 3,1% σε υπηρεσίες βοηθητικές του εμπορίου και τέλος 27,4% στα ξενοδοχεία και τα καφενεία. Από τα συγκεκριμένα αυτά στοιχεία ο Αν.Μοσχονάς διακρίνει μια εμπορική αστική τάξη που τελικά τη χαρακτηρίζει μικροαστική γιατί από το σύνολο των εμπορικών καταστημάτων γενικά, το 70% απασχολούσε 1 άτομο και αντιπροσώπευαν το 40,2% της συνολικής απασχόλησης στο εμπόριο και τις υπηρεσίες, 26,6% απασχολούσαν 2-5 άτομα με 38,5% συμμετοχή στη συνολική απασχόληση, 2,7% απασχολούσαν 6-50 άτομα με 21,3% συμμετοχή στη συνολική απασχόληση και μόνο 72 καταστήματα (σε σύνολο 99.240) απασχολούσαν πάνω από 50 άτομα με 5,4% στη συνολική απασχόληση.¹⁵⁹

Τη μεσοπολεμική περίοδο επίσης παρατηρήθηκε μεγέθυνση των στρωμάτων εκείνων που συνήπταν σχέσεις μισθωτής υπαλληλίας στο δημόσιο και στον ιδιωτικό τομέα, τα οποία παρουσιάζουν όμως αρκετές διαφοροποιήσεις ως προς τις μισθολογικές απολαβές αλλά και ως προς τις αναπαραστάσεις της κοινωνικής τους θέσης. Από τη μία οι υψηλόβαθμοι υπάλληλοι των τραπεζών, δικαστικοί, στελέχη που αναλάμβαναν να διαχειριστούν λειτουργίες του κεφαλαίου και από την άλλη ο συντριπτικά μεγαλύτερος αριθμός των ιδιωτικών υπαλλήλων (εμποροϋπάλληλοι, βοηθητικό προσωπικό κ.α).¹⁶⁰ Παρόλα αυτά συγκροτήθηκε κάποιου είδους υπαλληλικό κίνημα που προωθούσε αιτήματα όπως η κυριακάτικη αργία και η ασφάλιση ενώ διεκδικούσε το δικαίωμα στο συνδικαλισμό και στην απεργία εκφράζοντας έτσι τη ριζοσπαστικοποίηση αυτών των νέων αστικών στρωμάτων που απασχολούνται με όρους μισθωτής εργασίας.¹⁶¹

¹⁵⁷ Για τη λειτουργία του τραπεζικού συστήματος στο Μεσοπόλεμο βλ. ενδεικτικά, Κώστας Κωστής, *Οι Τράπεζες και η Κρίση 1929-1932*, Ιστορικό Αρχείο Ε.Τ.Ε., Αθήνα, 1986 και Μαργαρίτα Δρίτσα, *Βιομηχανία και Τράπεζες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Εξάντας, Αθήνα, 1990.

¹⁵⁸ Ως εργάτες νοούνταν μόνο όσοι και όσες διατηρούσαν εξαρτημένη σχέση εργασίας στην άμεση διαδικασία της παραγωγής του δευτερογενούς τομέα. Π. Πιζάνιας, *Οι Φτωχοί των Πόλεων. Τεχνογνωσία της Επιβίωσης στην Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1993, σ.148-161.

¹⁵⁹ Υπενθυμίζεται πως σε γενικές γραμμές τον όρο μικροαστικά στρώματα τον προσδιορίζουν οι μικροί-ιδιοκτήτες του αστικού τομέα που ασχολούνται με τη μεταποίηση ή τη διακίνηση των αγαθών ή την παροχή υπηρεσιών. Ανδρ.Μοσχονάς, *Παραδοσιακά Μικροαστικά Στρώματα*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1986, σ.48. Ειδικότερες λεπτομέρειες για μικροαστικά στρώματα βλέπε, Νίκος Πουλαντζάς, *Οι Κοινωνικές Τάξεις στον Σύγχρονο Καπιταλισμό*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1981.

¹⁶⁰ Για τους μισθωτούς βλ. ενδεικτικά, Π.Πιζάνιας, *Μισθοί και Εισοδήματα στην Ελλάδα (1842-1923). Το Παράδειγμα των Υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 1985.

¹⁶¹ Ε.Αβδελά, «Η Μισθωτή εργασία ως προνομιακό πεδίο για τη συγκρότηση κοινωνικών κινήσεων στο

Τέλος, στις μεγάλες πόλεις και κυρίως στην Αθήνα, ζούσαν τα ανώτερα αστικά στρώματα,¹⁶² οι μεγάλοι οικονομικοί παράγοντες, οι βιομήχανοι, οι τραπεζίτες, οι χρηματιστές και σύμπας ο πολιτικός κόσμος που επέλεγαν να κατοικούν στις κηπουπόλεις και στις νεόδμητες πολυκατοικίες σε απόσταση και απομόνωση από τις λαϊκές μονοκατοικίες και τα στενάχωρα οικήματα των κατώτερων στρωμάτων.

Οι κοινωνικές και ταξικές αντιθέσεις απέκτησαν νέα διάσταση. Τα εργατικά στρώματα, πέρα από τη συνδικαλιστική τους οργάνωση, ίδρυσαν Γ.Σ.Ε.Ε το 1918, αποκτούν την ίδια χρονιά και τον πολιτικό τους εκφραστή με την ίδρυση του Σ.Ε.Κ.Ε που το 1924 μετονομάστηκε σε Κ.Κ.Ε. Οι διεκδικήσεις των εργαζομένων (π.χ 8ωρο) και οι συνεχείς απεργιακές κινητοποιήσεις της εποχής προκάλεσαν την αντίδραση των αστικών μερίδων είτε σε ήπια μορφή (π.χ. προσπάθειες για θέσπιση εργατικής νομοθεσίας και συστήματος κοινωνικών ασφαλίσεων) είτε σε εξάντληση κάθε αυστηρότητας (π.χ. βίαιη καταστολή απεργιών-ιδιώνυμο).

Γενικότερα, την περίοδο του Μεσοπολέμου, οι παραδοσιακοί κώδικες υποχωρούν, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής εδραιώνεται και η Ελλάδα επηρεάζεται από τις ευρύτερες αλλαγές που παρουσιάζονται σε Αμερική και Ευρώπη στην οργάνωση της εργασίας με την εισαγωγή των νέων τεχνολογιών. Η άρχουσα τάξη προσπάθησε να εντατικοποιήσει τα οικονομικά φαινόμενα και να δημιουργήσει σύγχρονες αστικές αξίες με πολιτισμικό και λειτουργικό χαρακτήρα. Εκείνη την περίοδο άρχισαν να παρατηρούνται νέες συνήθειες, νέα θεάματα, νέες πολιτισμικές φόρμες καθώς παρουσιάζονται και στον ελληνικό χώρο φαινόμενα όπως η μαζική κατανάλωση, ο τρόπος πώλησης με δόσεις, η διάδοση της χρήσης του ηλεκτρικού ρεύματος, η αύξηση της κυκλοφορίας αυτοκινήτων σε Αθήνα-Πειραιά, η καθημερινή επαφή με τον κινηματογράφο.¹⁶³

Έτσι, οι ευρύτεροι μετασχηματισμοί στην οικονομική και κοινωνική δομή δημιούργησαν το ευρύτερο πλαίσιο για την αλλαγή της φυσιογνωμίας του ελληνικού αθλητισμού. Το αθλητικό θέαμα πρωτίστως αλλά και η ίδια η αθλητική πρακτική απέκτησαν μαζικές διαστάσεις με αποτέλεσμα η ενασχόληση με τον αθλητισμό να μην συνδέει πια αποκλειστικά τις ελίτ των μεσαίων και των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων.

Ο Χώρος του Αθλητισμού

Όπως έχει ήδη τονιστεί σε προηγούμενη ενότητα, ο χώρος του αθλητισμού από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα απέκτησε ιδιαίτερη δυναμική στην ελληνική κοινωνία. Από πολύ νωρίς μάλιστα είχαν διαμορφωθεί αθλητικοί θεσμοί, κυρίως λόγω της συγκυρίας των ολυμπιακών αγώνων του 1896. Η Ε.Ο.Α. συγκεκριμένα είχε ιδρυθεί από το Νοέμβριο του 1894 ως νομικό πρόσωπο του οποίου τα μέλη διορίζονταν με βασιλικό διάταγμα ενώ ο Σ.Ε.Α.Γ.Σ. συγκροτήθηκε τον Ιανουάριο του 1897 μετά από πανελλήνιο γυμναστικό συνέδριο και κάποιου είδους εκλογική διαδικασία. Σε αυτή την πρώτη φάση στα μητρώα του συνδέσμου καταγράφονταν κάθε είδους αθλητικό

Μεσπολέμο», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Τχ.8, Αθήνα, Νοεμβρ.1996, σ.83-99.

¹⁶² Για μία προσέγγιση των ανώτερων στρωμάτων της περιόδου βλ. Αλ.Βαξεβάνογλου, *Οι Έλληνες Κεφαλαιούχοι 1900-1940. Κοινωνική και Οικονομική Προσέγγιση*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1994.

¹⁶³ Ο τρόπος πληρωμής με εβδομαδιαίες δόσεις εμφανίζεται σε διαφήμιση εμποροραπτικού οίκου το 1924, *Ελεύθερον Βήμα*, Έτος Β', Αρ.Φύλ.709, 11/2/1924, σ3 και Ελίζα-Άννα Δελβερούδη, «Ορέστης Λάσκος. Δάφνις και Χλόη:Μια Κινηματογραφική Διασκευή του Μεσοπολέμου», *Τα Ιστορικά*, Τχ.34, Αθήνα, Ιούλιος 2001, σ.167-197.

σωματείο που τότε ιδρύονταν. Έτσι στην δικαιοδοσία του συνδέσμου εμφανίζονταν τότε σωματεία αθλητικά (στίβου δηλαδή), γυμναστικά, ποδοσφαιρικά, σκοπευτικά, κολυμβητικά, ναυτικά, οπλομαχητικά, κυνηγετικά, ποδηλατικά και τέλος αντισφαιρίσεως.

Το κράτος με την ψήφιση το 1899 του νόμου ΒΧΚΑ απέκτησε ρυθμιστικό ρόλο για τη λειτουργία των σωματείων αναλαμβάνοντας αρμοδιότητες της ανώτατης εποπτεύουσας αρχής ενώ αρκετά σωματεία με διάφορες αφορμές απολάμβαναν χρηματικές επιχορηγήσεις (όπως π.χ. εκείνα που διακρίνονταν στους πανελληνίους αγώνες) με αποτέλεσμα την ύπαρξη πλέγματος ιδιαίτερων προσωπικών σχέσεων και εξαρτήσεων κάθε είδους. Αξιοσημείωτο γεγονός στην περίοδο μέχρι το 1922 αποτελεί η ρήξη μεταξύ Ε.Ο.Α. και Σ.Ε.Α.Γ.Σ. την περίοδο 1910-1912, καταρχήν σε ό,τι αφορούσε τα όρια των αρμοδιοτήτων. Σημαντικό ρόλο στη διάρρηξη των σχέσεων των προσώπων που διαχειρίζονταν τις τύχες του ελληνικού αθλητισμού εκείνη την εποχή πρέπει να έπαιξε και η ευρύτερη πολιτική σύγκρουση που εκδηλώθηκε από το κίνημα του 1909. Ανάλογοι τριγμοί παρατηρήθηκαν επίσης και λίγο αργότερα λόγω των γεγονότων του διχασμού την περίοδο 1915-1922.¹⁶⁴

Μετά το 1922 στο δίπολο εξουσίας Σ.Ε.Α.Γ.Σ. και Ε.Ο.Α. θα έρθουν να προστεθούν και οι επιμέρους ενώσεις που θα ιδρυθούν με κύριο άξονα φυσικά το είδος των σωματείων και θα ενταχθούν στο πλέγμα των σχέσεων που επικρατούσαν και επικαθόριζαν την οργάνωση του αθλητισμού. Ειδικότερα στο Μεσοπόλεμο δημιουργήθηκαν οι ομοσπονδίες του ποδοσφαίρου, της κολύμβησης, της κωπηλασίας, της σκοποβολής, της πάλης αλλά και της ποδηλασίας.¹⁶⁵

Στην ορολογία της περιόδου ως αθλητισμός οριζόταν καταρχήν η «...συστηματική προσπάθεια προς παραγωγήν έργου μυϊκού, εκτελούμενου ίνα προαγάγη και τελειοποίησιν την ήδη κεκτημένην υγείαν, την σωματικήν δεξιότητα και την ρώμην του ανθρωπίνου οργανισμού· αποβλέπων δε, προς την σωματικήν ευεξίαν εις την δημιουργίαν της ατομικής υπεροχής ήτοι εις το αίεν αριστεύειν και υπείροχον εμμένει άλλων, καλλιιεργεί και ενισχύει την θέλησιν, εμπνέει το θάρρος και την αυτοπεποίθησιν, διαπλάττει τον χαρακτήρα και την δυνατήν προσωπικότητα, αναπτύσσει την αυτοκυβερνησίαν, την αυτοκυριαρχίαν και πάσας εν γένει τας ψυχικάς δυνάμεις· ως διεμορφώθη περιλαμβάνει τα αγωνίσματα του στίβου και αθλητικάς παιδιάς εκτελούμενα κατ' άτομον ή καθ' ομάδας και συνήθως εν' υπαίθρῳ...».¹⁶⁶

Την περίοδο 1925-1926, την περίοδο της Παγκαλικής δικτατορίας δηλαδή, ιδρύθηκε στο υπουργείο των Στρατιωτικών νέος κρατικός οργανισμός για τη διαχείριση του αθλητισμού, η Διεύθυνση Εθνικής Σωματικής Αγωγής (Δ.Ε.Φ.Α.). Η σωματική, η ηθική και η στρατιωτική προπαίδευση της νεότητας μέσω της ίδρυσης στις επαρχίες ειδικών συλλόγων που θα διοργάνωναν αγώνες κάθε είδους, εκδρομές

¹⁶⁴ Ειδικότερες λεπτομέρειες για τους αθλητικούς θεσμούς και τη σχέση τους με την πολιτική εξουσία έως το 1922 βλέπε Χρ.Κουλούρη, *Αθλητισμός και...*, ο.π., σ.141-151.

¹⁶⁵ *Α' Πανελλήνιος Αθλητική...*, ο.π., σ.24.

¹⁶⁶ *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Τομ.Β, Πυρσός, Αθήνα, 1927, σ.303-313. Συγκεκριμένα ως αθλήματα η εγκυκλοπαίδεια της εποχής χαρακτηρίζει, την πεζοπορία, την ορειβασία, τον ομαδικό δρόμο, τον ανώμαλο δρόμο, τη θήρα, τη σκοποβολή, την παγοδρομία, την πεδίοδρομία, την ιππασία, την ποδηλασία, τον αυτοκινητισμό, την κολύμβηση, την κατάδυση, την κωπηλασία, την ιστιοδρομία, την ποδοσφαίριση, την καλαθοσφαίριση, την αντισφαίριση, την χειροσφαίριση, την πετώσα σφαίρα, το χόκεϊ, το κρίκετ, το γκολφ, το εν ύδατι πόλο, την πετόσφαιρα, την οπλομαχία, την πυγμαχία, την ιαπωνική πάλη, τις ασκήσεις μονόζυγου-δίζυγου-τραπέζιου, το χορό και τα τοιαύτα.

αλλά και διαλέξεις, περιλαμβάνονταν στις βασικές δραστηριότητες της νέας αυτής κρατικής υπηρεσίας.¹⁶⁷

Το καλοκαίρι του 1929 πάντως, σε διαφορετικό φυσικά πολιτικό κλίμα, ψηφίστηκε ο νόμος 4371 που καθόριζε με αρκετές λεπτομέρειες το ευρύτερο θεσμικό πλαίσιο οργάνωσης της σωματικής αγωγής. Συγκεκριμένα στο άρθρο 1 ορίστηκε ως σκοπός της σωματικής αγωγής, *η εξασφάλισης της υγείας και η σύμμετρος αρμονική ανάπτυξης των σωματικών και ψυχικών δυνάμεων των νέων καθώς και η τροπή αυτών προς υγιείς και ηθικάς έξεις και πράξεις*.¹⁶⁸ Η διοίκηση και η εποπτεία όλων των αθλητικών δραστηριοτήτων αποδόθηκε στο *Τμήμα Σωματικής Αγωγής* του υπουργείου Παιδείας το οποίο μπορούσε να επεμβαίνει τόσο στα σχολικά δρώμενα όσο και στις εξωσχολικές δραστηριότητες χωρίς ιδιαίτερους περιορισμούς.

Για τις εξωσχολικές δραστηριότητες (ομοσπονδίες π.χ.) προβλεπόταν η συγκρότηση συμβουλευτικού οργάνου αποτελούμενου από το διευθυντή του τμήματος, εκπρόσωπο της Ε.Ο.Α., εκπρόσωπο του Σ.Ε.Γ.Α.Σ. (από το 1928 ο Σ.Ε.Α.Γ.Σ. είχε μετονομαστεί σε Σ.Ε.Γ.Α.Σ.), εκπρόσωπο του διδασκαλείου γυμναστικής και τέλος ενός αξιωματικού του Γενικού Επιτελείου. Επιπλέον, σε επίπεδο νομού καθοριζόταν η ίδρυση *Επιτροπών Σωματικής Αγωγής*, που υπαγόταν στο υπουργείο Παιδείας και αποτελούνταν από το Νομάρχη, το Δήμαρχο, έναν εκπαιδευτικό έναν αξιωματικό, έναν υγειονομικό επιθεωρητή και δύο φιλάθλους (ό,τι αυτό τότε σήμαινε) από τα αθλητικά σωματεία της περιοχής. Ως βασικοί πόροι για τη σωματική αγωγή καθοριζόνταν, τα ποσά από τον προϋπολογισμό του υπουργείου, ποσοστά από τις εισπράξεις κάθε είδους αθλητικών εκδηλώσεων, ποσοστά από την πώληση γραμματοσήμων, ποσά από δωρεές και κληροδοτήματα. Από αυτές τις πηγές εσόδων συγκροτήθηκε το λεγόμενο κεφάλαιο της Εθνικής Σωματικής Αγωγής το οποίο θα έπρεπε να διατεθεί εξίσου στη σχολική γυμναστική και στην ιδιωτική-εξωσχολική δραστηριότητα.¹⁶⁹

Τρία χρόνια αργότερα, με το νόμο 5620, καθοριζόταν ακόμη διεξοδικότερα το ευρύτερο πλαίσιο. Ο νέος αθλητικός νόμος, με διπλάσια σχεδόν άρθρα από τον προηγούμενο, απέδιδε στο Τμήμα Σωματικής Αγωγής του Υπουργείου Παιδείας τον απόλυτο έλεγχο του χώρου, καθώς μπορούσε να συνεργάζεται με οποιονδήποτε φορέα για αθλητικά ζητήματα, ενώ καθόριζε τους όρους για τη λειτουργία των ομοσπονδιών, των ενώσεων και των σωματείων.

Συγκεκριμένα, μπορεί να κατοχυρωνόταν η ελευθερία της ιδιωτικής πρωτοβουλίας (άρθρο 37, παράγραφος 1), από το υπουργείο όμως αναγνωρίζονταν μόνο όσα σωματεία διέθεταν 50 τακτικά μέλη εκ των οποίων 30 γυμναζόμενα (άρθρο 37, παράγρ.2). Τα σωματεία διακρίνονταν σε ανεξάρτητα και σε συνεργαζόμενα τα οποία «...δικαιούνται πάσης ηθικής υποστηρίξεως εκ μέρους του υπουργείου...» (άρθρο 38). Ως ανεξάρτητα σωματεία ορίζονταν όσα καλλιεργούσαν αγωνίσματα ή παιδιές τα οποία θα μπορούσαν να απαλλαχθούν από το φόρο των δημοσίων θεαμάτων, αν απέδιδαν 10% των ακαθαρίστων εσόδων από τις αγωνιστικές συναντήσεις τους στο νομαρχιακό ταμείο της περιφέρειας (7,5%) και στην Ε.Ο.Α. (2,5%), ενώ ως

¹⁶⁷ *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Τομ.Β, Πυρσός, Αθήνα, 1927, σ313.

¹⁶⁸ *Φύλλο Εφημερίδος Κυβερνήσεως*, (Φ.Ε.Κ.), Τεύχος Πρώτον, Αρ.Φύλ.298, 20/8/1929.

¹⁶⁹ *Φ.Ε.Κ.*, ο.π.

συνεργαζόμενα ορίζονταν όσα εφαρμόζαν το εξωσχολικό γυμναστικό πρόγραμμα και εμφάνιζαν 50 κατ' ελάχιστο γυμναζόμενους σε δημόσια επίδειξη.¹⁷⁰

Κυρίαρχη μορφή στα αθλητικά δρώμενα της εποχής υπήρξε ο Ιωάννης Χρυσάφης όπως έχει ήδη τονιστεί. Σε συνέντευξη του μάλιστα στο περιοδικό *Αθλητισμός* το 1927, ο διευθυντής του Τμήματος Σωματικής Αγωγής παρουσίασε τις βασικές του θέσεις για την ανάπτυξη του ελληνικού αθλητισμού. Ειδικότερα, η εισαγωγή της γυμναστικής και των αγωνιστικών παιδιών στα σχολεία, η δημιουργία γυμναστηρίων και αθλητικών εγκαταστάσεων και η με κάθε τρόπο άθληση της ελληνικής νεολαίας έστω κι αν οι επιδόσεις παρουσιάζονταν μέτριες θα έπρεπε να αποτελέσουν τους βασικούς άξονες μιας ευρύτερης πολιτικής στον αθλητικό χώρο. «...Όταν η νίκη και μόνη αυτή τίθεται ως σκοπός και η απόκτησις της επιδιώκεται με παν μέσον, τότε ακριβώς αρχίζει το πρωταθλητικόν παραστράτημα...» κατέληγε ο Ι.Χρυσάφης εκφράζοντας έτσι τη δυσaréσκεία του για τα φαινόμενα του επαγγελματισμού που είχαν αρχίσει να παρατηρούνται και στο ελληνικό χώρο εκείνη την περίοδο.¹⁷¹

Ο πραγματικός σπόρτσμαν, σύμφωνα με την Αθηνά Σπανούδη,¹⁷² τη συγγραφέα του βιβλίου, *Ο Αθλητισμός Σύγχρονη Θρησκεία*, που εκδόθηκε το 1931, «...δεν είναι μόνο εκείνος που επιδίδεται στα σπορ αλλά κυρίως ο άνθρωπος με τον αδάμαστο χαρακτήρα που ξέρει να νικά και να νικάται στο στίβο της ζωής· ο σπόρτσμαν είναι πάντα συνώνυμο με την τιμιότητα, την ευθύτητα και κάθε αντρεία αρετή...».¹⁷³

Σύμφωνα με τις εξαγγελίες που καταγράφηκαν στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας, η σωματική άσκηση, πέρα από τις ευεργετικές απολαβές στο άτομο, αποτελούσε συνάμα μέσο πλουτοπαραγωγικό για το κράτος. Σε ανάλυση συγκεκριμένα του γιατρού Μιχάλη Χρυσάφη, που δημοσιεύτηκε το 1930 στην *Επετηρίδα* του Διδασκαλείου της Γυμναστικής, βασική παράμετρος υπήρξε η προσέγγιση της σωματικής άσκησης ως του καταλληλότερου μέσου για την υγεία των πολιτών για την ενίσχυση του εθνικού πλούτου. «...Η σωματική αγωγή και μόνον θα κάνει υγιείς τους πολίτες, θα τους κάμη καλούς στρατιώτας αλλά και το σπουδαιότερον καλούς εργάτας της ειρηνικής αναπτύξεως της χώρας και θα αυξήση τον δημόσιον και ιδιωτικόν πλούτον...».¹⁷⁴ Ανάλογες απόψεις δημοσίευσε το 1935 ο προπονητής της εθνικής ομάδας στίβου, Ότο Σίμιτσεκ, σε άρθρο του στην εφημερίδα των τραπεζοϋπαλλήλων, *Τραπεζιτική*.¹⁷⁵

Η συγκεκριμένη πρόσληψη της σωματικής άσκησης και του αθλητισμού φαίνεται πως αποτελούσε μια καινούργια προσέγγιση στην κοινωνία του Μεσοπολέμου με ιδιαίτερη απήχηση που, κατ' αναλογία, θα μπορούσε να συγκριθεί με τη σύνδεση Μεγάλης ιδέας και αθλητικής κουλτούρας, όπως είχε συγκροτηθεί την περίοδο των ολυμπιακών αγώνων του 1896, την περίοδο των εθνικιστικών προταγμάτων

¹⁷⁰ Φ.Ε.Κ., Τεύχος Πρώτον, Αρ.Φύλ.290, 31/8/1932.

¹⁷¹ *Αθλητισμός*, Τχ.2, 7/8/1927, σ.2 και *Αθλητισμός*, Τχ.3, 14/8/1927, σ.2-3.

¹⁷² Η Αθηνά Σπανούδη υπήρξε το 1929 μέλος της τεχνικής επιτροπής γυναικείου αθλητισμού του Σ.Ε.Γ.Α.Σ. μαζί με τις Σκαρामαγκά, Βαλαωρίτου, Καμπά, Σταθοπούλου, Μελά, Χατζηκωνσταντίνου και τους Κατσαμπή, Γεωργόπουλο, Μπαμέρο. Ο πατέρας της, ο Κων/νος Σπανούδης, υπήρξε ένας από τους ιδρυτές της Α.Ε.Κ, Σωτήρης Νοτάρης, Α.Ε.Κ. *Ο Καρπός της Αθλητικής Παράδοσης της Πόλης στη Σύγχρονη Αθήνα από το 1924 έως σήμερα*, Καλαυρία, Αθήνα, [2002], σ.86.

¹⁷³ Αθηνά Σπανούδη, *Ο Αθλητισμός Σύγχρονη Θρησκεία*, Φλάμμα, Αθήνα, 1931, σ.14.

¹⁷⁴ Μιχάλης Χρυσάφης, «Η Σωματική Άσκησης ως Μέσον Πλουτοπαραγωγικόν του Κράτους», *Διδασκαλείον Γυμναστικής. Επετηρίς 1929-1930*, Αθήνα, 1930, σ.68-69.

¹⁷⁵ «...Η σωματική αγωγή μετά την κοπιώδη πνευματική εργασία ανανεώνει τας δυνάμεις δια την πνευματήν εργασία της επόμενης μέρας...», *Τραπεζιτική, Συλλογικόν Δελτίον*, Μηνιαία Έκδοσις, Έτος Β', Αρ.Φύλ.15, Δεκ.1935, σ.4.

δηλαδή.¹⁷⁶ Η κοινωνική χρησιμότητα και η λειτουργία τέτοιων αντιλήψεων ίσως είναι εμφανής, όμως ταυτόχρονα θα πρέπει να επισημανθεί η έλλειψη μιας ειδικότερης προσέγγισης και μελέτης του ζητήματος που θα μας αποκαλύψει τις ευρύτερες ιδεολογικές και πολιτικές διαστάσεις.

Στο πλαίσιο λοιπόν της διάχυσης του αθλητισμού στην ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου πρέπει επίσης να επισημανθούν και οι προσπάθειες συγκρότησης του γυναικείου αθλητισμού. Σε ευρύτερο ευρωπαϊκό επίπεδο, η πρώτη γυναικεία Ολυμπιάδα που πραγματοποιήθηκε στο Παρίσι το 1922 και η συγκρότηση της *Γυναικείας Διεθνούς Αθλητικής Ομοσπονδίας*, είχαν έμπρακτα διασαλεύσει την «έμφυλη τάξη» στο χώρο του αθλητισμού καθώς πια η μαζική είσοδος των γυναικών στους εργασιακούς χώρους, από την περίοδο ήδη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, είχε επαναπροσδιορίσει τους όρους ένταξης τους στην οικονομική και κοινωνική ζωή.¹⁷⁷

Στην Ελλάδα ειδικότερα, από το 1926 φαίνεται πως άρχισαν να διοργανώνονται γυναικείοι αθλητικοί αγώνες¹⁷⁸ ενώ το 1928 ιδρύθηκε ειδική τεχνική επιτροπή αθλητισμού στον Σ.Ε.Γ.Α.Σ. και το 1932 το πρώτο επίσημο γυναικείο τμήμα στίβου στον πανελλήνιο.¹⁷⁹ Το 1926 μάλιστα υπήρξε προσπάθεια εισαγωγής γυναικείου ποδοσφαίρου από την Ε.Π.Σ.Α. Η είδηση που δημοσιεύτηκε στο *Ελεύθερον Βήμα* την 31/3/1925 κι αφορούσε την κατάκτηση του πρωταθλήματος Γαλλίας από «...της εκ δεσποινίδων αποτελουμένης ποδοσφαιρικής ομάδας του Ολυμπιακού Γυμναστικού Συλλόγου...» πιθανόν να υπήρξε η αφορμή ώστε να υπάρξει κινητοποίηση για ανάλογη δραστηριότητα και στην Ελλάδα.¹⁸⁰ Αρκετά σύντομα όμως η προσπάθεια σταμάτησε. Στην *Πρωία* της 25/11/1926, ενάμισι χρόνο αργότερα διαβάζουμε: «...κακώς εν τω υπερμέτρω ζήλω της η Ε.Π.Σ.Α. αποφάσισε την εισαγωγήν της γυναικείας ποδοσφαίρισης και την τέλεσιν ποδοσφαιρικών αγώνων μεταξύ γυναικείων ομάδων... Άλλωστε δεν θα αργήση αυτή να χρεωκοπήση κατά τας κρίσεις των ειδικών και εις τα ολίγα κράτη πού τόσο απερισκεπώς και προώρως ελαιοσαρίσθη...».¹⁸¹

Γενικότερα στην Ελλάδα η παρουσία των γυναικών (κατά κύριο λόγο γυναικών των ανώτερων στρωμάτων) στα αθλητικά δρώμενα της εποχής υπήρξε περιορισμένη, κυρίως στις κερκίδες, παρόλες τις συντονισμένες προσπάθειες για την κατάκτηση ισότιμης θέσης και στους αγωνιστικούς χώρους.¹⁸²

Η δυναμική του αθλητισμού δεν άφησε αδιάφορους και τους εκκλησιαστικούς φορείς επίσης. Σε ομιλία μάλιστα που εκφώνησε ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χρυσόστομος κατά την επίσκεψή του στο Διδασκαλείο της Γυμναστικής το 1930, τόνιζε την προσφορά της σωματικής άσκησης ως «...μέσου τονώσεως και αναπτύξεως του σωματικού οργανισμού και ως μέσου προαγωγής της ζωής...».¹⁸³

¹⁷⁶ Γιώργος Κόκκινος, «Ελληνική Διανόηση και Ολυμπιακοί Αγώνες (1896,1906)», στο Χρ.Κουλούρη, (Επιμ.-Εισαγ.), *Αθήνα, Πόλη των...*, ο.π., σ.125-185.

¹⁷⁷ Γ.Γιαννιτσιώτης, «Γυναικείες και Εργατικές Ολυμπιάδες. Ο αθλητισμός των «Άλλων», *Το Βήμα της Κυριακής*, 1/8/2004.

¹⁷⁸ Π.χ. η διοργάνωση γυναικείων αθλητικών αγώνων με πρωτοβουλία του Συλλόγου Αθλητριών Ροβερτείου Κων/πόλεως. *Η Πρωία*, Έτος Β', Αρ.Φύλ.362, 4/11/1926, σ.2.

¹⁷⁹ Χρ.Κουλούρη, *Αθλητισμός...*, ο.π., σ.117.

¹⁸⁰ *Ελεύθερον Βήμα*, Έτος Δ', Αρ.Φύλ.1107, 31/3/1925, σ.2.

¹⁸¹ *Η Πρωία*, Έτος Β', Αρ.Φύλ.386, 25/11/1926, σ.2.

¹⁸² Λεπτομέρειες για τη θέση των γυναικών στα αθλητικά δρώμενα της μεσοπολεμικής Ευρώπης βλέπε το κεφ.6: The Inter-war years. Limitations and possibilities, στην εργασία της Jenifer Hargreaves, *Sporting Females. Critical Issues in the History and Sociology of Women's Sport*, Routledge, London-New York, 1994, σ.112-144.

¹⁸³ *Διδασκαλείον Γυμναστικής. Επετηρίς 1929-1930*, Αθήναι, 1930, σ.51-54.

Προοδευτικά, οι μεγάλες αθηναϊκές εφημερίδες άρχισαν να καθιερώνουν ειδικές στήλες με αθλητικές ειδήσεις. Η πρωτοβουλία της συγκεκριμένης πρακτικής πρέπει να εγκαινιάστηκε από την εφημερίδα *Ελεύθερος Λόγος*.¹⁸⁴ Χρόνο με το χρόνο, όσο αυξανόταν το ενδιαφέρον για τα σπορ, τόσο περισσότερο χώρο καταλάμβαναν οι σχετικές στήλες του τύπου. Στο *Ελεύθερον Βήμα* και στην *Πρωία* για παράδειγμα, από την απλή αναφορά κάποιου ποδοσφαιρικού γεγονότος (συνήθως αναγγελία αγώνα) στις αρχές της δεκαετίας του 1920, παρατηρεί κανείς την εμφάνιση εκτεταμένων ρεπορτάζ με φωτογραφίες από αγώνες αλλά και άρθρα γνώμης για τα ζητήματα που απασχολούσαν τον κόσμο του ποδοσφαίρου στα μέσα της δεκαετίας του 1930.

Πέρα από το ενδιαφέρον των καθημερινών πολιτικών εφημερίδων εκείνη την περίοδο κυκλοφόρησαν και αρκετά αθλητικά έντυπα στην πρωτεύουσα αλλά και στην επαρχία.¹⁸⁵ Πιο συγκεκριμένα διακρίνονται τίτλοι εφημερίδων και περιοδικών όπως: *Αθλητικά Χρονικά* (Αθήνα-1932), *Αθλητική* (Αθήνα-1928), *Αθλητική Εβδομάς* (Αθήνα-1928), *Αθλητική Επιθεώρησης* (Αθήνα-1923), *Αθλητική Ζωή* (Θεσσαλονίκη-1928), *Αθλητικός Κόσμος* (Αθήνα-1926), *Αθλητικός Τύπος* (Αθήνα-1929), *Αθλητισμός* (Αθήνα-1927), *Αιγαιοπελαγίτικος Αθλητισμός* (Μυτιλήνη-1930), *Αθλητικά Νέα* (Χανιά-1931) και τέλος το *Επίσημον Δελτίον Ε.Π.Ο.* για το οποίο γνωρίζουμε ελάχιστα. Δυστυχώς δεν ανιχνεύτηκαν στοιχεία γύρω από την κυκλοφορία τους όσο και το χρόνο ζωής τους, όμως και μόνο η παρουσία ενός τέτοιου αξιοπρόσεκτου αριθμού αθλητικών εντύπων, σε σχέση με την απουσία τέτοιου είδους εντύπων την προηγούμενη περίοδο, μας αποκαλύπτει την ιδιαίτερη δυναμική που απέκτησε ο αθλητισμός στο Μεσοπόλεμο.¹⁸⁶

Παράλληλα με τη δραστηριότητα στον χώρο του τύπου αναπτύχθηκε και ιδιαίτερη εμπορική κίνηση γύρω από αθλητικά προϊόντα. Την περίοδο μάλιστα 1925-1926 καταγράφηκαν τέσσερα καταστήματα αθλητικών ειδών στην Αθήνα ενώ το 1942, στον κατάλογο του Εμπορικού Συλλόγου της πρωτεύουσας καταγράφηκαν οχτώ ανάλογες επιχειρήσεις εκ των οποίων οι πέντε στην οδό Σταδίου.¹⁸⁷

Την περίοδο 1922-1940 αδιαφιλονίκητος πρωταγωνιστής στις συνοικίες των πόλεων αναδείχθηκε το ποδόσφαιρο, όπως θα φανεί με λεπτομέρειες στη συνέχεια, που θα γίνει το καθημερινό παιχνίδι αποτελώντας διέξοδο για ευρύτερα κοινωνικά στρώματα καθώς δεν απαιτούνταν καταρχάς και πολλά πράγματα, παρά μόνο χώροι (αλάνες) για γήπεδα και μπάλες.¹⁸⁸ Τούτο και μόνο ίσως αρκούσε για να οδηγήσει στην ίδρυση μεγάλου αριθμού σωματείων. Το ποδοσφαιρικό σωματείο της εποχής, είτε πρόκειται για επίσημο, είτε για ανεξάρτητο, θα μεταβληθεί πολύ γρήγορα σε κύτταρο της αθλητικής και κοινωνικής ζωής. Το ποδοσφαιρικό σωματείο προσέφερε συγκεκριμένα μια αίσθηση του «ανήκειν» μέσα στο αστικό κυρίως περιβάλλον που δημιουργήθηκε από την εισροή των προσφύγων. Οι κάτοικοι της πόλης απέκτησαν

¹⁸⁴ *Αθλητική Επιθεώρησης*, Ιανουάριος 1924, σ.4.

¹⁸⁵ Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί πως ήδη υπήρχαν κάποιες μεμονωμένες απόπειρες όπως η έκδοση το 1898 της *Ποδηλατικής και Αθλητικής Επιθεώρησης της Ανατολής*. Χρ.Κουλούρη, *Αθλητισμός και...*, ο.π., σ.117.

¹⁸⁶ Ε.Καφαρέντζος, *Ελληνική Γυμναστική Βιβλιογραφία*, Θεσσαλονίκη, 1934, σ.15-26 και Κ.Μάγιερ, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τομ.Β, Αθηναϊκές Εφημερίδες 1901-1959*, Αθήνα, 1959, σ.370.

¹⁸⁷ Παύλος Μανιτάκης, *100 Χρόνια Νεοελληνικού Αθλητισμού 1830-1930*, Αθήνα, 1962, σ.516-517 και *Εμπορικός Σύλλογος Αθηνών 1902-2002. Ιστορική Αναδρομή στη Συλλογική Συνείδηση των Εμπόρων*, Εκδ.Κέρκυρα, Αθήνα, 2002, σ.149-163.

¹⁸⁸ Π.χ η ύπαρξη πλήθους ελεύθερων χώρων στη μεσοπολεμική περίοδο τονίζεται σε αφιέρωμα της Αθλητικής Ηχούς το 1953 για την περιοχή του Μοσχάτου. *Αθλητική Ηχώ*, Έτος 9^{ον}, Αρ.Φύλ.1520, 10/1/1953, σ.2.

τη δυνατότητα, μέσα από τη συμμετοχή τους στην ομάδα, είτε ως παίκτες, είτε ως θεατές-οπαδοί, είτε ως διοικητικοί παράγοντες, να διεκδικούν την ισότιμη συμμετοχή τους στην πόλη εκφράζοντας έτσι κάθε είδους ιδιαιτερότητες (π.χ. ταξικές, πολιτισμικές, εθνοτικές).¹⁸⁹

Στο σημείο αυτό όμως θα πρέπει να τονιστεί πως η συγκρότηση ενός σωματείου απαιτεί την ανάπτυξη μιας κάποιου είδους γραφειοκρατικής δομής, δηλαδή μιας ορθολογικής, ιεραρχικά αρθρωμένης οργάνωσης που συνήθως σημαίνει την εκλογή μιας ολιγάριθμης ομάδας για την άσκηση της εξουσίας.¹⁹⁰ Στη συγκυρία λοιπόν του Μεσοπολέμου όπου οι παρενέργειες καταρχάς από τη μικρασιατική καταστροφή και η διαρκής στη συνέχεια σύγκρουση κεφαλαίου και εργασίας σε όλη την περίοδο είχαν ενισχύσει τις φοβίες των ανησυχούντων αστών, το ποδοσφαιρικό σωματείο, που αποκτούσε τότε απήχηση σε όλες σχεδόν τις κοινωνικές τάξεις, συνέβαλε με τον τρόπο του στη διαμόρφωση ενός προτύπου για το χώρο της πόλης, ενός κατάλληλου πλαισίου ελέγχου των κοινωνικών εντάσεων τελικά.¹⁹¹

¹⁸⁹ R.Holt, *Sport and...*, ο.π., σ.166-168.

¹⁹⁰ Χρ.Κουλούρη, *Αθλητισμός...*, ο.π., σ.200.

¹⁹¹ Χρ. Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και Δικτατορία», στο Επιστ.Επιμ: Χρ.Χατζηιωσήφ, *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} Αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Τομ.2-Μέρος 2^ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003, σ.101-102.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο : Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΠΟΔΟΣΦΑΙΡΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1922-1936

Η Επίσημη Δομή

Η πρώτη προσπάθεια συγκρότησης κεντρικής ποδοσφαιρικής αρχής, που θα επέβλεπε το χώρο του ποδοσφαίρου, εμφανίστηκε αμέσως μετά τη λήξη των πολέμων της δεκαετίας 1910-1920. Το 1919 οι υπεύθυνοι των σωματείων της Αθήνας και του Πειραιά σε συνεργασία με τον Ι.Χρυσάφη, Τμηματάρχη Σωματικής Αγωγής του Υπουργείου Παιδείας, επιχείρησαν τη σύσταση ελληνικής ποδοσφαιρικής ομοσπονδίας ιδρύοντας την *Ένωση Ποδοσφαιρικών Σωματείων Αθηνών - Πειραιώς* (Ε.Π.Σ.Α.-Π.) η οποία είχε ως πρώτη προτεραιότητα τον απογαλακτισμό των συλλόγων από τον Σ.Ε.Α.Γ.Σ.¹⁹² Οι άνθρωποι του ποδοσφαίρου της περιόδου πίστευαν πως ο κλασικός αθλητισμός «...ήτο πρόσκομμα και ημπορούμε να πούμε αντίπαλος σοβαρός του ποδοσφαίρου...».¹⁹³

Η Ε.Π.Σ.Α.-Π. μπορεί να κατόρθωσε να διοργανώσει το 1922 στο ποδηλατοδρόμιο πρωτάθλημα με συμμετοχή οκτώ ομάδων στην τελετή έναρξης του οποίου παραβρέθηκε και η βασιλική οικογένεια, δεν απέκτησε όμως το ειδικό βάρος μιας κεντρικής αρχής. Με τη λήξη του πρωταθλήματος η Ε.Π.Σ.Α.-Π. μετονομάστηκε σε *Ένωση Ποδοσφαιρικών Σωματείων Ελλάδος* (Ε.Π.Σ.Ε.) με στελέχη και πάλι μόνο από τα αθηναϊκά και πειραιϊκά σωματεία που είχαν πρωτοστατήσει στην προηγούμενη κίνηση. Μάλιστα στις πρώτες αυτές πιο συστηματικές προσπάθειες συγκρότησης κεντρικής ποδοσφαιρικής αρχής συνέδραμε επίσης και ο Άγγλος αντιναύαρχος που συμμετείχε εκείνη την περίοδο στις προσπάθειες αναδιοργάνωσης του ελληνικού στόλου. Στον τύπο της εποχής μάλιστα χαρακτηριζόταν ως ο ...*λίαν ειδικός επί των ποδοσφαιρικών πραγμάτων*.¹⁹⁴

Στις ευρύτερες ζυμώσεις των τότε διοικητικών υπευθύνων για τον έλεγχο των ποδοσφαιρικών ζητημάτων συνέβαλλε επίσης και η άφιξη του προσφυγικού κόσμου (από το φθινόπωρο του 1922 και εξής) καθώς είχαν ήδη ιδρυθεί ισχυρές ομάδες όπως η *Ένωσης Κωνσταντινουπόλεως* (Α.Ε.Κ.), ο *Απόλλων* και ο *Πανιώνιος* κ.α.

Στις 13/1/1923 πάντως εκλέχθηκε η πρώτη διοίκηση της Ε.Π.Σ.Ε.¹⁹⁵ η οποία δραστηριοποιήθηκε αμέσως διοργανώνοντας αγώνες στο ποδηλατοδρόμιο με τη συμμετοχή του *Πανιωνίου*, της *Πειραιϊκής Ένωσης*, του *Παναθηναϊκού*, του *Ομίλου Φιλάθλων Πειραιώς*, της *Κονκόρδια*,¹⁹⁶ του *Απόλλωνα*, του *Αθηναϊκού* και του *Πειραιϊκού Συνδέσμου*.¹⁹⁷ Η ένωση επίσης οργάνωσε και σχολικούς αγώνες, αγώνες μεταξύ στρατού και στόλου, συναντήσεις μεταξύ αντιπροσωπευτικών ομάδων Αθηνών-Πειραιώς ενώ πέτυχε τέλος τη μετάβαση του Πειραιϊκού Συνδέσμου στη Θεσσαλονίκη

¹⁹² Η πρωτοβουλία ανήκε στους Α.Νικολαΐδη, Μπριοσιμιτζάκη, Βολωνάκη, Τράγαλο και Χρυσάφη. Αγγ.Μενδρινός, «Μια Ομοσπονδία Γεννιέται», *ΕΠΟnews*, Αθήνα, Μάρτιος 2000, σ.32-35. Την πληροφορία ίδρυσης της Ε.Π.Σ.Α.-Π. την παραθέτει επίσης και η Χρ.Κουλούρη στο *Αθλητισμός και Όψεις...*, ο.π., σ.150.

¹⁹³ Ε.Σταμάτης, «Η Εξέλιξις...», ο.π., σ.30.

¹⁹⁴ *Αθλητική Επιθεώρησης*, Φεβρουάριος 1924, σ.10.

¹⁹⁵ Τη διοίκηση αποτελούσαν οι Ι.Ψύχας-Πρόεδρος (Αθηναϊκός), Δημ.Δάλας-Αντιπρόεδρος (Πανιώνιος), Απ.Νικολαΐδης-Γ.Γραμματέας (Π.Α.Ο.), Κ.Καλούδης-Ταμίας (Πειραιϊκή Ένωση), Β.Χαχολιάδης-Ειδ.Γραμματέας (Πανελλήνιος-Κυπριακός), Ι.Λουλουδάκης και Θ.Νικολαΐδης (Γουδί), τέλος οι Μ.Παπαρηγορίου, Σ.Καπάνταης-Σύμβουλοι. Αγγ.Μενδρινός, «Μια Ομοσπονδία...», ο.π., σ.34-35.

¹⁹⁶ Ποδοσφαιρικός σύλλογος αποτελούμενος από ξένους που κατοικούσαν στην Αθήνα εκείνη την εποχή. *Αθλητική Επιθεώρησης*, Ιούνιος 1923, σ.6.

¹⁹⁷ Γ.Ανδριανόπουλος, *Το Ελληνικόν...*, ο.π., σ.17.

για τη διεξαγωγή κάποιου είδους τελικού αγώνα με τον Άρη, την πρωταθλήτρια ομάδα της Μακεδονίας, ώστε να ενισχυθεί ο πανελλήνιος χαρακτήρας της. Τον Ιανουάριο του 1924, στη δικαιοδοσία της Ε.Π.Σ.Ε. φαίνεται πως ανήκαν 12 αναγνωρισμένα-επίσημα σωματεία¹⁹⁸ και 30 μη αναγνωρισμένα που δραστηριοποιούνταν στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας και του Πειραιά ενώ δεν αναδεικνύεται από τον τύπο της εποχής ο μηχανισμός σύνδεσής της με τη Θεσσαλονίκη, όπου αγωνιστική δράση παρουσίαζαν κυρίως ο *Ηρακλής*, ο *Άρης* και η ομάδα των Ισραηλιτών της πόλης, αλλά και με τις υπόλοιπες εστίες ποδοσφαιρικής δράσης της περιόδου, το Βόλο, την Καβάλα, την Πάτρα κ.α.¹⁹⁹ Στον τύπο της εποχής πάντως τονιζόταν ιδιαίτερα η ιδιωτική πρωτοβουλία της προσπάθειας και οι δυσκολίες που προέκυπταν, όπως π.χ. η εξεύρεση και κατάρτιση των διαιτητών.²⁰⁰

Η συγκεκριμένη απόπειρα τελικά δεν ευδοκίμησε παρόλο τις ενέργειες για την αναγνώριση της από την Παγκόσμια Ομοσπονδία Ποδοσφαίρου-*Federation Internationale de Football Association* (F.I.F.A).²⁰¹ Στα τέλη του 1924 περίπου η Ε.Π.Σ.Ε. είχε ήδη διαλυθεί και οι λόγοι θα πρέπει να αναζητηθούν στην καθυστέρηση της αναγνώρισής της από το κράτος, στις οικονομικές δυσχέρειες που αντιμετώπισε, στις προστριβές των παραγόντων των αθηναϊκών και πειραιϊκών σωματείων αλλά και στις προσπάθειες συγκρότησης τοπικών ενώσεων.²⁰²

Στην Αθήνα ο Παναθηναϊκός, ο Απόλλων και ο Αθηναϊκός είχαν ήδη ιδρύσει από το 1923 την Ένωση Ποδοσφαιρικών Σωματείων Αθηνών (Ε.Π.Σ.Α.) στην οποία προσχώρησαν άλλα έξι σωματεία την επόμενη χρονιά. Στη Θεσσαλονίκη, την ίδια περίπου περίοδο (1924), ιδρύθηκε η Ένωση Ποδοσφαιρικών Σωματείων Μακεδονίας-Θράκης (Ε.Π.Σ.Μ.-Θ.) ενώ σε ανάλογη κίνηση προχώρησαν και τα πειραιϊκά σωματεία το 1925 ιδρύοντας την Ένωση Ποδοσφαιρικών Σωματείων Πειραιώς (Ε.Π.Σ.Π).²⁰³

Οι τρεις αυτές ισχυρές τοπικές ενώσεις, αφού παραμέρισαν τις διαφορές τους, πρωτοστάτησαν στις 16/11/1926 στην εκλογή του προσωρινού διοικητικού συμβουλίου της Ελληνικής Ποδοσφαιρικής Ομοσπονδίας (Ε.Π.Ο.) με Πρόεδρο τον Απ.Νικολαΐδη (Π.Α.Ο.), Αντιπρόεδρο τον Π.Καμπέρο (Ο.Σ.Φ.Π.) και Γενικό Γραμματέα τον Ε.Σταμάτη (Ατρόμητος). Στη γεφύρωση των διαφορών καταλυτικά πρέπει να συνέβαλε η πίεση του Ι.Χρυσάφη του υπευθύνου εκ μέρους τους κράτους εκείνη την εποχή για τον αθλητισμό. Πίεση που εκδηλώθηκε κυρίως μετά το διεθνές συνέδριο των ποδοσφαιρικών ομοσπονδιών που διοργανώθηκε στην Πράγα το

¹⁹⁸ Πρόκειται για τον Π.Ο.Γουδί, τον Αθηναϊκό, τον Π.Α.Ο., τον Απόλλωνα Σμύρνης, τον Πανιώνιο, τον Πειραιϊκό Σύνδεσμο, την Πειραιϊκή Ένωση Φιλάθλων, τον Φαληρικό και την Άμιλλα Σπάρτης. Γ.Ανδριανόπουλος, *Το Ελληνικόν...*, ο.π., σ.20.

¹⁹⁹ *Αθλητική Επιθεώρησης*, Ιανουάριος 1924, σ.4.

²⁰⁰ «Περί της Δράσεως της Ενώσεως των Ποδοσφαιρικών Σωματείων της Ελλάδος», *Αθλητική Επιθεώρησης*, Φεβρουάριος 1924, σ.10-12.

²⁰¹ Την πληροφορία πως η Ε.Π.Σ.Ε. αναγνωρίστηκε τελικά από τη Φ.Ι.Φ.Α. την παραθέτει ο Γ.Κουσούνελος, *Ιστορία του Ελληνικού Ποδοσφαίρου 1896-1985*, Σ.Κ.Νικητόπουλος και Σία Ο.Ε., Αθήνα, χ.χ., σ.61.

²⁰² Ε.Σταμάτης, «Η Εξέλιξη...», ο.π., σ.30 και Π.Α.Καμπέρος, «Επί των Ποδοσφαιρικών Πραγμάτων», *Αθλητική Επιθεώρησης*, Ιούνιος 1925, σ.11-12.

²⁰³ Η Ε.Π.Σ.Α. στεγαζόταν τότε στην οδό Σταδίου 65 ενώ το Δ.Σ. το αποτελούσαν οι: Γ.Καλαφάτης, Ι.Μαντούδης, Μ.Παπάζογλου, Δ.Δεμερτζής, Α.Καμπουρόπουλος, Σ.Παξινός. Αντίστοιχα, η Ε.Π.Σ.Μ.-Θ στη οδό Ευζώνων 19 στη Θεσσαλονίκη και το Δ.Σ. το αποτελούσαν οι: Γ.Σωτηριάδης, Αφεντάκης, Α.Μιχαηλίδης, Κ.Καστρίτης, Γ.Τσάκαλος, Γ.Καράς και Α.Νικολαΐδης. *Αρχείο Επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων (Ε.Ο.Α.)*, Κουτί 47, Φάκελος 1/1924, Έγγραφα 10 και 11. Τέλος, η Ε.Π.Σ.Π. στεγαζόταν στην οδό Νοταρά 65 στον Πειραιά και διέθετε το 1926 στη δύναμή της 200 ποδοσφαιριστές. *Αρχείο Ε.Ο.Α.*, Κουτί 51, Φάκ.3/1926, Έγγρ.10.

καλοκαίρι του 1925 από το οποίο μόνο η Ελλάδα απείχε από τα κράτη της βαλκανικής λόγω έλλειψης ποδοσφαιρικής ομοσπονδίας.²⁰⁴ Τη διάθεση συνεννόησης των ενώσεων πρέπει επίσης να ενίσχυσε και η προσπάθεια δημιουργίας *Συνδέσμου Ποδοσφαιρικών Σωματείων Πειραιώς* που διεκδίκησε τότε μερίδιο ευθύνης του πειραιϊκού ποδοσφαίρου από την Ε.Π.Σ.Π.²⁰⁵

Το καταστατικό της Ε.Π.Ο., συντάκτης του οποίου φέρεται ο παλιός ποδοσφαιριστής του Απόλλωνα στη Σμύρνη Α.Καμπουρόπουλος,²⁰⁶ εγκρίθηκε με την απόφαση 6101 της 27/12/1926 του πρωτοδικείου της Αθήνας, και στα 57 άρθρα του καθόριζε με εξαντλητικές λεπτομέρειες την οργάνωση του ποδοσφαίρου στην Ελλάδα.²⁰⁷ Η νεοσύστατη ομοσπονδία οργανώθηκε σε τομείς (οικονομικός-διοικητικός-οργανωτικός) και ενισχύθηκε οικονομικά στα πρώτα της βήματα από τις εισπράξεις αγώνων του Παναθηναϊκού, της Ένωσης Κωνσταντινουπόλεως (Α.Ε.Κ.), του Ολυμπιακού και του Εθνικού. Σημαντική ενίσχυση επίσης προσέφεραν οι εισπράξεις των αγώνων των μικτών ομάδων Αθηνών, Πειραιώς και Θεσσαλονίκης τη μέρα των Χριστουγέννων του 1926 που υπολογίστηκαν σε 80 χιλιάδες δραχμές της εποχής.²⁰⁸ Τον Ιανουάριο του 1927 περίπου η νεοσύστατη ομοσπονδία αναγνωρίστηκε επίσημα από τη Φ.Ι.Φ.Α.²⁰⁹ και στις 20 Απριλίου του ίδιου έτους διοργανώθηκε Γενική Συνέλευση των μελών της που χαρακτηρίστηκε ως συνέδριο από τον τύπο της εποχής. Στην τελετή έναρξης παραβρέθηκε ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας και αρκετά κυβερνητικά στελέχη²¹⁰ ενώ στο τέλος των εργασιών εκλέχθηκε το πρώτο διοικητικό συμβούλιο για να διαχειριστεί το *φούτ-μπωλ*, όπως πολλές φορές αναφέρεται το ποδόσφαιρο σε κείμενα της περιόδου. Συγκεκριμένα το πρώτο επίσημο προεδρείο το αποτελούσαν οι Μ.Μαρινάκης-Πρόεδρος, Δ.Καμπέρος-Αντιπρόεδρος, Ε.Σταμάτης-Γεν.Γραμματέας, Φ.Φλωρίδης-Ταμίας, Α.Νικολαΐδης-Ειδ.Γραμματέας και οι Π.Βρυώνης, Α.Μπούζας ως σύμβουλοι.²¹¹

Στο πρώτο αυτό πανελλήνιο συνέδριο συζητήθηκαν μέσα σε τρεις μέρες όλα τα ζητήματα που απασχολούσαν τους παράγοντες του αθλήματος όπως η προώθηση του στα σχολεία, η οργάνωση των διεθνών συναντήσεων, η ιδανική οργάνωση ενός σωματείου, η φιλαθλη ιδιότητα των ποδοσφαιριστών, οι σχέσεις σωματείων και ενώσεων, η συμμετοχή στους Ολυμπιακούς αλλά και η διαιτησία.²¹² Τον κυρίαρχο ρόλο στη λειτουργία της ομοσπονδίας τον κατείχε η Γενική Συνέλευση στην οποία οι ψήφοι των αντιπροσώπων δεν αντιστοιχούσαν στην αναλογία 1 προς 1 αλλά υπήρχε κάποιου είδους ιεράρχηση. Συγκεκριμένα στα *Αθλητικά Χρονικά* της 26/9/1932, στο ρεπορτάζ για τη σύγκληση της Γ.Σ. αναφερόταν πως για καθεμία από τις ενώσεις Αθηνών, Πειραιώς και Θεσσαλονίκης αντιστοιχούσαν 10 ψήφοι, για την ένωση Πατρών 5 ψήφοι, για τις ενώσεις της Θράκης, Καλαμάτας, Αν.Μακεδονίας 4 ψήφοι

²⁰⁴ *Αθλητισμός*, Τχ.50, 5/6/1928, σ.6.

²⁰⁵ *Αθλητισμός*, Τχ.17, 17/11/1927, σ.5.

²⁰⁶ Χρ.Σωκρ.Σολομωνίδης, *Της Σμύρνης. Συνοικίες-Δρόμοι-Περίπατοι-Απόκριες-Πάσχα-Ζωγράφοι-Λέσχεις-Χοροί-Αθλητισμός-Γλωσσάριο-Διάφορα*, Αθήνα, 1975, σ.182.

²⁰⁷ Ο αριθμός της πράξης αναφέρεται στο Ευρετήριο Σωματείων του Πρωτοδικείου Αθηνών ενώ το καταστατικό δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στο περιοδικό *Αθλητικός Κόσμος* από το Φεβρουάριο ως τον Απρίλιο του 1927.

²⁰⁸ Ε.Σταμάτης, «Η Εξέλιξις...», ο.π., σ.31.

²⁰⁹ *Η Πρωία*, Έτος Β', Αρ.Φύλ. 403, 13/1/1927, σ.2.

²¹⁰ *Ελεύθερον Βήμα*, Έτος Στ', Αρ.Φύλ.1810, 20/4/1927, σ.2.

²¹¹ Αγγ.Μενδρινός, «Μια Ομοσπονδία...», ο.π., σ.33.

²¹² *Αθλητικός Κόσμος*, Τχ.47, 27/3/1927, σ.1.

και για τις ενώσεις Αιγαίου και Κρήτης 1 ψήφο.²¹³ Η συγκεκριμένη ρύθμιση θα πρέπει να είχε σχέση με τον αριθμό των σωματείων που κάθε τοπική ένωση εκπροσωπούσε.

Ειδικότερα, το 1931, η επίσημη δομή του ποδοσφαίρου σε πανελλαδικό επίπεδο παρουσιάζεται με την Ε.Π.Ο. στην κορυφή και τις ενώσεις των Αθηνών με 25 επίσημα σωματεία στη δύναμή της, του Πειραιώς με 16, της Μακεδονίας (Θεσσαλονίκη) με 56, της Ανατ. Μακεδονίας (Καβάλα) με 9, της Θράκης (Ξάνθη) με 10, των Καλαμών με 8, της Θεσσαλίας με 12, των Πατρών με 17 και του Αιγαίου (Μυτιλήνη) με 2. Συνολικά 9 ενώσεις με 155 σωματεία στη δύναμή τους και 3.100 ποδοσφαιριστές στα μητρώα τους.²¹⁴ Την επόμενη χρονιά στη δύναμη της Ε.Π.Ο. προστίθενται οι ενώσεις της Κρήτης και της κεντρικής Μακεδονίας ενώ υπό εγγραφή φέρονται οι ενώσεις της Ηπείρου και της Φθιωτοδοφωκίδος με αποτέλεσμα ο συνολικός αριθμός των επίσημων σωματείων να αυξηθεί σε 201. Αναλυτικά στη δύναμη της ένωσης των Αθηνών καταγράφονται 28 σωματεία, του Πειραιώς 18, της Μακεδονίας (Θεσσαλονίκη) 47, των Πατρών 23, των Καλαμών 11, της Θεσσαλίας 17, της Θράκης (Ξάνθη) 14, της Αν.Μακεδονίας (Καβάλα) 14, της κεντρικής Μακεδονίας 10, του Αιγαίου 12 και της Κρήτης 5.²¹⁵

Τα συγκεκριμένα σωματεία χαρακτηρίζονται επίσημα καθώς αποδέχονταν το καταστατικό της ομοσπονδίας, απέδιδαν συνδρομή ετησίως και συμμετείχαν στις επίσημες διοργανώσεις.²¹⁶ Για τη συμμετοχή τους μάλιστα στο πρωτάθλημα Ελλάδος τα επίσημα σωματεία κατέβαλλαν στην ομοσπονδία συγκεκριμένο ποσοστό επί των εισπράξεων για κάθε παιχνίδι εν είδει χαρτοσήμου.²¹⁷ Ανάλογα με τις οικονομικές τους δυνατότητες, διατηρούσαν περισσότερες από μια ενδεκάδες, ενώ αρκετά συχνά διοργάνωναν φιλικούς αγώνες με ελληνικές αλλά και ξένες ομάδες πάντα όμως με την έγκριση της κεντρικής αρχής. Για τη νόμιμη λειτουργία τους έπρεπε να καταθέσουν καταστατικό στο πρωτοδικείο σύμφωνα με τις διατάξεις του Ν.281/1914 «Περί Σωματείων» και των τροποποιήσεων του ενώ τη διοίκηση την ασκούσε συμβούλιο που προέκυπτε μέσα από διαδικασίες Γενικής Συνέλευσης η οποία ενέκρινε τον απολογισμό και τον ισολογισμό. Τέλος τα έσοδα του σωματείου δεν απέφευγαν τη νόμιμη φορολογία.²¹⁸

Εκτός των επίσημων σωματείων που συμμετείχαν στις διοργανώσεις της Ε.Π.Ο. και των τοπικών ενώσεων, σε ολόκληρη την Ελλάδα δημιουργήθηκε επίσης ένας αξιοσημείωτος αριθμός ανεξάρτητων-ανεπίσημων σωματείων που ξεπερνά εντέλει εκείνον των επίσημων. Τα σωματεία αυτά συγκροτήθηκαν με βάση τον τόπο καταγωγής, τη συνοικία αλλά και τις πολιτικές πεποιθήσεις άλλοτε αποκτώντας θεσμική υπόσταση με την κατάθεση καταστατικού στο πρωτοδικείο κι άλλοτε όχι. Στον αθλητικό τύπο της εποχής οι ποδοσφαιρικές συναντήσεις των ανεξαρτητών καλύπτονται αρκετά συστηματικά. Στο περιοδικό *Αθλητισμός* υπήρχε συγκεκριμένη

²¹³ *Αθλητικά Χρονικά*, Έτος Α', Αρ.Φυλ.77, 26/9/1932, σ.8.

²¹⁴ Α.Κ.Σπανούδη, *Ο Αθλητισμός...*, ο.π., σ.67.

²¹⁵ *Αθλητικά Χρονικά*, Έτος Α', Αρ.Φύλ.2, 6/4/1932, σ.8.

²¹⁶ Στο άρθρο 4 του καταστατικού της Ε.Π.Ο. η εγγραφή των σωματείων καθοριζόταν σε 300δρχ. της εποχής ενώ η ετήσια συνδρομή σε 100δρχ. *Αθλητικός Κόσμος*, Τχ.41, 13/2/1927, σ.13.

²¹⁷ Το 1927 το ποσό υπολογιζόταν σε 400δρχ. για κάθε παιχνίδι. Βλ. επιστολή του εκπροσώπου του Αίαντος Αθηνών στο περιοδικό *Αθλητισμός*, Τχ.10, 30/9/1927, σ.2.

²¹⁸ Π.χ. στην *Πρωία* της 7/6/1931 ανακοινώνεται η σύγκληση έκτακτης Γ.Σ. του Π.Ο.Γουδί και η συγκρότηση διαχειριστικής επιτροπής σύμφωνα με το άρθρο 6 του Ν.281.

στήλη, «*Η Κίνηση των Ανεξαρτήτων*», όπου παρουσιάζονταν ειδήσεις από όλες σχεδόν τις πόλεις της Ελλάδος.²¹⁹

Παρά τη συγκεκριμένη δυναμική, βασικό μέλημα των παραγόντων της ομοσπονδίας σε όλη τη μεσοπολεμική περίοδο, υπήρξε ο πλήρης έλεγχος της ποδοσφαιρικής δραστηριότητας. Το 1932, λόγου χάριν, η προσπάθεια του *Αετού Θεσσαλονίκης* να μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη εμποδίστηκε με επείγον τηλεγράφημα της Ε.Π.Ο. προς την αντίστοιχη τουρκική ποδοσφαιρική ομοσπονδία²²⁰ ενώ η προσπάθεια δημιουργίας ανεξάρτητης ένωσης από τη δομή της Ε.Π.Ο. με τίτλο, *Πελοποννησιακός Αθλητικός Σύνδεσμος*, απέτυχε την αμέσως επόμενη χρονιά.²²¹

Οι σχέσεις επίσης των διοικούντων των αναγνωρισμένων-επίσημων σωματείων, των τοπικών ενώσεων και της Ε.Π.Ο. δεν ήταν πάντα αρμονικές με αποτέλεσμα να προκαλούνται προστριβές, ιδίως από τη στιγμή που το ποδοσφαιρικό θέαμα προσέλκυσε μεγάλο αριθμό φιλάθλων και είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση πιο επιχειρηματικών όρων. Η δημιουργία του Π.Ο.Κ. (Ποδοσφαιρικός Όμιλος Κέντρου) την περίοδο 1927-1928 από τα ισχυρά και δημοφιλή σωματεία, Π.Α.Ο., Ο.Σ.Φ.Π. και Ένωσις Κωνσταντινουπόλεως (Α.Ε.Κ.) είχε ξεκάθαρο εμπορικό χαρακτήρα, όπως θα αναδειχθεί με περισσότερες λεπτομέρειες στις επόμενες σελίδες, ενώ η διαμάχη για τον τρόπο διεξαγωγής του πρωταθλήματος, που με διάφορους τρόπους απασχολεί την ποδοσφαιρική κοινότητα της περιόδου, είχε επίσης άμεση σχέση με τα οικονομικά δεδομένα που καθόριζαν τους τρόπους λειτουργίας των σωματείων.²²²

Πιο συγκεκριμένα, οι ευρύτερες οικονομικές συνθήκες της περιόδου 1928-1931 φαίνεται πως ενόησαν το χώρο του ποδοσφαίρου καθώς τότε δημιουργήθηκε πρωτάθλημα εθνικής κατηγορίας από τα ισχυρά σωματεία (*Ολυμπιακός, Παναθηναϊκός, Ένωσις, Αρης, Ηρακλής, Π.Α.Ο.Κ., Απόλλων, Εθνικός*) που απαιτούσε έξοδα μετακίνησης για το κυριακάτικο παιχνίδι αλλά και συνεπή προπόνηση των παικτών τουλάχιστον δύο φορές την εβδομάδα. Η οικονομική κρίση όμως των ετών 1931-1932 ανέτρεψε αρκετά δεδομένα. Η υποτίμηση της δραχμής δεν επέτρεπε πια τις προσκλήσεις σε ξένες ομάδες που αποτελούσαν πόλο έλξης για τους θεατές της περιόδου, όπως θα αναδειχθεί στη συνέχεια, με συνέπεια την απώλεια αξιόλογων εσόδων, ενώ για την πλειοψηφία των φιλάθλων το εισιτήριο χαρακτηριζόταν ακριβό από τον τύπο της εποχής.²²³

Στο αγωνιστικό επίπεδο η ύπαρξη εθνικής κατηγορίας ήταν οικονομικά ασύμφορη με αποτέλεσμα την επαναφορά του τοπικού πρωταθλήματος και την ανάδειξη του πρωταθλητή Ελλάδος από τους νικητές των πόλεων ώστε να αποφεύγονται οι μετακινήσεις. Η συγκεκριμένη λύση προκρίθηκε στις 11/9/1933 μετά από έντονες αντιπαραθέσεις της Ε.Π.Ο., της Ε.Π.Σ.Α., του Παναθηναϊκού και του Ολυμπιακού.²²⁴ Οι έντονες αυτές αντιπαραθέσεις είχαν οδηγήσει από τον Ιούλιο

²¹⁹ *Αθλητισμός*, Τχ.2, 7/8/1927, σ.15.

²²⁰ Η είδηση παρουσιάστηκε στον αθλητικό τύπο της εποχής ως πραξικόπημα του Αετού χωρίς να διακρίνεται κάποιου είδους συγκεκριμένη πολιτική σύνδεση. *Αθλητικά Χρονικά*, Έτος Α', Αρ.Φύλ.34, 17/6/1932, σ.8.

²²¹ «...Οπωσδήποτε η είδηση της διαλύσεως του Πελοποννησιακού Συνδέσμου προκάλεσε βαθυτάτη λύπη εις τους φιλάθλους κύκλους και εις όσους πίστευσαν ότι δύναται το ελληνικόν ποδόσφαιρον να εκτινάξη την βαρείαν μολόπετραν της κηδεμονίας της ομοσπονδίας...», *Αθλητικά Χρονικά*, Έτος Α', Αρ.Φύλ.139, 13/2/1933, σ.3.

²²² *Αθλητικά Χρονικά*, Έτος Α', Αρ.Φύλ.81, 5/10/1932, σ.3.

²²³ *Αθλητικά Χρονικά*, Έτος Α', Αρ.Φύλ.184, 1/7/1933, σ.3.

²²⁴ *Αθλητικά Χρονικά*, Έτος Β', Αρ.Φύλ.208, 11/9/1933, σ.4.

εκείνης της χρονιάς τον Ευάγγελο Σταμάτη στην κατάθεση πρότασης για δικτατορία στην Ε.Π.Ο.

Ο τότε πρόεδρος της Ε.Π.Σ.Α. σε άρθρο του στην εφημερίδα *Αθλητικά Χρονικά* στις 24/7/1933 τόνιζε συγκεκριμένα πως, «...η ιδέα της δικτατορίας του ποδοσφαίρου δεν είναι περιφρονητή. Επιθυμούμεν μίαν δικτατορίαν όχι όπως αι πολιτικά και δεν την προσφέρουμεν ως πανάκειαν του ελληνικού ποδοσφαίρου. Πρώτα πρώτα να καούν μέχρι ενός τα καταστατικά και οι κανονισμοί της ομοσπονδίας. Να συνταχθούν καινούργιοι και απλοί που να είναι καταλυπτοί από όλους. Και τελευταίον να εκλεγεί μια επιτροπή από 3 ή 5 πρόσωπα σεβαστά από όλους τα οποία να διοικήσουν την ομοσπονδία μια διετία απάνω στους καινούργιους κανονισμούς...». ²²⁵

Η συγκεκριμένη προτροπή σίγουρα δεν αποτελούσε μια μεμονωμένη άποψη του τότε πρόεδρου της Ε.Π.Σ.Α. αλλά, όπως ήδη ειπώθηκε, τέτοιου είδους κατευθύνσεις για τη διαχείριση του ελληνικού ποδοσφαίρου αποτελούσαν μειοψηφία καθώς επικράτησαν τελικά περισσότερο συναινετικές και ορθολογικές λογικές.

Η Απήχηση

Και μόνο από τον αριθμό των επίσημων σωματείων που ήδη αναφέρθηκε γίνεται φανερό πως η ενασχόληση με το ποδόσφαιρο απέκτησε ιδιαίτερη δυναμική σε ολόκληρη τη χώρα. Καταρχάς το ίδιο το ποδοσφαιρικό θέαμα αποτελούσε μια καινούργια για την ελληνική κοινωνία ψυχαγωγική δραστηριότητα. Εξειδικευμένα άρθρα και αναλύσεις για το σπορ κατέκλυζαν τα αθλητικά έντυπα της περιόδου ²²⁶ ενώ πέρα από τις επίσημες συναντήσεις -που δεν μπορούσαν να καλύψουν όλο το ημερολογιακό έτος- διοργανώνονταν αρκετά συχνά, τις Κυριακές και τις αργίες συνήθως, ποδοσφαιρικοί αγώνες μικτών ομάδων των πόλεων υπό τους ήχους μπάντας τις οποίες παρακολουθούσε όχι μόνο αρκετός κόσμος αλλά και οι επίσημοι κρατικοί φορείς. Στην αθλητική στήλη «*Η Ζωή των Σπόρτ*» του *Ελεύθερου Βήματος* της 4/1/1924 μπορεί να διαβάσει κανείς αναλυτικό ρεπορτάζ για την ποδοσφαιρική συνάντηση των μικτών ομάδων Αθηνών και Πειραιώς την οποία «...παρηκολούθησεν πλήθος κόσμου...» ενώ «...τους αγώνας τούτους ετίμησεν δια της παρουσίας τον ο Αρχηγός της Επαναστάσεως κ.Ν.Πλαστήρας και οι Δήμαρχοι Αθηνών-Πειραιώς...». ²²⁷

Σημαντικό γεγονός επίσης για την καθημερινότητα της εποχής αποτελούσε η επίσκεψη ξένων στόλων, συνήθως του αγγλικού. Πέρα από τις όποιες πολιτικές διαστάσεις, η ευρύτερη κοινωνική συναναστροφή συνοδευόταν σχεδόν πάντα από τη διεξαγωγή ποδοσφαιρικών συναντήσεων που έδιναν τη δυνατότητα στους έλληνες παίκτες να αντιπαρατεθούν με τεχνικά ικανότερους και να έρθουν σε επαφή με τις τελευταίες εξελίξεις στο σπορ. ²²⁸ Εκτός από αυτού του είδους τις συναντήσεις, με αφορμή σημαντικές γιορτές και αργίες (π.χ. Χριστούγεννα, 25^η Μαρτίου) τα ελληνικά σωματεία διοργάνωναν αγώνες με ξένες ομάδες που χαρακτηρίζονταν σχεδόν πάντα από εισπρακτική επιτυχία. Στο παιχνίδι π.χ. του Παναθηναϊκού με τη σερβική *Beogradsky* στις 9/1/1927 στις κερκίδες του γηπέδου πρέπει να βρέθηκαν περίπου 10.000 φίλαθλοι, σύμφωνα με τον τύπο της περιόδου, ²²⁹ ενώ το εισιτήριο για

²²⁵ *Αθλητικά Χρονικά*, Έτος Β', Αρ.Φυλ.194, 24/7/1933, σ.3.

²²⁶ Π.χ. το άρθρο «Πως Προπονούνται οι Ποδοσφαιριστάι της Ουρουγουάης» στο περιοδικό *Αθλητική Επιθεώρησις*, Αύγουστος 1924, σ.12.

²²⁷ *Ελεύθερον Βήμα*, Έτος Γ', Αρ.Φύλ. 675, 4/1/1924, σ.2.

²²⁸ *Ελεύθερον Βήμα*, Έτος Δ', Αρ.Φύλ. 1135, 29/4/1925, σ.2.

²²⁹ *Ελεύθερον Βήμα*, Έτος Ε', Αρ.Φύλ. 1711, 9/1/1927, σ.2.

την παρακολούθηση των κάθε είδους ποδοσφαιρικών συναντήσεων κυμαινόταν από 15 έως 50 δρχ. της εποχής,²³⁰ ποσό που ισοδυναμούσε περίπου με 2 κιλά ψωμί α' ποιότητας (7,35 δρχ. το κιλό) στη δεκαετία του 1920.²³¹

Κάποιες φορές επιχειρούσαν ταξίδια στο εξωτερικό και τα ελληνικά σωματεία. Κατά τη διάρκεια των ημερών του Πάσχα του 1927 ο Ολυμπιακός περιόδευσε σε Βελιγράδι, Βουδαπέστη, Παρίσι και Μασσαλία δίνοντας φιλικούς ποδοσφαιρικούς αγώνες ενώ ο Απόλλων διοργάνωσε ταξίδι στη Σμύρνη τον Ιούνιο του 1931 για αγώνες με τις Αλτάι και Καρσί Γιακά.²³² Στην πραγματοποίηση του ταξιδιού συνέβαλε ιδιαίτερα και το ευρύτερο πολιτικό κλίμα της εποχής καθώς είχε ήδη υπογραφεί (30/10/1930) το ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας. Την αποστολή του Απόλλωνα ακολούθησαν και πολλοί φιλάθλοι του καθώς μάλλον με αυτόν τον τρόπο είχαν την ευκαιρία αρκετοί πρόσφυγες να επιστρέψουν έστω και για λίγο στις πατρογονικές τους εστίες.

Γενικότερα πάντως, οι φιλάθλοι παρουσιάζονταν στις αθλητικές στήλες της περιόδου ως «...μία συμπαθής κατηγορία ανθρώπων που θυσιάζουν το παν, την ησυχίαν τους, τα λεπτά τους, και υφίστανται ένα σωρό περιπέτειες να παρακολουθήσουν ένα παιχνίδι και να νιώσουν τις συναισθηματικές μεταπτώσεις...» ενώ ο φιλαθλητισμός χαρακτηριζόταν ως ένστικτο κοινωνικό που η ανάγκη ικανοποίησής του οδηγούσε τις μάζες στο γήπεδο.²³³

Ο όρος φανατικός μάλιστα χρησιμοποιούνταν στο λεξιλόγιο της εποχής για τους φίλους του ποδοσφαίρου ειδικότερα. Στην *Πρωία* της 3/9/1928 διαβάζουμε συγκεκριμένα πως παρόλη την αναβολή της ποδοσφαιρικής δραστηριότητας, λόγω της επιδημίας του δαγκείου πυρετού, ο φανατικός, ο οποίος «... χειμώνα, καλοκαίρι αγρυπνεί δια την προστασία των συμφερόντων της ομάδας του, τρέχει δεξιά και αριστερά και ερωτά εναγωνίως περί της υγείας των ποδοσφαιριστών...», χαρακτηριζόταν ως «...ο ανήσυχος και δύσπιστος άνθρωπος, ο οποίος τριγυρνά τα απογεύματα των κυριακών στα ποδοσφαιρικά γήπεδα... ο πλέον ιδιότροπος και πολυσύνθετος τύπος της αθλητικής εποχής την οποία διερχόμεθα ο οποίος ζή την χαρά της ομάδας του εις το ακέραιον και συμμερίζεται την λύπην της εις διπλούν...».²³⁴

Το 1929 συγκεκριμένα καταγράφηκε στον αθηναϊκό τύπο η κάθοδος 600 φιλάθλων από τη Θεσσαλονίκη οι οποίοι ταξίδεψαν στην πρωτεύουσα για να παρακολουθήσουν τον αγώνα της μικτής ομάδας της πόλης τους με τη μικτή Αθηνών-Πειραιώς ενώ γενικότερα σ' ολόκληρη την περίοδο που εξετάζεται δεν έλειψαν και τα επεισόδια μεταξύ των φιλάθλων στις κερκίδες αλλά και παικτών στον αγωνιστικό χώρο.²³⁵

²³⁰ Το 1931, σε ματς αντιπροσωπευτικών ομάδων των πόλεων Αθηνών και Πειραιώς στο γήπεδο της Λεωφόρου, κυκλοφόρησαν εισιτήρια των 15δρχ. για τους όρθιους, των 30δρχ. για την παλιά εξέδρα και των 50δρχ. για τη νέα εξέδρα. *Η Πρωία*, Έτος 7^{ον}, Αρ.Φύλ.2118, 13/11/1931, σ.2. Προς το τέλος της περιόδου φαίνεται πως υπήρξαν κινήσεις για μειώσεις στις τιμές με την ανώτερη να προσεγγίζει τις 40δρχ. π.χ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, Έτος Β', Αρ.Φύλ.289, 23/4/1937, σ.5.

²³¹ Μιχ.Ρηγίνος, *Παραγωγικές Δομές και Εργατικά Ημερομίσθια στην Ελλάδα 1909-1936. Βιομηχανία Βιοτεχνία. Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδας*, Αθήνα, 1987, σ.25-45.

²³² *Η Πρωία*, Έτος Β', Αρ.Φύλ. 417, 28/1/1927, σ.2 και *Η Πρωία*, Έτος Στ', Αρ.Φύλ. 1931, 9/5/1931, σ.4.

²³³ *Αθλητισμός της Ελλάδος*, Έτος Β', Αρ.Φύλ.320, 28/6/1937, σ.2.

²³⁴ *Η Πρωία*, Έτος Γ', Αρ.Φύλ.977, 3/9/1928, σ.2

²³⁵ *Η Πρωία*, Έτος Δ', Αρ.Φύλ.1185, 2/4/1929, σ.2 και *Αθλητισμός της Ελλάδος*, Έτος Β', Αρ.Φύλ.299, 12/5/1937, σ.8.

Κορυφαίο περιστατικό έντασης και φανατισμού φιλάθλων στο Μεσοπόλεμο αποτέλεσε το παιχνίδι Παναθηναϊκού-Ολυμπιακού την 1/6/1930. Παρόλο που την ίδια μέρα ολοκληρώνονταν στο Παναθηναϊκό Στάδιο τα Παναθήναια, ο φιλάθλος κόσμος της πρωτεύουσας κατέκλυσε το γήπεδο της Λεωφόρου όπου εκτός από την αστυνομία, επιστρατεύτηκαν δυνάμεις του στρατού και του ναυτικού για την τήρηση της τάξης.²³⁶ Το εντυπωσιακό 8-2 της αθηναϊκής ομάδας απέναντι στο φαβορί Ολυμπιακό αποτέλεσε την αφορμή της «αιώνιας έχθρας» που αντιμετωπίζουμε ως σήμερα. Η έκρυθμη κατάσταση που ακολούθησε μετά το παιχνίδι οδήγησε στην απαγόρευση εκ μέρους των αστυνομικών αρχών του επαναληπτικού αγώνα που είχε οριστεί στο Ποδηλατοδρόμιο, για λόγους δημοσίας τάξεως, και τη μετάθεσή του εκ μέρους της Ε.Π.Ο. στη Θεσσαλονίκη.²³⁷ Η επιθυμία των φιλάθλων και των δύο σωματείων να παρακολουθήσουν τον επαναληπτικό αγώνα υπήρξε τόσο έντονη ώστε ναυλώθηκαν δύο ατμόπλοια για τη μεταφορά τους στη Θεσσαλονίκη.²³⁸ Στιγμιότυπα από το 8-2 παίχθηκαν μάλιστα και στον κινηματογράφο Αθηναϊκόν για τρεις μέρες, 19-22/6/1930.²³⁹

Σε αντίθεση με το κλίμα έντασης που μόλις περιγράφηκε, η ιδιαίτερη ενασχόληση με το ποδόσφαιρο αναδείχθηκε επίσης και με άλλους τρόπους, σαφώς πιο ήπιους.

Για παράδειγμα, αρκετά συχνά συναντά κανείς στον αθλητικό τύπο της περιόδου διαφημίσεις φωτογράφων που πωλούσαν φωτογραφίες ποδοσφαιριστών (2 δρχ. η μία περίπου) αλλά και ψηφοφορίες για τη συγκρότηση της εθνικής ομάδας ποδοσφαίρου όπου η συμμετοχή των αναγνώστών φαίνεται πως υπήρξε υψηλή. Το 1927 πάνω από χίλιοι αναγνώστες του περιοδικού *Αθλητισμός* ανέδειξαν ως επικρατέστερους ποδοσφαιριστές για να συμμετάσχουν στην εθνική τους, Κοϊντζόπουλο (τερματοφύλακας), Κουράντη (αμυντικός), Λεκκό (μέσος) και Β.Ανδριανόπουλο (επιθετικό).²⁴⁰ Οι ποδοσφαιριστές των ισχυρών και δημοφιλών σωματείων φαίνεται πως είχαν αναδειχθεί σε είδωλα. Χαρακτηριστικό της τάσης η περίπτωση του ποδοσφαιριστή του Ολυμπιακού Χρυσάφουπουλου. Η είδηση της ναυτολόγησής του ως μηχανικού σε εμπορικό πλοίο τον Απρίλη του 1937, παραμονές μάλιστα του παιχνιδιού με τον Παναθηναϊκό, κινητοποίησε τους φιλάθλους του Ολυμπιακού. Στην ειδησεογραφία της εποχής αναφέρεται χαρακτηριστικά πως δέκα χιλιάδες πειραιείς τον εμπόδισαν να μπαρκάρει, με τις επευφημίες τους στο γήπεδο, ώστε να μείνει και «...να πάρη την κούπα».²⁴¹

Οι διαγωνισμοί ποίησης επίσης με θέματα τις επιτυχίες των σωματείων, που συναντούμε τακτικά στο μεσοπολεμικό τύπο,²⁴² αναδείκνυαν όχι μόνο τη σημαντική δυναμική του ποδοσφαιρικού φαινομένου, για το οποίο γίνεται λόγος σ' αυτήν την ενότητα, αλλά και τον ιδιαίτερο ρόλο που παρουσίαζε ο ποδοσφαιρικός σύλλογος

²³⁶ *Η Καθημερινή*, Έτος 11^{ον}, Αρ.Φύλ.2969, 2/6/1930, σ.3.

²³⁷ *Η Πρωία*, Έτος Ε', Αρ.Φύλ.1611, 13/6/1930, σ.5.

²³⁸ *Η Πρωία*, Έτος Ε', Αρ.Φύλ.1612, 14/6/1930, σ.5.

²³⁹ *Η Πρωία*, Έτος Ε', Αρ.Φύλ.1617, 19/6/1930, σ.5.

²⁴⁰ *Αθλητισμός*, Τχ.18, 24/11/1927, σ.18.

²⁴¹ *Αθλητισμός της Ελλάδος*, Έτος Β', Αρ.Φύλ.296, σ.1.

²⁴² Π.χ. στα *Αθλητικά Χρονικά* της 9/6/1933 διαβάζουμε «...Εφέτος πήρε ο Εθνικός το κύπελλο μες την Αθήνα/ γιατί παίζουν κι οι έντεκα πολύ καλά και φίνα...». Αντίστοιχα στον *Αθλητισμό της Ελλάδος* της 24/5/1937, φιλάθλος του Π.Α.Ο., μετά τη νίκη της ομάδας του, έγραφε απευθυνόμενος προς τους φιλάθλους του Ολυμπιακού, «...Στους δρόμους εγυρίζατε με κόκκινη ομπρέλα/ γιατί μας ενικήσατε με γκολ μονάχα ένα. Κι αμέσως πάλι αρχίσατε στην πόλη να λαλήτε/ αλλά δεν προλάβατε τη νίκη να χαρείτε. Ήταν καιρός μου φαίνεται να πληρώστε τα σπασμένα/ φτιγνά την εγλιτώσατε με γκολ τέσσερα ένα...».

για ευρύτερα κοινωνικά στρώματα. Το 1937, στα γραφεία του Ολυμπιακού κατέφθαναν διπλάσια γράμματα από όσα λάμβανε ο δήμος του Πειραιά σύμφωνα με το συντάκτη της εφημερίδος *Αθλητισμός της Ελλάδος*.²⁴³

²⁴³ *Αθλητισμός της Ελλάδος*, Έτος Β΄, Αρ.Φύλ.305, σ.2.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6^ο : ΤΑ ΣΩΜΑΤΕΙΑ

Στις προηγούμενες σελίδες έγινε προσπάθεια να περιγραφούν κάποιες βασικές δομές του ποδοσφαιρικού κόσμου στο Μεσοπόλεμο. Στην ενότητα που ακολουθεί, το ενδιαφέρον θα εστιαστεί στα ίδια τα σωματεία. Όπως έχει ήδη τονιστεί οι ευρύτερες αλλαγές στην ελληνική οικονομία και κοινωνία δημιούργησαν τις κατάλληλες προϋποθέσεις για να πάρει το φαινόμενο της ίδρυσης ποδοσφαιρικών συλλόγων πανεθνικές διαστάσεις. Το νέο ομαδικό άθλημα υιοθετήθηκε με ενθουσιασμό, κυρίως στα αστικά κέντρα. Ο ποδοσφαιρικός σύλλογος αποτέλεσε κύτταρο όχι μόνο της αθλητικής αλλά και της κοινωνικής ζωής αναδεικνύοντας από τη μία ταξικές και πολιτισμικές διαστάσεις ειδικότερων κοινωνικών κατηγοριών, καθώς αναδείχθηκε σε μηχανισμό έκφρασης της ιδιαιτερότητάς τους, από την άλλη όμως συνέβαλλε στην ευρύτερη κοινωνική ενσωμάτωσή τους. Στο πλαίσιο πάντα του κυρίαρχου κοινωνικού καθεστώτος.

Πιο συγκεκριμένα, στις επόμενες σελίδες θα γίνει προσπάθεια να αναδειχθεί ο τρόπος συγκρότησης του ποδοσφαιρικού σωματείου, τα μέλη που το αποτελούσαν, η κοινωνική τους θέση, η διάσταση που εξέφραζε το σωματείο όχι μόνο στη συνοικία αλλά και ευρύτερα και τέλος οι σχέσεις των σωματείων μεταξύ τους. Ειδικότερα, καταρχάς θα αναφερθούν στοιχεία για τα επίσημα-δημοφιλή σωματεία που κυριαρχούσαν στις επίσημες εκδηλώσεις της Ε.Π.Ο., στη συνέχεια θα παρουσιαστεί η δυναμική των ποδοσφαιρικών συλλόγων στην επαρχία και τέλος το ενδιαφέρον θα εστιαστεί στην Αθήνα και τον Πειραιά με σκοπό την ανάδειξη του ιδιαίτερου ρόλου των ανεξάρτητων, ανεπίσημων σωματείων.

Τα Επίσημα Σωματεία

Ο *Παναθηναϊκός*. Οι ρίζες του Παναθηναϊκού ανιχνεύονται στο 1906 περίπου όπου μια παρέα από νέους με «...*ανώτερα ψυχικά χαρίσματα παρακολουθούσαν κάτι άλλους αγώνες, τους ποδοσφαιρικούς...*».²⁴⁴ Το Σεπτέμβριο του 1908 η παρέα αυτή των 37 ατόμων συγκεντρώθηκε στο Πολύγωνο και με πρωτεργάτες τα αδέρφια Καλαφάτη και τον Δ. Δουκάκη ίδρυσαν τον *Ποδοσφαιρικό Όμιλο Αθηνών* (Π.Ο.Α.). Με τις εισφορές των μελών του ο Π.Ο.Α. νοίκιασε μεν το οικόπεδο Καραπάνου (στο χώρο της σημερινής Α.Σ.Ο.Ε.Ε.) χρειαζόταν όμως επιπλέον οικονομική ενίσχυση για την περαιτέρω ανάπτυξή του. Η αναζήτηση ενός «καλοκρατούμενου προέδρου» κατέληξε στο πρόσωπο του Μαρίνου Μαρινάκη που είχε ζήσει στην Αγγλία και είχε αγαπήσει το ποδόσφαιρο.²⁴⁵ Ο Π.Ο.Α. κατόρθωσε να επανδρώσει δύο ενδεκάδες και να επιτύχει αξιόλογη αγωνιστική παρουσία στους αγώνες της εποχής.

Στις αρχές όμως του 1910 διασπάστηκε λόγω του νεποτισμού του προέδρου Μ.Μαρινάκη, σύμφωνα με την περιγραφή του δημοσιογράφου Πάνου Μακρίδη.²⁴⁶ Η πλειοψηφία των μελών ακολούθησε τον Γεώργιο Καλαφάτη ιδρύοντας τον *Πανελλήνιο Ποδοσφαιρικό Όμιλο* (Π.Π.Ο.) ο οποίος ασκούσαν σε χωράφι στην πάλαι ποτέ πλατεία Αγάμων, πλατεία Αμερικής σήμερα, με προπονητή τον Άγγλο

²⁴⁴ Π.Μακρίδης-Σπ.Καραθανάσης, *Η Ιστορία του Παναθηναϊκού 1908-1948*, Έκδοσις Αθλητικής Βιβλιοθήκης, Αθήναι, [1948], σ.5.

²⁴⁵ Π.Μακρίδης-Σπ.Καραθανάσης, *Η Ιστορία του...*, ο.π., σ.8.

²⁴⁶ Π.Μακρίδης-Σπ.Καραθανάσης, *Η Ιστορία του...*, σ.10

Κάμπελ.²⁴⁷ Το 1914 συνδέεται με το σύλλογο ο κωνσταντινοπολίτης σπουδαστής της Ροβέρτειου Σχολής, ο Απ.Νικολαΐδης, ενώ το 1919 στον τίτλο του σωματείου προστίθεται το επίθετο *Αγωνιστικός*. Το 1923 το σωματείο απέκτησε τελικά τον τίτλο με τον οποίο σήμερα όλοι τον αναγνωρίζουμε. Ως προς το σήμα του σωματείου, τρεις εκδοχές έχουν παρουσιαστεί. Το τριφύλλι είτε το μετέφερε ο Μιχ.Παπάζογλου από την Κωνσταντινούπολη, είτε ο Απ.Νικολαΐδης από τη Γερμανία όπου σπούδαζε, είτε το φιλοτέχνησε ο διευθυντής της Εθνικής Πινακοθήκης εκείνη την περίοδο, Γ.Χατζόπουλος.²⁴⁸

Μετά τη λήξη των πολέμων της δεκαετίας 1910-1920 η απόκτηση ιδιόκτητου γηπέδου, ως χώρου εκγύμνασης, υπήρξε ο βασικός στόχος των μελών του σωματείου. Μετά από αναζήτηση και ενώ προσωρινά οι ποδοσφαιριστές του συλλόγου γυμνάζονταν σε γήπεδο δίπλα στο πεδίο του Άρεως, ο Γ. Καλαφάτης κατέληξε στον αδιαμόρφωτο χώρο στη λεωφόρο Αλεξάνδρας.²⁴⁹ Το γήπεδο της Λεωφόρου καταρχάς νοικιάστηκε από το Δήμο Αθηναίων το 1922 με τη συνδρομή των μελών του σωματείου, του Γ. Τσόχα (δημαρχεύων τότε) και του Γ. Χατζόπουλου που αξιοποίησε τη γνωριμία του με τον πρίγκιπα Νικόλαο. Είχε διαστάσεις 150μ. μήκος και 100μ. πλάτος και η διαμόρφωση του χώρου κόστισε 12 χιλ. δρχ. της εποχής.²⁵⁰ Ο χώρος κατακυρώθηκε τελικά το 1924 στην ιδιοκτησία του σωματείου μετά από συντονισμένες ενέργειες των βουλευτών-φιλάθλων, Παναγιώτη Καρασεβδά (πρόεδρος του Π.Α.Ο. μέχρι το 1927), Δημήτρη Μαροέλου (προέδρου του Απόλλωνα στο Μεσοπόλεμο) και του συνταγματάρχη Καλογερά κατά τη διάρκεια των εργασιών της Δ' Εθνοσυνέλευσης.²⁵¹ Το 1931 οι εφοπλιστές, Αφοί Γιαννουλάτοι, χρηματοδότησαν την κατασκευή εξέδρας ενώ το 1936 με έξοδα του Κ. Κοτζία το γήπεδο επεκτάθηκε και η χωρητικότητά του έφτασε τις 15.500 θέσεις.²⁵²

Ο Παναθηναϊκός υπήρξε το ισχυρότερο οικονομικά σωματείο του Μεσοπολέμου. Αριθμούσε τέσσερις συνολικά ενδεκάδες, διέθετε αλλοδαπό προπονητή (Φόρνερ) ενώ συντηρούσε τμήματα μπάσκετ και βόλεϊ σε μια περίοδο που τα συγκεκριμένα αθλήματα είχαν μικρή απήχηση. Τα έσοδα του σωματείου προέρχονταν κυρίως από τις εισφορές των μελών, τις εισπράξεις των αγώνων αλλά και από την ενοικίαση του γηπέδου. Η κινητή και ακίνητη περιουσία του υπολογίστηκε σε 21,2 εκατ. δρχ σύμφωνα με την εκτίμηση που παρουσίασε το 1927 το περιοδικό *Αθλητισμός* ενώ η χρήση του ίδιου έτους απέφερε έσοδα 500.000 δρχ.²⁵³

Ο σύλλογος αριθμούσε 600 τακτικά μέλη το 1927 τα οποία κατέβαλλαν ετήσια συνδρομή 100δρχ.²⁵⁴ Σαφώς πολυπληθέστερες ήταν οι ομάδες των οπαδών του σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια. Τα γραφεία και η λέσχη του σωματείου βρισκόταν στο ακίνητο του θεάτρου Αλάμπρα στο κέντρο της Αθήνας. Στη λέσχη του

²⁴⁷ Π.Μακρίδης-Σπ.Καραθανάσης, ο.π., σ.11.

²⁴⁸ Π.Μακρίδης-Σπ.Καραθανάσης, ο.π., σ.28.

²⁴⁹ Π.Μακρίδης-Σπ.Καραθανάσης, ο.π., σ.32-33 και *Αθλητισμός*, Τχ.1, 31/7/1927, σ.10-11.

²⁵⁰ *Αρχείο Ε.Ο.Α.*, Κουτί 45, Φάκελ.1, Έγγρ.3/Α7.

²⁵¹ Συγκεκριμένα καθοριζόταν πως «Ο Γυμναστικός Παναθηναϊκός Όμιλος διατηρεί, εφόσον υφίσταται, την χρήση του υπ'αυτού χρησιμοποιημένου προς άσκησην γηπέδου του Δήμου Αθηναίων παρά την Λεωφόρον Αλεξάνδρας, απαγορευομένης πάσης απαλλοτριώσεως και ακυρουμένης πάσης τυχόν αναγκαστικής τοιαύτης επί τούτου». *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τχ. Πρώτον, Αρ.Φύλ.165, 21/7/1924. Επίσης βλ., Π.Μακρίδης-Σπ.Καραθανάσης, ο.π., σ.36.

²⁵² Π.Μακρίδης-Σπ.Καραθανάσης, ο.π., σ.38.

²⁵³ *Αθλητισμός*, Τχ.1, 31/7/1927, σ.10.

²⁵⁴ *Παναθηναϊκός. 1908-1998. 90 Χρόνια Ιστορικής Πορείας*, Γεωργιάδης, Αθήνα, [1998], σ.17.

Παναθηναϊκού μάλιστα ακούστηκε ίσως η πρώτη ελληνική εκπομπή από ραδιοφωνική συχνότητα πολύ νωρίτερα από τη λειτουργία του πρώτου ελληνικού ραδιοφωνικού σταθμού το 1938. Το 1931 Στο πλαίσιο ενός παιχνιδιού της Εθνικής στο Βελιγράδι, ο σέρβικος ραδιοφωνικός σταθμός μετέδωσε πεντάλεπτο με περιγραφή του αγώνα από το συνοδό της ομάδας και μέλος του Παναθηναϊκού, Πανουργιά το οποίο αναμεταδόθηκε από ραδιοφωνικό δέκτη στη λέσχη του συλλόγου.²⁵⁵ Ολοκληρώνοντας, το 1927 στο διοικητικό συμβούλιο συμμετείχαν οι, Π.Καρασεβδάς, Α.Σκαρλάτος, Ν.Δεμερτζής, Μ.Παπάζογλου, Απ.Νικολαΐδης, Μ.Μαντζάκος, Κ.Μαλακατές, Λ.Πανουργιάς οι οποίοι είχαν διατελέσει παλιότερα και ποδοσφαιριστές του σωματείου.²⁵⁶

Ο Ολυμπιακός. Ο Ολυμπιακός Σύνδεσμος Φιλάθλων Πειραιώς (Ο.Σ.Φ.Π.) ιδρύεται ουσιαστικά το 1924 από τη συντροφιά του καφεζαχαροπλαστέιου του Νέου Φαλήρου που την αποτελούσαν οι Αφοί Ανδριανόπουλοι, ο Μιχ.Μανούσκος, ο Νότης Καμπέρος, ο Ι.Λουλουδάκης κ.α.²⁵⁷ Το Μάιο του 1924 κατατέθηκε στο πρωτοδικείο Πειραιά αίτηση αναγνώρισης του *Αθλητικού και Ποδοσφαιρικού Συλλόγου Πειραιά*. Οι συζητήσεις όμως με τον Όμιλο Φιλάθλων, τον οποίο εκπροσωπούσε ο Σ.Μαραγκουδάκης, καθυστέρησαν την επίσημη αναγνώριση. Τελικά το νέο πειραιϊκό ποδοσφαιρικό σωματείο αναγνωρίστηκε από το πρωτοδικείο το 1925 με τον τίτλο *Ολυμπιακός Σύλλογος Φιλάθλων Πειραιώς* που σήμαινε αθλητική ισχύ, ήθος, άμιλλα και επικράτηση σύμφωνα με τον εμπνευστή του Ν.Καμπέρο.²⁵⁸ Τα πρώτα έξοδα καλύφθηκαν από τις εισφορές των μελών και των ποδοσφαιριστών ενώ από την πρώτη στιγμή δεν έλειψαν οι απειλές για διαγραφές λόγω απρεπούς συμπεριφοράς και καθυστέρησης συνδρομών.

Το σωματείο πλαισιώθηκε από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα του Πειραιά εκείνης της εποχής τα οποία διοργάνωναν χορούς υπό τους ήχους της τζαζ που στόχο είχαν την οικονομική ενίσχυση του.²⁵⁹ Τα μέλη του Ολυμπιακού, σύμφωνα με το καταστατικό, έπρεπε να είναι «*χρηστοί πολίται*» και εκλέγονταν από τη Γενική Συνέλευση με μυστική ψηφοφορία μετά την υπόδειξη δύο μελών προς το Διοικητικό Συμβούλιο. Ο αριθμός των μελών του συλλόγου δεν μπορούσε να ξεπεράσει τους εκατό, σύμφωνα με τις αρχικές προθέσεις, ενώ παράλληλα με τα τακτικά μέλη υπήρχαν και πάρεδρα. Από αυτή τη δεξαμενή διοχετευόταν το νέο αίμα στην περίπτωση αναγκαστικής αντικατάστασης ενός τακτικού μέλους. Μια ασφαλιστική δικλίδα δηλαδή του κοινωνικού περίγυρου από τον οποίο προήλθε ο Ολυμπιακός.²⁶⁰

Το 1925 εγκαινιάστηκε η λέσχη του συλλόγου στην οδό Κολοκοτρώνη η οποία όμως την επόμενη χρονιά μεταφέρθηκε στο Ωδείο Βελή, στην οδό Υψηλάντη.²⁶¹ Στη λέσχη επιτρεπόταν η είσοδος μόνο στα μέλη ή στους αθλητές του συλλόγου ενώ σε τρίτα πρόσωπα, μόνο εφόσον συνοδεύονταν από μέλη του Ολυμπιακού. Στη λέσχη, πέρα από τη διεκπεραίωση των υποθέσεων του σωματείου, διοργανώνονταν χοροί, διαλέξεις, συναυλίες ενώ λειτουργήσε από πολύ νωρίς τμήμα βιβλιοθήκης.²⁶²

²⁵⁵ *Ελεύθερον Βήμα*, Έτος Ι΄, Αρ.Φύλ.3205, 25/3/1931, σ.3.

²⁵⁶ *Αθλητισμός*, Τχ.1, 31/7/1927, σ.11.

²⁵⁷ Γ.Ανδριανόπουλος, *Το Ελληνικόν Ποδόσφαιρον 1919-1926*, χ.ε., χ.τ., 1971, σ.22.

²⁵⁸ Γ.Ανδριανόπουλος, ο.π., σ.25-28.

²⁵⁹ Β.Καρδάσης, «Ολυμπιακός Πειραιώς: Ένα Αρχείο, Μια Ιστορία», *Ιστορ*, Τχ.9, Αθήνα, 1996, σ.67.

²⁶⁰ Σύμφωνα με το άρθρο 5 του καταστατικού, κριτήριο για την υπόδειξη ενός ορισμένου προσώπου ήταν η «...η εν τη κοινωνία και τω φιλάθλω κόσμο θέσις των...». Β.Καρδάσης, «Ολυμπιακός Πειραιώς...», ο.π., σ.66.

²⁶¹ *Αθλητισμός*, Τχ.2, 7/8/1927, σ.10.

²⁶² Β.Καρδάσης, «Ολυμπιακός Πειραιώς...», ο.π., σ.67.

Ο Ολυμπιακός με προπονητή τον Τσεχοσλοβάκο Κοψίβα παρουσίασε ίσως την ισχυρότερη ποδοσφαιρική ενδεκάδα στο Μεσοπόλεμο ενώ η δράση του επεκτάθηκε στα ναυτικά αθλήματα, στην πυγμαχία, στην ξιφασκία, στο βόλεϊ και το μπάσκετ.

Την περίοδο 1928-1929 τα μέλη του ανέρχονταν περίπου σε 600 ενώ ο προϋπολογισμός του ανήλθε στις 400 χιλ. δρχ.²⁶³ Ο Δήμος Πειραιά μάλιστα ενίσχυε το ταμείο με ετήσιο κονδύλι 20 χιλ. δρχ. Τα οικονομικά του συλλόγου στηρίζαν επίσης επώνυμοι πειραιώτες όπως ο Δ. Ζαγοραίος που κάλυψε τα έξοδα του προπονητή της ποδοσφαιρικής ομάδας το 1927.²⁶⁴

Η φήμη του συλλόγου ξεπέρασε τα τοπικά όρια του Πειραιά και αποτέλεσε αγωνιστικό αλλά και κοινωνικό πρότυπο για άλλα σωματεία. Πολλοί Ολυμπιακοί ιδρύθηκαν στην Ελλάδα όπως ο Ολυμπιακός Βόλου, Πατρών, Λαμίας, Χαλκίδας, Λαυρίου, Πύργου κ.α. Για την ερμηνεία του φαινομένου δε χρειάζεται κανείς να καταφύγει σε μεταφυσικούς όρους ή ψυχολογικούς καταναγκασμούς. Τα αίτια διακρίνονται στο κοινωνικό επίπεδο της περιόδου όπως στην περίπτωση του Βόλου όπου το 1937 ιδρύθηκε ο τοπικός Ολυμπιακός όχι μόνο λόγω της λατρείας του μεγάλου Ολυμπιακού αλλά κυρίως από την ανάγκη κοινωνικών μερίδων της πόλης να διακριθούν απέναντι στην ισχυρή προσφυγική Νίκη.²⁶⁵

Ένωση Κωνσταντινουπόλεως (Α.Ε.Κ.). Η Ένωση Κωνσταντινουπόλεως (Α.Ε.Κ.) ιδρύθηκε από πρόσφυγες των ανώτερων αστικών στρωμάτων της Πόλης που δραστηριοποιούνταν πριν το 1922 στον ελληνικό ποδοσφαιρικό σύλλογο Πέρα Κλούμπ. Το 1924 οι Αιμ.Ιωνάς, Κ.Δημόπουλος, Χ.Χατζόπουλος, Μ.Ιερεμιάδης, Κ.Σπανούδης ίδρυσαν το νέο σωματείο με κύριο σκοπό καταρχάς, «...να συγκεντρώση όλα τα υγιή στοιχεία της Κων/λης, να τα συγκρατήσει από την απειλητικήν έκλυσιν των ηθών...», μέσω της διάδοσης της γυμναστικής και του φιλάθλου αισθήματος, ώστε, «...η διάπλασις αλκίμων σωμάτων, ψυχών θαρραλέων και χαρακτήρων ευγενικών και ικανών προς εκπλήρωσιν πασών των προς την πατρίδα, τα άτομα, την κοινωνίαν και την οικογένειαν υποχρεώσεων ενισχυομένης ούτω εκ πνεύματος αμίλλης και αδιασπάστου αλληλεγγύης, της προόδου του Έθνους...».²⁶⁶ Τον πρώτο χρόνο της λειτουργίας του, το σωματείο στεγαζόταν στα γραφεία της Χριστιανικής Αδελφότητας Νέων (Χ.Α.Ν.) σε χώρο που παραχώρησε ο ιδεολόγος και φιλάθλος καθηγητής του Athens College, Ν. Ελεόπουλος σύμφωνα με τον Π. Μακρίδη.²⁶⁷

Στην προεδρία του σωματείου τη δεκαετία του 1920 δέσποζε η μορφή του Κων/νου Σπανούδη. Ο Κ. Σπανούδης υπήρξε απόφοιτος της Μεγάλης του Γένους Σχολής, πτυχιούχος πολιτικών επιστημών στη Σορβόνη ενώ ασχολήθηκε και με τη βυζαντινή τέχνη στη Ραβένα. Στην Κων/πολη εξέδωσε την εφημερίδα *Πρόοδος* ενώ συμμετείχε και στις δραστηριότητες της *Ελληνικής Πολιτικής Οργάνωσης*

²⁶³ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το ζήτημα της σχέσης των αυστηρών διαδικασιών εκλογής ως μέλους του Ο.Σ.Φ.Π. με τον αριθμό 600 που δημοσιεύεται στον τύπο της περιόδου. Από ένα πιο κλειστό club μετεξελισσεται ο σύλλογος εντέλει; Ποια τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των αλλαγών; Ποια η διαφοροποίηση με τον Π.Α.Ο.; Τα αρχεία των σωματείων ίσως μας διαφωτίσουν.

²⁶⁴ *Αθλητισμός*, ο.π.

²⁶⁵ Ι.Π.Γκιόσος, *Τουρκομερίτες και Αυστριακοί. Κοινωνικές Παράμετροι στον Τρόπο Οργάνωσης του Ποδοσφαίρου στο Βόλο 1922-1990*, Δημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Πανεπι.Αθηνών, Π.Τ.Δ.Ε., Αθήνα, 1994.

²⁶⁶ Βλέπε, *Αθλητισμός*, Τχ.3, 14/8/1927, σ.12 και το αναθεωρημένο καταστατικό της Ένωσης που εγκρίθηκε από το Πρωτοδικείο Αθηνών στις 27/2/1930. Το καταστατικό βρίσκεται επίσης στην ιστοσελίδα των φιλάθλων της Α.Ε.Κ., www.original21.com.

²⁶⁷ Πάνος Μακρίδης, *Η Ιστορία της Α.Ε.Κ.*, Έκδοσις Εφημερίδος Αθλητικής Ηχώ, Αθήνα, χ.χ., σ.16.

Κωνσταντινουπόλεως. Η Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως ιδρύθηκε πριν το κίνημα των Νεότουρκων (1908) και σύμφωνα με τη μαρτυρία του Αθ.Σουλιώτη-Νικολαΐδη, από τα πιο δραστήρια μέλη του, «...δημιουργήθηκε για να αντιμετωπίσει από την οθωμανική πρωτεύουσα την βουλγαρική διείσδυση στην Μακεδονία και Θράκη...».²⁶⁸

Στη συνέχεια ο Κ.Σπανούδης συνδέθηκε με τον Ελ. Βενιζέλο συμμετέχοντας στο κίνημα της Εθνικής Αμύνης και μετά το 1922, εκτός από τη συμμετοχή του στα διοικητικά της Ένωσης, δραστηριοποιήθηκε και πάλι στο χώρο του τύπου εκδίδοντας την ημερήσια εφημερίδα *Εθνικός Αγών*.²⁶⁹ Στην Α.Ε.Κ. κατείχε τη θέση του προέδρου ως το 1932, οπότε εκλέχθηκε βουλευτής των Φιλελευθέρων και αποσύρθηκε τυπικά από τη διοίκηση. Τον διαδέχθηκαν επιφανείς επίσης κωνσταντινοπολίτες όπως ο συνονόματός του τραπεζίτης Ζαρίφης και ο επιχειρηματίας Αλεξ.Στρογγύλης.²⁷⁰

Με ενέργειες του Κ. Σπανούδη αλλά και του Ιωαν. Χρυσσαφίδη (μέλος του Δ.Σ. της Ένωσης επίσης) παραχωρήθηκε το 1926 μέσω του Υπ. Πρόνοιας έκταση στη περιοχή του Ποδονίφτη για την κατασκευή των αθλητικών εγκαταστάσεων του συλλόγου, παρόλο την πίεση οικιστών που επιδίωκαν την εγκατάστασή τους στη συγκεκριμένη έκταση. Στις διαδικασίες παραχώρησης σημαντική πρέπει να υπήρξε η σχέση των παραπάνω μελών της Ένωσης με τους, Γ. Δολιανίτη, επιβλέποντα μηχανικό της εγκατάστασης των προσφύγων στην περιοχή, και Κ. Φάρο τμηματάρχη του Υπ. Πρόνοιας.²⁷¹

Το γήπεδο που θα κατασκευαζόταν είχε ως πρότυπο το στάδιο της Λυών και η επίβλεψη του έργου είχε ανατεθεί στον αρχιτέκτονα Εμμανουηλίδη, ο οποίος είχε αποφοιτήσει από τη Σχολή Καλών Τεχνών του Παρισιού. Τα έξοδα του εγχειρήματος θα καλύπτονταν από τις εισφορές των κωνσταντινοπολιτών ενώ η διοίκηση είχε εξασφαλίσει δάνειο 500.000 δρχ από την Τράπεζα Εμπορικής Πίστεως της οικογένειας Κωστόπουλου.²⁷² Τελικά ο χώρος ισοπεδώθηκε με προσωπική, εθελοντική εργασία των προσφύγων και εγκαινιάστηκε επίσημα το 1930 με αρκετά πρόχειρες κατασκευές.²⁷³

Από το 1926 στη λειτουργία του ποδοσφαιρικού τμήματος δέσποζε η φυσιογνωμία του Κ.Νεγρεπόντη, του ιδρυτή του Πέρα Κλούμπ στην Κων/πολη,²⁷⁴ ενώ με ιδιαίτερη επιτυχία λειτούργησε και τμήμα *αθλητικόν* (στιβίου). Τα μέλη του σωματείου υπολογίζονταν σε 300 περίπου ενώ ο προϋπολογισμός του έτους 1926-27 ανερχόταν στις 150 χιλ. δρχ.²⁷⁵

Η Ένωσης Κωνσταντινουπόλεως υπήρξε, όπως χαρακτηριστικά διακρίνεται από τον τίτλο, ο ποδοσφαιρικός σύλλογος που συγκέντρωσε τους κωνσταντινοπολίτες της Αθήνας συνεχίζοντας την «...λαμπράν σταδιοδρομίαν του αθλητισμού της Κων/λεως...».²⁷⁶

²⁶⁸ Αθαν.Σουλιώτη Νικολαΐδη, *Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*, Επιμ:Θ.Βερέμης-Κ.Μπούρα, Δωδώνη, Αθήνα,-Γιάννενα, 1984, σ.11 και σ.228.

²⁶⁹ Χρ.Αγγ.Θεοδωρίδης, *Διακριθέντες του Ξεριζωμένου Ελληνισμού Μικράς Ασίας-Πόντου-Αν.Θράκης-Κων/λεως*, Τομ.Β, Αθήνα, 1976, σ.82-84.

²⁷⁰ Π.Νοτάρης, *Α.Ε.Κ. Ο Καρπός της Αθλητικής Παράδοσης της Πόλης στη Σύγχρονη Αθήνα από το 1924 έως Σήμερα*, Καλαυρία, Αθήνα, [2002], σ.82-86.

²⁷¹ Π. Νοτάρης, *Α.Ε.Κ...*, ο.π., σ.104-105.

²⁷² *Αθλητισμός*, ο.π., σ.13.

²⁷³ Π. Νοτάρης, *Α.Ε.Κ...*, ο.π., σ.106-107.

²⁷⁴ Ο Νεγρεπόντης μετά το 1922 είχε καταφύγει στη Γαλλία και το 1926 εγκαταστάθηκε εντέλει μόνιμα στην Αθήνα, Π.Μακρίδης, *Η Ιστορία της Α.Ε.Κ.*, ο.π., σ.23.

²⁷⁵ *Αθλητισμός*, ο.π., σ.12.

²⁷⁶ «...Τα πολιτάκια, τα πολιτάκια, είναι παιδιά ευγενικής ψυχής. Μικρά, μεγάλα, παίζουνε μπάλα και λεν εν τη ενόψει η ισχύς...», *Αθλητισμός*, ο.π., σ.13.

Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Γουδί. Το Γουδί ιδρύθηκε το 1906 και θεωρείται από πολλούς ως ο πρώτος αμιγής ποδοσφαιρικός σύλλογος του ελληνικού κράτους. Ο ιδρυτής του, ο Ι.Βρυώνης, ήταν εκείνος που δίδαξε τους κανονισμούς και την τεχνική του ποδοσφαίρου στα πρώτα βήματα του αθλήματος στην Ελλάδα. Ο ίδιος είχε γνωρίσει το νέο άθλημα στη Ελβετία όπου σπούδαζε. Μάλιστα λόγω των ιδιαίτερων ικανοτήτων που επέδειξε, φαίνεται πως συμμετείχε στο γνωστό μέχρι και σήμερα σύλλογο της Σερβέτ αλλά και στην εθνική ομάδα της ευρωπαϊκής αυτής χώρας.²⁷⁷

Το Γουδί κυριάρχησε σε αγωνιστικό επίπεδο στις δύο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα καθώς αναδείχθηκε «πρωταθλητής» τις περιόδους 1907-1908, 1910-1911, 1913-1915. Στο Μεσοπόλεμο όμως η πορεία του υπήρξε καθοδική καθώς «...περιφρόνησε τα χρυσά όπλα τα οποία μεταχειρίζοντο οι αντίπαλοί του...».²⁷⁸ Στις τάξεις του Π.Σ.Γουδί φαίνεται πως δραστηριοποιήθηκαν ανώτερα αστικά στρώματα της Αθήνας τα οποία πρωταγωνίστησαν στην πρώτη περίοδο κυρίως της εμφάνισης του ποδοσφαίρου στο ελληνικό κράτος. Όπως θα αναδειχθεί με περισσότερες λεπτομέρειες στο επόμενο κεφάλαιο, την περίοδο του Μεσοπολέμου που το άθλημα μαζικοποιήθηκε και απέκτησε σαφώς πιο «επιχειρηματική» διάσταση, οι συγκεκριμένες αστικές μερίδες άρχισαν να απομακρύνονται από τα ποδοσφαιρικά δρώμενα παραμένοντας πιστοί στις «αξίες» που πρόσβευε ο *sportsman* για να αναδείξουν έτσι την ταξική τους υπεροχή κυρίως. Στις εκδηλώσεις που πραγματοποιήθηκαν το 1926 Στο πλαίσιο του εορτασμού της εικοσαετηρίδας του συλλόγου, συμμετείχε και ενδεκάδα παλιών παικτών, των *old boys*, των πεπειραμένων δηλαδή, που την αποτελούσαν οι: Λ.Φιλάρετος-χρηματιστής, Ν.Σκουζές-αεροπόρος, Π.Σκουζές-μηχανικός, Α.Αργυρόπουλος-μηχανικός, Τ.Στουπάθης-χρηματιστής, Μ.Ρόκος-υπάλληλος τραπεζίης, Η.Ησαΐας-δικηγόρος κ.α.²⁷⁹

Εθνικός Όμιλος Φιλάθλων Πειραιώς. Ο Εθνικός συγκροτήθηκε από επίλεκτα μέλη της κοινότητας του Φαλήρου τα οποία δεν ακολούθησαν τον Ολυμπιακό εκείνη την περίοδο (1924-1925). Καταρχάς ο μικρότερος ποδοσφαιρικός σύλλογος του Πειραιά ονομαζόταν *Κεραυνός* αλλά ο πρόεδρος του Βολανάκης (Γραμματέας της Ε.Π.Ο το 1928) το αντικατέστησε με το *Γιόγκ Μπoύς*. Μετά από αποχωρήσεις κάποιων μελών και ανακατατάξεις στο εσωτερικό του σωματείου, το 1925 απέκτησε συνοχή και την ονομασία *Εθνικός Όμιλος Φιλάθλων Πειραιώς*. Ο Εθνικός δραστηριοποιήθηκε στη σκιά του Ολυμπιακού, συμμετέχοντας με αξιώσεις όμως στις διοργανώσεις της Ε.Π.Ο. και της Ε.Π.Σ.Π. Παράλληλα με το ποδοσφαιρικό τμήμα οργάνωσε ναυτικό τμήμα του οποίου οι κολυμβητές πρωταγωνιστούσαν στους πανελλήνιους αγώνες. Το 1927 ο Εθνικός αριθμούσε 350 μέλη.

Ο Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Ατρόμητος. Η ομάδα του Ατρόμητου συστήθηκε το 1918 από μαθητές Γυμνασίου (Σταθόπουλος-Συνοδινός-Καλαμβούνης-Πέτας-Ρηγόπουλος). Το Μάιο του 1924 αναγνωρίστηκε επίσημα από το πρωτοδικείο και συμμετείχε με αξιώσεις στις επίσημες διοργανώσεις. Την περίοδο 1926-27 απέκτησε δύο ικανότατους ποδοσφαιριστές, οι οποίοι όμως αποχώρησαν στο τέλος της αγωνιστικής περιόδου καθώς, «...ουδεμίαν είχαν υλικήν ωφέλειαν...».²⁸⁰ Ο Ατρόμητος συντηρήθηκε στο Μεσοπόλεμο από τις εισφορές και τις έκτακτες συνδρομές των

²⁷⁷ *Αθλητισμός*, Τχ.10, 30/9/1927, σ.14.

²⁷⁸ *Αθλητισμός*, ο.π.

²⁷⁹ *Αθλητικός Κόσμος*, Τχ.2, 16/5/1926, σ.6.

²⁸⁰ *Αθλητισμός*, Τχ.6, 4/9/1927, σ.4.

περίπου 100 μελών του και διέθετε δύο ποδοσφαιρικές ενδεκάδες αλλά και ισχυρή ομάδα βόλεϊ. Τα μέλη του χαρακτηρίζονταν στον τύπο της εποχής ως βιοπαλαιστές που προσπαθούσαν διαρκώς να βρουν κάποιον βαλαντιούχο υποστηρικτή. Συμμετείχε στις εκδηλώσεις της Ε.Π.Ο. και της Ε.Π.Σ.Α. και χαρακτηριζόταν ως «...ο επιμελής μαθητής σχολής την οποία διακρίνει η έλλειψις συστήματος...».²⁸¹ Σ' ολόκληρη τη μεσοπολεμική περίοδο στηρίχθηκε κυρίως σε νεαρούς παίκτες. Μέσα λοιπόν από το συγκεκριμένο πλαίσιο λειτουργίας, από τη μία αποτέλεσε φυτώριο ποδοσφαιριστών για τα ισχυρά σωματεία, από την άλλη όμως ενίσχυσε τους πόθους αρκετών για κοινωνική ανέλιξη μέσω του ποδοσφαίρου.

Ο *Ηρακλής Θεσσαλονίκης*. Ο Ηρακλής ιδρύθηκε στην οθωμανική Θεσσαλονίκη το 1908 ως μετεξέλιξη του *Ομίλου Φιλόμουσων* που αποτελούσε εστία συγκέντρωσης του ελληνικού στοιχείου από το 1903. Την περίοδο 1913-1914 ιδρύθηκε το ποδοσφαιρικό τμήμα του συλλόγου ενώ απέκτησε ταυτόχρονα και γήπεδο το οποίο ανακαινίστηκε το 1927 για τους πανελλήνιους αγώνες της χρονιάς. Στο Μεσοπόλεμο πέρα από το ποδοσφαιρικό τμήμα διατηρούσε τμήματα στίβου, κολύμβησης αλλά και γυναικείου αθλητισμού. Το 1927 λειτούργησε η λέσχη του σωματείου ενώ στη διοίκηση του συναντούμε τους Α.Κοσμόπουλο, Κ.Καστρίτη, Μ.Οικονόμου, Γ.Λουϊτζή κ.α. Ο Ηρακλής τέλος υπήρξε ο πρώτος σύλλογος που προσέλαβε ξένο προπονητή στη Θεσσαλονίκη.²⁸²

Ο *Πανθεσσαλονίκειος Αθλητικός όμιλος Κωνσταντινουπολιτών (Π.Α.Ο.Κ.)*. Η δραστηριότητα του Π.Α.Ο.Κ. ανιχνεύεται από το 1925 περίπου. Το 1926 αναγνωρίστηκε επίσημα από το πρωτοδικείο της Θεσσαλονίκης και στα πρώτα του βήματα το πρώτο του έμβλημα ήταν το τετράφυλλο τριφύλλι και το πέταλο. Τα φύλλα ήταν πράσινα και πάνω από το καθένα ήταν χαραγμένα τα αρχικά της λέξης Π.Α.Ο.Κ. Από την πρώτη στιγμή πάντως τα χρώματα που επελέχθηκαν ήταν το μαύρο και το άσπρο με τα οποία μέχρι σήμερα τον αναγνωρίζουμε. Το πρώτο διοικητικό συμβούλιο του συλλόγου αποτελούνταν από: 1) Πρόεδρος: Τ. Τριανταφυλλίδης, 2) α' αντιπρόεδρος: Π. Καλπακτσόγλου, 3) β' αντιπρόεδρος: Αθ. Αθανασιάδης, 4) γενικός γραμματέας: Κ. Κρητικός, 5) Ειδικός Γραμματέας, Μ. Τσούλκας, 6) ταμίας: Θ. Ιωακειμόπουλος, 7) έφορος ποδοσφαίρου: Α. Αγγελόπουλος, 8) σύμβουλοι: Μ. Κωνσταντινίδης και 9) Σ. Τριανταφυλλίδης.

Σημαντική για την πορεία του σωματείου αποτέλεσε η απόφαση της συγχώνευσης με την Α.Ε.Κ. Θεσσαλονίκης. Μέχρι το 1929 κράτησε ο ανταγωνισμός και η αντιπαλότητα των δύο συλλόγων που μάλλον πρέπει να αντικατοπτριζε διαφορετικές αντιλήψεις στους προσφυγικούς πληθυσμούς της Θεσσαλονίκης. Πρωτεργάτης της συγχώνευσης υπήρξε ο γιατρός Καραμαούνας ενώ σημαντικά στην υλοποίηση της κίνησης συνέβαλαν οι, Φανούριος Βυζάντιος και ο Παντελής Καλπακτσόγλου από την Α.Ε.Κ. (την Αθλητική Ένωση Κωνσταντινουπολιτών της Θεσσαλονίκης), η οποία ιδρύθηκε την περίοδο 1924-25 από τους πρώτους πρόσφυγες που ήρθαν στη Θεσσαλονίκη από την Κωνσταντινούπολη το 1922. Μετά τη συγχώνευση με την Α.Ε.Κ., ο Π.Α.Ο.Κ. αλλάζει και έμβλημα το 1929. Το νέο έμβλημα έγινε ο δικέφαλος αετός - που παραμένει ως σήμερα.

Πρώτο μέλημα των ιδρυτών ήταν η απόκτηση ιδιόκτητου γηπέδου. Έπειτα από πολλή προσπάθεια το γήπεδο του Συντριβανίου εγκαινιάστηκε το Δεκέμβρη του

²⁸¹ *Αθλητισμός*, ο.π..

²⁸² *Αθλητισμός*, Τχ.7, 16/9/1927, σ.15.

1930. Ιδιαίτερη αναφορά επίσης θα πρέπει να γίνει στο πρώτο επαγγελματικό συμβόλαιο που υπογράφηκε από το σύλλογο στις 5 Σεπτεμβρίου 1928. Σύμφωνα με αυτό, ο παίκτης Ετιέν, που είχε έρθει από το Σύλλογο Πέρα Κλούμπ της Κωνσταντινούπολης, θα εισέπραττε μηνιαίως 4.000δρχ από τον Π.Α.Ο.Κ. Τέλος, τα έτη 1931-1932 εργάστηκε στο σύλλογο για πρώτη φορά ξένος προπονητής, ο Γερμανός Ροδόλφος Γκάνσερ.²⁸³

Ο Άρης ιδρύθηκε το 1914 από γνωστούς φιλάθλους της Θεσσαλονίκης που την αποτελούσαν οι Δημ. Κοτρώτσης, Ρούσσος Ρωσσιάδης, Αθ. Παπαγεωργίου, Γρηγ. Βλαχόπουλος, Τηλέμαχος Καραγιαννίδης, Αν. Τσιατσιπιάς, Λάζαρος Κωστίδης, Ιωάν. Πλιάτσικας, Δημ. Ιωαννίδης, Πέτρος Κρέης, Γεώργιος Λάμπρου, Κάρολος Σαλούστο, και Δήμου αποφάσισαν να ιδρύσουν έναν νέο ποδοσφαιρικό κυρίως σύλλογο που θα ικανοποιούσε, όχι μόνο, τις νεανικές ανησυχίες τους αλλά και θα εκπλήρωνε τις φιλοδοξίες τους.

Στο γήπεδο της Αλιάνας στην περιοχή του Χίρς, οι ιδρυτές του σωματείου κατόρθωσαν να αποκτήσουν δικαιώματα χρήσης. Η λύση πάντως ήταν πρόχειρη και μέσα στα χαλάσματα της καμένης Θεσσαλονίκης και τους συμμαχικούς στρατώνες οι αρειανοί αναζητούσαν διαρκώς νέους χώρους, καλύτερους. Έτσι μετακόμισαν στο συνοικισμό Δόξας και αργότερα στον ανοιχτό χώρο Τράνοβααλ, εκεί που είναι σήμερα η συνοικία του Αγίου Φανουρίου. Το 1919 και το 1921 γίνονται δύο σημαντικά βήματα. Ενσωματώνονται στο σωματείο ο σύλλογος *Αστραπή*, που έδρευε στην περιοχή μεταξύ των οδών Παπάφη και Λεωφόρου Στρατού, και ο *Κεραυνός* που έδρευε στην οδό Κιλκισίου. Μ' αυτό τον τρόπο ο Άρης κυριάρχησε σε μια περιοχή που άρχιζε από το Σώμα Στρατού και τελείωνε στην 25η Μαρτίου, από τη σημερινή οδό Παπαναστασίου μέχρι τη θάλασσα. Την περίοδο 1926 μέχρι το 1939, κατόρθωσε να εγκατασταθεί σε γήπεδο στη Λεωφόρου Στρατού και οι δραστηριότητες του επεκτάθηκαν και σε άλλα αθλήματα καθώς τότε ιδρύθηκαν τμήματα στίβου, κολύμβησης, βόλεϊ.²⁸⁴

Ο *Γυμναστικός Σύλλογος Απόλλων Σμύρνης*. Ο Απόλλων ιδρύθηκε το 1891 στη Σμύρνη καταρχάς ως μουσικός σύλλογος. Μετά από λίγα χρόνια όμως οι δραστηριότητες του επεκτάθηκαν και στον αθλητικό χώρο ιδρύοντας τμήμα στίβου αλλά και ποδοσφαίρου. Η ποδοσφαιρική ομάδα μάλιστα κατέκτησε το *Κύπελλο Ανακωχής* την περίοδο που τα συμμαχικά στρατεύματα βρίσκονταν στη Σμύρνη. Μετά το 1922 ανασυγκροτήθηκε στην Αθήνα δίνοντας τους αγώνες του σε χώρο δίπλα στους Στύλους του Ολυμπίου Διός.²⁸⁵ Το 1924 μάλιστα κατέκτησε το πρωτάθλημα Αθηνών με αντιπάλους, τον *Παναθηναϊκό*, τον *Μύλωνα* και τον *Αθηναϊκό*. Το 1925 όμως αποδυναμώθηκε καθώς αρκετοί ποδοσφαιριστές του προσχώρησαν στην *Ένωση Κωνσταντινουπόλεως* (Α.Ε.Κ.). Παρολαυτά, το 1928 απέκτησε γήπεδο στην περιοχή του Ρούφ νοικιάζοντας χώρο με διαστάσεις 126μ. μήκος και 100μ. πλάτος έναντι 1200δρχ το μήνα. Η εξέδρα που κατασκευάστηκε είχε χωρητικότητα 1500 καθήμενων ενώ γενικότερα οι εγκαταστάσεις θεωρήθηκαν από τις πιο σύγχρονες της εποχής.²⁸⁶ Τα οικονομικά του σωματείου χαρακτηρίζονται από τον τύπο της εποχής ανθηρά και στηρίζονταν στις εισφορές κυρίως των μελών του. Σε όλη τη διάρκεια του

²⁸³ Τα στοιχεία για τον Π.Α.Ο.Κ. από την επίσημη ιστοσελίδα του συλλόγου στο διαδίκτιο, www.paok-hellas.gr

²⁸⁴ *Αθλητισμός*, Τχ.76, 13/10/1927, σ.6 και στην ιστοσελίδα του Άρη στο διαδίκτιο, www.arisfc.gr

²⁸⁵ Χρ.Σωκρ.Σολομωνίδης, *Της Σμύρνης...*, ο.π., σ.180.

²⁸⁶ *Αθλητικός Κόσμος*, Τχ.87, 1/1/1928, σ.10.

Μεσοπολέμου έμβλημα του συλλόγου ήταν η σβάστικα²⁸⁷ (ως σύμβολο γονιμότητας πιθανότατα) ενώ θα πρέπει να τονιστεί πως παρόλο την ιδιαίτερη παράδοσή του και σε άλλα αθλήματα (π.χ. στίβος) πριν το 1922, στην Αθήνα η δράση του περιορίστηκε στο ποδόσφαιρο, σε αντίθεση με τον Πανιώνιο, όπως θα αναδειχθεί στη συνέχεια.²⁸⁸ Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο το σωματείο μετακόμισε στη Ριζούπολη και μετονομάστηκε σε *Απόλλων Αθηνών* με έμβλημα την όψη του αρχαίου θεού. Στα τέλη του 2003 επανήλθε ως ονομασία ο τίτλος, *Γυμναστικός Σύλλογος Απόλλων Σμύρνης*.

Ο Πανιώνιος. Ο Πανιώνιος ιδρύθηκε επίσης στη Σμύρνη το 1891 ως *Ορφεύς*, με σκοπό την καλλιέργεια της μουσικής και της σωματικής αγωγής. Μέχρι το 1922 δραστηριοποιήθηκε σε όλα σχεδόν τα γνωστά αθλήματα της εποχής.²⁸⁹ Μετά το 1922, στα πρώτα βήματα της αναδιοργάνωσης του στην Αθήνα, εγκαταστάθηκε σε αποδυτήρια του Παναθηναϊκού σταδίου, μετά από συνεννόηση του προέδρου του Δημ. Δάλλα και του Νικ. Πλαστήρα. Το Σεπτέμβριο του 1923 οργάνωσε τους αγώνες του στο Παναθηναϊκό στάδιο και σε ολόκληρη τη μεσοπολεμική περίοδο βασική επιδίωξη των μελών του υπήρξε η ανασύσταση όλων των τμημάτων που λειτουργούσαν στη Σμύρνη, σε αντίθεση με τον Απόλλωνα που το ενδιαφέρον του εστιάστηκε μόνο στο ποδόσφαιρο.²⁹⁰ Στη Ν.Σμύρνη εγκαταστάθηκε μόνιμα στις αρχές της δεκαετίας του 1930 καθώς ο συνοικισμός εποικίστηκε αργότερα από τους άλλους προσφυγικούς οικισμούς. Το σωματείο πάντως που εξέθρεψε τις αθλητικές επιδιώξεις των κατοίκων του νεοσύστατου προσφυγικού οικισμού από τις πρώτες στιγμές της οργάνωσής του, υπήρξε ο *Αθλητικός Όμιλος Νέας Σμύρνης* (ο σημερινός Μίλωνας) που ιδρύθηκε το 1928.²⁹¹

Η Κίνηση στην Επαρχία

Στην προηγούμενη ενότητα έγινε προσπάθεια να αναδειχθούν τα επίσημα, ισχυρά και δημοφιλή σωματεία που απέκτησαν πανελλήνια αναγνωρισιμότητα. Όπως όμως έχει ήδη τονιστεί, και σε τοπικό επίπεδο παρατηρήθηκε ιδιαίτερη δραστηριότητα καθώς ιδρύθηκε ένας μεγάλος αριθμός επίσημων αλλά και ανεξάρτητων ποδοσφαιρικών συλλόγων.

Ειδικότερα, στη Χίο, εκτός του ισχυρού *Παγχαϊκού Αθλητικού Συλλόγου* που συντηρούσε και ποδοσφαιρικό τμήμα, δραστηριοποιούνταν άλλοι δύο αμιγώς ποδοσφαιρικοί σύλλογοι σύμφωνα με το ρεπορτάζ του περιοδικού *Αθλητικός Κόσμος*.²⁹² Στη Λέσβο αντίστοιχα, την περίοδο 1928-1932 το νησί είχε χωριστεί σε φιλάθλους του *Παλλεσβιακού* και του *Άρεως*. Ο πρώτος είχε ιδρυθεί το 1923 με υποστήριξη κυρίως των αστών του νησιού ενώ ο δεύτερος δύο χρόνια αργότερα και εξέφρασε την αντιπαλότητα των κατώτερων στρωμάτων και των χωρικών. Μάλιστα στη Μυτιλήνη κυκλοφόρησαν και δύο αθλητικές εφημερίδες, πράγμα που προκαλεί

²⁸⁷ Ενδεικτικά βλ. *Αθλητικά Χρονικά*, Έτος Α', Αρ. Φύλ. 18, 11/5/1932, σ. 1.

²⁸⁸ *Αθλητισμός*, Τχ. 5, 28/8/1927, σ. 12.

²⁸⁹ Τα τμήματα του Πανιωνίου στη Σμύρνη ήταν: «...Αθλητικόν, Γυμναστικόν, Ποδοσφαιρίσεως, Ναυτικόν, Κολυμβήσεως, Πεζοπορικόν, Εκδρομών, Αντισφαιρίσεως, Ξιφασκίας, Σκοποβολής, Ποδηλασίας, Μουσικόν, Καλλιτεχνικόν, Φιλολογικόν...», Πέτρος Λινάρδος, *Η Σμύρνη του Πανιωνίου. Από τη Μικρασιατική Πρωτοπορία στην Αθηναϊκή Αναγέννηση*, Έκδοση «Οι Φίλοι των Τεχνών», Νέα Σμύρνη, 1998, σ. 184.

²⁹⁰ Π. Λινάρδος, *Η Σμύρνη...*, ο.π., σ. 212-213 και σ. 242-258.

²⁹¹ Το ιδρυτικό της δημιουργίας του Α.Ο.Ν.Σ. υπογράφηκε την πρωτομαγιά του 1928 και πρώτος πρόεδρος του νεοσύστατου συλλόγου ήταν ο έμπορος δομικών έργων Πέτρος Καπρανίδης. Π. Λινάρδος, *Η Σμύρνη...*, ο.π., σ. 258 και *60 Χρόνια Νέας Σμύρνης. 1929-1989*, Αθήνα, 1990, σ. 72.

²⁹² *Αθλητικός Κόσμος*, Τχ. 101, 5/4/1928, σ. 17.

έκπληξη για τα δεδομένα της επαρχίας αλλά και της εποχής. Συγκεκριμένα στα τέλη της δεκαετίας του 1920 κυκλοφόρησαν, ο *Αιγαιοπελαγίτικος Αθλητισμός* με διευθυντή τον Κ. Σαραγιάννη που υπήρξε όργανο του Άρη και η *Αθλητική Επιθεώρησης* με ιδιοκτήτη τον Π. Βελόνη του Παλλεοσβιακού αντίστοιχα.²⁹³

Στο Ηράκλειο της Κρήτης, με πρωτοβουλία του προέδρου της κοινότητας Αλικαρνασσού ιδρύθηκε το 1928 ως ανεξάρτητο σωματείο, ο τοπικός *Ηρόδοτος Αλικαρνασσού* με δράση μόνο ποδοσφαιρική στα πρώτα του βήματα. Το 1933 αναγνωρίστηκε από το πρωτοδικείο οργανώνοντας παράλληλα τμήματα γυμναστικής, υδατοσφαίρισης, κολύμβησης και κωπηλασίας. Την ίδια περίπου περίοδο, το 1929, συγκροτείται ο *Α.Ο. Ολυμπιακός Ηρακλείου Κρήτης* ενώ το 1932 στην περιοχή Ξύλινη Τάμπα ιδρύθηκε ο *Εθνικός* εκφράζοντας έτσι τις τοπικές ιδιαιτερότητες. Ποδοσφαιρική δραστηριότητα όμως είχε παρατηρηθεί στο Ηράκλειο ήδη από την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα με πρωτοβουλία των αστικών στρωμάτων της πόλης. Σημαντική υπήρξε επίσης η συμβολή των ξένων στρατευμάτων που στάθμευαν στην Κρήτη πριν την ένωση με την υπόλοιπη Ελλάδα.

Το 1911 είχε ιδρυθεί η *Άμιλλα* με πρόεδρο τον γιατρό-γυναικολόγο Μιχ. Ιερωνυμάκη ενώ το 1924 καταγράφεται η συγχώνευση του *Αστέρα* με άλλα ανεπίσημα σωματεία. Το 1925 στο γυμναστήριο της οδού Ιδομένεος «ζυμώθηκε» η ιδέα ίδρυσης νέου αθλητικού συλλόγου. Έτσι στο σπίτι του γιατρού Μηνά Ζαμπόζη υπογράφηκε το καταστατικό του *Όμιλου Φιλάθλων Ηρακλείου*, του γνωστού μας ως σήμερα Ο.Φ.Η. Το νέο σωματείο στα πρώτα του βήματα στηρίχθηκε κυρίως στους προσκόπους του Ηρακλείου και στους τελειόφοιτους του γυμνασίου αρρένων της πόλης ενώ οι επιδιώξεις του, όπως καταγράφηκαν στο καταστατικό, ήταν, η ψυχαγωγία των μελών του, οι παντός είδους αθλητικές εκδηλώσεις και η οργάνωση διαλέξεων και εκδρομών. Από τις πρώτες κιόλας στιγμές η ποδοσφαιρική δραστηριότητα ήταν ενταγμένη στις δραστηριότητες του σωματείου ενώ λειτούργησαν παράλληλα τμήματα στίβου, κολύμβησης και ποδηλασίας.²⁹⁴

Στο γειτονικό Ρέθυμνο, το 1925 ιδρύθηκε ο *Ατρόμητος* και το 1927 ο *Αθλητικός Όμιλος Ρεθύμνης*, ο *Αχιλλέας*, από τον προσφυγικό πληθυσμό της πόλης, και ο *Άρης Περιβολίων* με πρόεδρο το φαρμακοποιό Π. Παντελιδάκη. Δύο χρόνια αργότερα καταγράφηκε ποδοσφαιρικό σωματείο με τίτλο *Αρμενική* ενώ κάποια στιγμή πρέπει να εκδόθηκε και η αθλητική εφημερίδα, *Τα Κρητικά Σπορ*.²⁹⁵

Το 1926 με πρωτοβουλία των δικηγόρων Θρ.Σχοινά, Δ.Κωνσταντόπουλου και Σ.Αθανασούλη, των εμπόρων Δ.Τσαμπάση και Γ.Μπλάτσου, του τηλεγραφετή Δ.Λογοθέτη και του κτηματία Π.Κακουριώτη, «...ακραιφνών και ενθουσιωδών φιλάθλων...» ιδρύθηκε στο Άργος ο *Παναργειακός* ο οποίος αμέσως σχεδόν επάνδρωσε τρεις ενδεκάδες. Στην προεδρία του σωματείου τέθηκε ο τότε Δήμαρχος της πόλης, Κ.Μπόμπος. Παράλληλα αποφασίστηκε να δοθούν στο σύλλογο από το ταμείο του Δήμου 37 χιλ. δρχ εφάπαξ για την κατασκευή γηπέδου αλλά και ετήσια επιχορήγηση 25 χιλ. δρχ.²⁹⁶

²⁹³ *Αθλητισμός της Ελλάδος*, Περ.Γ', Αρ.Φύλ.389, 19/11/1937, σ.4.

²⁹⁴ Για την ποδοσφαιρική δραστηριότητα στο Ηράκλειο βλ., *Αθλητική Ηχώ*, Έτος Ε', Περ.Β, Αρ.Φύλ.613, 2/1/1950, σ.3, Γιάννης Ζαϊμάκης, «Κοινωνική Ενσωμάτωση και Πολιτισμική Διαφοροποίηση. Μικρασιότες Μουσικοί στο Μεσοπολεμικό Ηράκλειο», *Δοκιμές*, Τχ.9-10, Αθήνα, Φθινοπ.2001, σ.118 και την ιστοσελίδα στο διαδίκτιο του Ο.Φ.Η., www.ofi.gr

²⁹⁵ Λευτ.Κ.Κρνοβρυσανάκης, *Ρεθεμνιώτικο Ποδόσφαιρο. 20^{ος} Αιώνας*, Ρέθυμνο, 1999, σ.5-7.

²⁹⁶ *Αθλητισμός της Ελλάδος*, Περ.Γ', Αρ.Φύλ.392, 26/11/1937, σ.4.

Ανάλογες ενέργειες παρατηρήθηκαν επίσης και στο Αίγιο όπου το καλοκαίρι του 1927 ιδρύθηκε ο Παναιγιάλειος. Σε «...μία εξοχική συγκέντρωση, μερικοί ενθουσιώδεις έβαλαν τις βάσεις ενός αθλητικού σωματείου που συντόμως έμελλε να αποβή το κέντρο κάθε αθλητικής κίνησης της πόλης...».²⁹⁷ Μετά από συνεχή παιχνίδια με σωματεία γειτονικών περιοχών (Παναχαϊκή, Ολυμπιακός Πατρών, Αχιλλεύς Κορίνθου, Ηρακλής Πύργου, Αττικός, Δάφνη), καταξιώθηκε στη συνείδηση των φιλάθλων του μετά από τη διεξαγωγή συνάντησης με τον ισχυρό Παναθηναϊκό.²⁹⁸

Σαφώς πιο έντονη υπήρξε η ποδοσφαιρική δραστηριότητα στη γειτονική Πάτρα, ιδιαίτερα ανεπτυγμένο αστικό κέντρο της εποχής. Στις 18/12/1926, μετά από συνεννοήσεις των τότε αναγνωρισμένων σωματείων της πόλης συγκροτήθηκε η Ένωση Ποδοσφαιρικών Σωματείων Πατρών που αναγνωρίστηκε σχεδόν αμέσως από την Ε.Π.Ο. και η δικαιοδοσία της επεκτεινόταν σε όλη την Πελοπόννησο, τα Ιόνια νησιά και την Αιτωλοακαρνανία. Ιδρυτικά μέλη της ένωσης υπήρξαν τα επίσημα σωματεία, Παναχαϊκή Γυμναστική Ένωση, Ολυμπιακός Πατρών, Λευκός Αστήρ, Απόλλων Πατρών, Νίκη Πατρών, Ηρακλής Πύργου, Ένωσις Κωνσταντινουπολιτών Καλαμών ενώ στο τέλος του 1927 εντάχθηκαν ο Παγκεφαλληνιακός και ο Πανκερκυραϊκός.²⁹⁹

Ο Παγκεφαλληνιακός ιδρύθηκε το 1923 με σκοπό, «...την ηθικήν, πνευματικήν και σωματικήν διάπλασιν των μελών του...» και το 1926 είχε υπερβεί τα 200 μέλη συμμετέχοντας σε ναυτικούς, γυμναστικούς και ποδοσφαιρικούς αγώνες³⁰⁰ ενώ στη γειτονική Ζάκυνθο την ίδια περίπου περίοδο ιδρύονται η Αθλητική Ένωση Ζακύνθου και ο Ηρακλής.³⁰¹

Στη Λιβαδειά, η επιστροφή των επιστράτων υπήρξε η αφετηρία της ποδοσφαιρικής δραστηριότητας. Οι ομάδες των συνοικιακών μαχαλάδων οργανώθηκαν σε συλλόγους ενώ στο κέντρο της πόλης, δίπλα μάλιστα στη πλατεία Γεωργίου του Α΄, κατασκευάστηκε το γήπεδο της εποχής. Το 1928 οι εργαζόμενοι νέοι των επαγγελματικών καταστημάτων (ραπτεργάτες, υποδηματοποιοί, κομμωτές κ.α.) συγκρότησαν την Εμπρός, που χαρακτηριζόταν ως η ομάδα της «φτωχολογιάς» ενώ δύο χρόνια αργότερα ιδρύθηκε από τον «καλό κόσμο» της πόλης ο Παλλεβαδιακός.³⁰²

Στην περιοχή της Θεσσαλίας ιδιαίτερη δραστηριότητα παρατηρήθηκε καταρχήν στο Βόλο, όπου η οικονομική δραστηριότητα βασιζόταν όχι τόσο στον αγροτικό τομέα αλλά στο εμπόριο και τη βιομηχανία κυρίως. Γύρω στα 1909 ο προπονητής του Γυμναστικού Συλλόγου Βόλου, Μ.Φλωράκας, ενθάρρυνε τους αθλητές του να ασχοληθούν και με το ποδόσφαιρο.³⁰³

Σε όλη την περίοδο του Μεσοπολέμου, σύμφωνα με τις ανταποκρίσεις των αθλητικών συντακτών, «...ο φίλαθλος κόσμος του Βόλου αγαπά το σπορ και συναθροίζεται εκάστην Κυριακήν και παρακολουθεί μετά ζήλου τα διάφορα ματς...»³⁰⁴ ενώ το 1926 πιο συγκεκριμένα επιχειρήθηκε προσπάθεια διοργάνωσης επίσημου πρωταθλήματος στην πόλη.³⁰⁵

²⁹⁷ Αθλητισμός της Ελλάδος, Περ.Γ΄, Αρ.Φύλ.370, 6/10/1937, σ.7.

²⁹⁸ Αθλητισμός της Ελλάδος, ο.π.

²⁹⁹ Αθλητικός Κόσμος, Τχ.72, 15/9/1927, σ.21.

³⁰⁰ Ελεύθερον Βήμα, Έτος Ε΄, Αρ.Φύλ.1690, 17/12/1926, σ.2.

³⁰¹ Αθλητικός Χρόνος, Έτος Α΄, Αρ.Φύλ.9, 7/9/1934, σ.2.

³⁰² Αθλητική Ηχώ, Έτος Ε΄, Περ.Β΄, Αρ.Φύλ.692, 29/4/1950, σ.2.

³⁰³ Χρ. Σεμέργελης, «Η Ιστορία του Μαγνησιώτικου Ποδοσφαίρου», *Εν Βόλω*, Τχ.14, Βόλος, Ιουλ.-Σεπτ.2004, σ.39.

³⁰⁴ Αθλητική Επιθεώρησης, Σεπτέμβριος 1926, σ.11.

³⁰⁵ Χρ. Σεμέργελης, «Η Ιστορία...», ο.π., σ.40.

Ιδιαίτερη ενασχόληση με το σπορ, από τη πρώτη στιγμή μάλιστα που εγκαταστάθηκαν στην πόλη, παρουσίασαν οι πρόσφυγες. Η γνώση μας μέχρι σήμερα *Νίκη* αρχικά ονομαζόταν, *Προσφυγική Ένωση Αμερικάνικου Ερυθρού Σταυρού* λόγω της έντονης δραστηριότητας του οργανισμού εκείνη την περίοδο. Στις 19/8/1924 το σωματείο αναγνωρίστηκε επίσημα από το πρωτοδικείο με τίτλο, *Γυμναστικός Σύλλογος η Νίκη*.

Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου δραστηριοποιήθηκαν επίσης στον προσφυγικό κόσμο του Βόλου, ο *Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Ένωσις Κωνστ/λεως*, ο *Πανθεσσαλικός Αθλητικός Όμιλος Κωνστ/λεως*, η *Αθλητική Ένωση Νικομηδείων Βόλου* και η *Πανθεσσαλική Αθλητική Ένωσης Κωνστ/λεως* αναδεικνύοντας από τη μία τις διαφοροποιήσεις στις τάξεις των προσφύγων. Από την άλλη όμως η μεγάλη πλατεία δίπλα στην εκκλησία του Ευαγγελισμού που λειτουργούσε ως γήπεδο, αποτέλεσε κεντρικό σημείο για τη λειτουργία του συννοικισμού. Στους κόλπους των «γηγενών» κατοίκων της πόλης ιδιαίτερη απήχηση είχε ο *Ολυμπιακός*, ο οποίος ιδρύθηκε το 1937 από μια συντροφιά που έπαιζε ποδόσφαιρο στην περιοχή του Αγ. Κωνσταντίνου και είχε ως πρότυπο τον μεγάλο Ολυμπιακό όπως έχει ήδη τονιστεί.³⁰⁶

Στη δυτική Θεσσαλία αντίθετα η δραστηριότητα δεν υπήρξε τόσο έντονη. Ο *Αχιλλέας* και ο *Παναθαμανικός* πάντως δραστηριοποιήθηκαν τη δεκαετία του 1930 ως αμιγείς ποδοσφαιρικοί σύλλογοι στην πόλη των Τρικάλων ενώ στην Καλαμπάκα η *Αθλητική Ένωση Καλαμπάκας-Τα Μετέωρα* συγκροτήθηκε το 1929 με πρωτοβουλία των μηχανικών που εργάζονταν στην κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής Καλαμπάκας-Κοζάνης.³⁰⁷

Στην Κοζάνη, μια πόλη 13.000 κατοίκων περίπου, σύμφωνα με την απογραφή του 1928, καταγράφεται στην περίοδο που εξετάζεται η δημιουργία του τοπικού *Ολυμπιακού*, του *Μακεδονικού*, του *Πανεργατικού Αστέρα* και του *Μ.Αλεξάνδρου*³⁰⁸ ενώ στη Φλώρινα «...δεκαπέντε προσφυγάκια με βαθύ αθλητικό συναίσθημα στα μέσα του 1926 συνέπτυξαν μια ποδοσφαιρική ομάδα και την ονόμασαν Ένωσις Προσφύγων η Προποντίς...». Ύστερα από δωρεά 500δρχ. του τοπικού μικρασιατικού συλλόγου, το σωματείο αναγνωρίστηκε από το πρωτοδικείο και κατόρθωσε να συμμετάσχει με ιδιαίτερη μάλιστα αγωνιστική επιτυχία στις επίσημες διοργανώσεις.³⁰⁹ Την ίδια περίπου περίοδο φαίνεται πως είχε συγκροτηθεί ο *Φίλιππος* αλλά και ομάδα των *Ισραηλιτών* της πόλης.³¹⁰ Στη δεκαετία του 1930 με πρωτοβουλία αλλά και σημαντική υλική υποστήριξη του διευθυντή του τοπικού υποκαταστήματος της Εμπορικής Τραπεζής ιδρύεται ο *Αθλητικός Ποδοσφαιρικός Όμιλος Ελλάς Φλωρίνης* που όμως δεν αναγνωρίστηκε από την Ε.Π.Ο. Σύμφωνα με το συντάκτη του *Αθλητικού Χρόνου* η

³⁰⁶ Λεπτομέρειες βλ., Βαγγ.Νίκου, «Ευρετήριο των Αναγνωρισμένων Προσφυγικών Σωματείων του Πρωτοδικείου Βόλου 1914-1971», *Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών*, Περιοδική Έκδοση της Εταιρείας Θεσσαλικών Μελετών, Βόλος, 1992, Τομ.10, σ.295-314, Δημ.Κωσταντάρας-Σταθαράς, *Το Χρονικό της Νέας Ιωνίας 1924-1994*, Πολιτιστικός Οργανισμός Δ.Ν.Ιωνίας Βόλου-Εκδ.Ωρες, Νέα Ιωνία Μαγνησίας, 1994 και Ι.Π.Γκιόσος, *Τουρκομερίτες και Αυστριακοί. Κοινωνικές Παράμετροι στον Τρόπο Οργάνωσης του Ποδοσφαίρου στο Βόλο 1922-1990*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Π.Τ.Δ.Ε., Αθήνα, 1994.

³⁰⁷ Γεωργ.Αλέξ.Φίκας, «Η Αθλητική Ιστορία της Καλαμπάκας από το 19^ο Αιώνα έως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο», στο Γρ.Σταγέας (επιμ.), *Η Καλαμπάκα Μέσα από την Ιστορία της. Εισηγήσεις-Πρακτικά του Α΄ Ιστορικού Συνεδρίου Καλαμπάκας*, Δήμος Καλαμπάκας/Γένεσις, Καλαμπάκα, 2001, σ.481-512.

³⁰⁸ *Αθλητικός Χρόνος*, Έτος Α΄, Αρ.Φύλ.55, 21/12/1934, σ.3.

³⁰⁹ *Αθλητικός Κόσμος*, Τχ.72, 15/9/1927, σ.21.

³¹⁰ *Αθλητική Επιθεώρησης*, Σεπτέμβριος 1926, σ.12.

συγκεκριμένη αίτηση απύχνησε γιατί οι υπεύθυνοι του σωματείου δεν δέχτηκαν να συνεχίσει η Ε.Π.Ο. να κερδοσκοπεί εις βάρος τους.³¹¹

Στη Θεσσαλονίκη, εκτός των ισχυρών σωματείων που ήδη αναφέρθηκαν, δραστηριοποιήθηκε επίσης σημαντικός αριθμός ανεξαρτήτων όπως ο *Κανάρης*, η *Αστραπή*, ο *Ολυμπιακός Αστήρ*, ο *Οδυσσεύς* και ο *Ατλας*³¹² ενώ ανάλογη υπήρξε η κατάσταση και στην Καβάλα. Ο *Φίλιππος*, ο *Μέγας Αλέξανδρος*, το *Βυζάντιον*, και ο *Αισχύλος* υπήρξαν οι επίσημες και ισχυρές ποδοσφαιρικές ομάδες της πόλης ενώ παράλληλα δραστηριοποιήθηκαν και αρκετές ανεξάρτητες όπως ο *Αστήρ* και ο *Ορφεύς*.³¹³

Στη Δράμα τέλος από το 1919 κυριαρχούσε η παρουσία του *Γυμναστικού Συλλόγου Δόξα*. Η Δόξα προήλθε από τον πρώτο σύλλογο της πόλης, τον *Πηλέα*, και από την αρχή φορούσε ασπρόμαυρες φανέλες και είχε ως έμβλημα το μαύρο τριφύλλι. Το 1924, όταν οι ανταλλάξιμοι της Μικρασίας εγκαταστάθηκαν στη Δράμα, βρήκαν έναν αθλητικό σύλλογο σε ακμή τις τάξεις του οποίου πύκνωσαν χωρίς ενδοιασμούς, ζήτημα αρκετά ενδιαφέρον σε πρώτη ανάγνωση. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε πως στη Δράμα δεν αναδείχθηκε καμία άλλη αμιγής προσφυγική ομάδα ποδοσφαίρου κι αυτό μάλλον συνέβαλε στην ενσωμάτωση των προσφύγων στην τοπική κοινωνία.³¹⁴

Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου η Δόξα υπήρξε από τις πρωταγωνίστριες του πρωταθλήματος της βορείου Ελλάδος. Τότε επίσης κατασκευάστηκε το καινούργιο ιδιόκτητο γήπεδο του σωματείου σε χώρο που είχαν δωρίσει το 1927 οι τοπικές αρχές ενώ τα υπόλοιπα σωματεία, ο *Άρης*, ο *Βύρων*, ο *Ηρακλής* και η *Ελπίδα* συνέχισαν να εξασκούνται στο κεντρικό γυμναστήριο της πόλης.

Η Αθήνα και ο Πειραιάς

Ο δημογραφικός αλλά και ο χωροταξικός χάρτης της πρωτεύουσας παρουσίασε σημαντικές μεταβολές στη μεσοπολεμική περίοδο. Καταρχάς, το 1920, η περιφερειακή ζώνη είναι ιδιαίτερα περιορισμένη. Μεταξύ Αθηνών και Πειραιώς, τέσσερις μόνο κοινότητες (Καλλιθέα, Αγ.Ιωάννης, Ρέντης, Μοσχάτο) συγκεντρώνουν κάποιους κατοίκους, ενώ στα βόρεια, το Χαλάνδρι, η Κηφισιά και το Μαρούσι αποτελούσαν κατοικημένα χωριά. Το 1928, με «καταλύτη» την εγκατάσταση των προσφύγων, το τοπίο έχει αλλάξει ριζικά. Νέες συνοικίες εμφανίστηκαν περικλείοντας έτσι τελείως τους δύο ιστορικούς οικισμούς.³¹⁵

Το μοντέλο της εγκατάστασης των προσφυγικών πληθυσμών που υιοθετήθηκε, εισήγαγε για πρώτη φορά τον σαφή κοινωνικό διαχωρισμό στο χώρο. Οι 12 μεγαλύτεροι και οι 34 μικρότεροι οικισμοί εγκαταστάθηκαν σε ακατοίκητες περιοχές στις παρυφές της πόλης του 1922 και συγκροτούσαν μικρές «δορυφορικές» κοινότητες, οι οποίες, σύμφωνα με τη φρασεολογία των αρμοδίων της εποχής, «δεν αναστάτωναν την κανονική ζωή της υπάρχουσας πόλης, ενώ παράλληλα εξασφάλιζαν ένα ομοιογενές κοινωνικό περιβάλλον στο εσωτερικό των οικισμών».³¹⁶ Οι εύπορες κατηγορίες

³¹¹ *Αθλητικός Χρόνος*, Έτος Α', Αρ.Φύλ.54, 19/12/1934, σ.2.

³¹² *Αθλητική Επιθεώρησης*, Ιανουάριος 1925, σ.12.

³¹³ *Αθλητική Επιθεώρησης*, Σεπτέμβριος 1926, σ.11.

³¹⁴ *Αθλητική Επιθεώρησης*, Δεκέμβριος 1926, σ.12 και Β.Τσιαμπούσης, «Οι Μαυραετοί του Βορρά», *Η Καθημερινή*, Ένθετο: *Επτά Ημέρες*, 4/10/1998, σ.18

³¹⁵ Βύρων Κοτζαμάνης, «Αθήνα, 1848-1995. Η Δημογραφική Ανάλυση μιας Μητρόπολης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Τχ.92-93, Αθήνα, 1997, σ.7.

³¹⁶ Αλέκα Καραδήμου-Γερολύμπου, «Πόλεις και Ύπαιθρος. Μετασχηματισμοί και Αναδιαρθρώσεις στο Πλαίσιο του Εθνικού Χώρου», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*,

του αστικού πληθυσμού εγκατέλειπαν σταδιακά το κέντρο της Αθήνας προκειμένου να κατοικήσουν στις παρυφές της πόλης. Μ' αυτόν τον τρόπο εμφανίστηκε και στην Ελλάδα το πρότυπο των κηπουπόλεων με χαρακτηριστικότερα παραδείγματα την Εκάλη, που ιδρύθηκε το 1923, και το Ψυχικό λίγο αργότερα.³¹⁷

Σε μια πρώτη απόπειρα προσέγγισης του κοινωνικού διαχωρισμού των κατοίκων του δήμου της Αθήνας (για την περίοδο που εδώ μελετάται) διαπιστώνεται, η συγκέντρωση των υψηλότερων εισοδηματικών στρωμάτων στις παλιές και κεντρικότερες περιοχές της πόλης (π.χ. γύρω από τα ανάκτορα και την ανατολική πλευρά του Λυκαβηττού), η απουσία των μεσαίων και ανώτερων κοινωνικών κατηγοριών στις δυτικές συνοικίες της πόλης (Κολωνό, Σεπόλια, Κολοκυνθού, Πετράλωνα, Ακαδημίας Πλάτωνος) και συγκέντρωση προσφυγικών κατοικιών στις ανατολικές περιοχές (Βύρωνας, Καισαριανή).³¹⁸

Συνοψίζοντας, το 1940 ο χώρος του λεκανοπεδίου της Αττικής έχει πληθυσμιακά και οικιστικά σχεδόν ενοποιηθεί. Ειδικότερα, το Χαϊδάρι, το Αιγάλεω, το Περιστερί, ο Κορυδαλλός, το Πέραμα, το Κερατσίνι και οι Αγ. Ανάργυροι αναδείχθηκαν στα δυτικά του δήμου της Αθήνας, η Αγ. Παρασκευή, η Πεύκη, τα Μελίσσια στα βόρεια, ο Βύρωνας και η Ηλιούπολη στα ανατολικά και η Βούλα με τη Βουλιαγμένη στα νοτιοανατολικά. Συνολικά, το συγκρότημα Αθηνών-Πειραιώς συγκέντρωνε 1.120.000 κατοίκους.³¹⁹

Μέσα στο ευρύτερο αυτό πλαίσιο της πόλης αλλά και της ανάδειξης των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών των επιμέρους συνοικιών, η ενασχόληση με το ποδόσφαιρο και η συγκρότηση ποδοσφαιρικών σωματείων αποτέλεσε βασική δραστηριότητα, όπως ήδη έχει τονιστεί.

Συγκεκριμένα, στο ευρετήριο του πρωτοδικείου της Αθήνας της περιόδου 1922-1940 (που έχει σωθεί) καταγράφηκαν συνολικά 115 αθλητικά σωματεία εκ των οποίων, 13 έχουν καταχωρηθεί έχοντας μόνο το επίθετο ποδοσφαιρικός στον τίτλο,³²⁰ 36 έχοντας στην επωνυμία τους προσδιορισμούς, *Αθλητικός-Ποδοσφαιρικός* (π.χ. *Αθλητικός και Ποδοσφαιρικός Σύλλογος ο Πέλοψ*), ενώ από τους 53 που εμφανίζονται χωρίς την ένδειξη *ποδοσφαιρικός*, για τους 5 γνωρίζουμε από άλλες πηγές πως είχαν έντονη ποδοσφαιρική δραστηριότητα και πρόκειται για την *Αθλητική Ένωση Κωνσταντινουπόλεως*, τον *Παναθηναϊκό Αθλητικό Όμιλο*, την *Ένωση Φιλάθλων Εθνικής Τραπεζής*, -τη δεκαετία του 20' κυρίως- τον *Αθλητικό Όμιλο Οδυσσεύς* και την *Αθλητική Ένωση Κυψέλης η Αθηναΐς*.

Στην Ε.Π.Σ.Α., εκτός των ισχυρών σωματείων που ήδη έχουν αναφερθεί, την περίοδο 1925-1926 εγγράφηκαν ο *Ελληνορωσικός*, ο *Κυπριακός*, ο *Αγγλικός Όμιλος*

Επιστ.Επιμ: Χρ. Χατζηϊωσήφ, Τόμος Β'-Μέρος 1^ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2002, σ. 77-78.

³¹⁷ Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της Σιωπής. Εργατικός Αποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά 1909-1940*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα, 1989, σ. 223.

³¹⁸ Δήμητρα Βασιλειάδου, «Επαγγελματική και Χωροταξική Κατανομή στη Μεσοπολεμική Αθήνα», Εργασία στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Ειδίκευσης στη Σύγχρονη Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία, Πανεπ. Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο, [2002].

³¹⁹ Βύρων Κοτζαμάνης, «Αθήνα, 1848-1995...», ο.π., σ. 7-8.

³²⁰ Πρόκειται για τους: Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Μεγάλη Ιδέα (Ολύμπια από το 1926), Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Αχιλλεύς, Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Ούλεν, Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Αίας, Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Παγκρατίου Νίκη, Ποδοσφαιρικός Όμιλος Κρόνος Αβερωφείου, Ποδοσφαιρικός Όμιλος Νέος Αστήρ, Ποδοσφαιρικός Όμιλος Πέλων και Καισαριανής, Ποδοσφαιρικός Όμιλος Αίολος, Ποδοσφαιρικός Όμιλος η Άμυνα Αγ. Δημητρίου, Ποδοσφαιρική Ένωση Φραγκοκκλησιάς, Ποδοσφαιρικός Αθλητικό Όμιλος Κεραμεικός, Σύλλογος Ποδοσφαιρικός Ένωση Πολυγώνου, *Ευρετήριο Καταστατικών Σωματείων Πρωτοδικείου Αθηνών των ετών 1922-1940*.

Αεροδρομίου με αποτέλεσμα να συγκροτηθεί και Β' κατηγορία ενώ την επόμενη χρονιά ο Αχιλλεύς, η Ένωση Εμποροϋπαλλήλων, ο Εργατικός Όμιλος και ο Πέλλης σχημάτισαν τη Γ' κατηγορία.³²¹

Πέρα όμως από τα παραπάνω, που μας παρουσιάζουν μια πιο επίσημη και θεσμική διάσταση, στις γειτονιές, δραστηριοποιείται επίσης ένας σημαντικός αριθμός ανεξάρτητων συλλόγων, που ξεπερνά κατά πολύ εκείνον των επισήμων-αναγνωρισμένων. Τα σωματεία αυτά συγκροτήθηκαν στις συνοικίες έχοντας πολλαπλά κοινωνικά και πολιτιστικά καθήκοντα.

Στην Καισαριανή για παράδειγμα, την περίοδο που εξετάζεται, καταγράφηκαν τα : Μαύρη Χείρ, Τίγρης, Ανίκητος, Αρμενική Ένωση, Ελπιδοφόρος, Ένωση Φιλάθλων, Δάφνη, Μικρασιατικός, Σμυρναϊκός, Ένωση Καισαριανής, Πανιώνιος, Φωστήρας, Άρης, Απόλλων, Νήαρ Ήστ, Εθνικός Αστέρας. Έφτασε χρονιά μάλιστα που 25 σωματεία παρέλασαν στο γήπεδο της Νήαρ Ήστ.³²² Στο Μοσχάτο, σε σχέση με τον πληθυσμό (6.031 κατ. το 1928), δραστηριοποιείται μάλλον μεγάλος αριθμός. Συγκεκριμένα, πέρα από τον επίσημο σύλλογο, Αθλητική Ένωση Μοσχάτου, δραστηριοποιήθηκαν τα ανεξάρτητα, Άρης, Ανίκητος, Πανελλήνιος και το Μοσχάτο.³²³ Στον Κολωνό αντίστοιχα τα: Αττικός, Ηρακλής, Ολυμπιακός Αθηνών, Άτλας, Πλάτων, Ορφεύς, ενώ στη συνοικία του Αγ.Ιωάννου τα: Πανθηραϊκός Α.Σ., το Τάγμα Ιπποτών Θήρας, ο Π.Σ.Ποσειδών και η Βροντή. Στην Κυψέλη εμφανίστηκαν ο Ερμής, ο Εθνικός, ο Άρης, η Ένωση, στο Κολωνάκι ο Αθηναϊκός, ο Αχιλλεύς, η Ελπίς, ο Ερμής, ο Εθνικός, στα Σεπόλια καταγράφονται η Δόξα και ο Αχιλλεύς, στο Πολύγωνο η Ολυμπιάς, η Ένωση, ο Παμμικρασιατικός, η Αμυνα, ο Κέρβερος ενώ στη Νέα Ιωνία η Ελπίς, ο Ατρόμητος, ο Απόλλων.

Στη διάρκεια αυτής της ερευνητικής προσπάθειας καταγράφηκαν επίσης οι εξής τίτλοι σωματείων για τα οποία, πέρα από αποσπασματικές αναφορές στον αθλητικό τύπο της περιόδου, δεν γνωρίζουμε ειδικότερες λεπτομέρειες. Για παράδειγμα, Φοίνις Καλλιθέας, *Byron Sport club*, Ζεύς, Άφοβος, Κεραυνός, Αστραπή Δουργουτίου, Άτλας Θυμαρακίου, Τόλμη Περιστερίου, Ένωση Τσακαγιάννη, Καλλιθεατικός, Θύελλα Θησείου, Δικέφαλος Βοτανικού, Πέλοψ Πολυτεχνείου, Θύελλα Αγ.Αναργύρων, Ερυθρός Σταυρός Αμπελοκήπων, Θρίαμβος Σαφράμπολης, Κεραυνός Ακροπόλεως, Ένωση Φιλάθλων Αθηνών, Ένδεκα Διάβολοι, ο Λευκός Αστήρ, Ένωση Αεριοφωτος, Μικρός Παναθηναϊκός Κάτω Πετραλώνων, Βυζάντιο Αμπελοκήπων, Παμβυζαντινός Καλογρέζης, Μέγας Αλέξανδρος Βοτανικού, Ένωση Ν.Μελανδίας, Ένωση Πλάκας, Α.Ε.Ψορρή κ.α.³²⁴

Στα Πετράλωνα, τα γραφεία της Ένωσης βρισκόταν σε καφενείο της οδού Τριών Ιεραρχών όπου βρισκόνταν επίσης και τα τρόπαια της ομάδας και αποτελούσε το μέρος συνάντησης όλων των φίλων του συλλόγου κι όχι μόνο των 93 εγγεγραμμένων μελών του ενώ ο Σμυρναϊκός Ν.Ιωνίας ιδρύθηκε από μερικά παιδιά του σχολείου της γειτονιάς χωρίς ιδιαίτερη ενίσχυση.³²⁵ Αντίθετα, ο Αθλητικός και Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Ολυμπιάς Πολυγώνου (καταρχάς είχε ιδρυθεί ως Πέλοπας) που στηριζόταν σε 150 μέλη, διέθετε γραφεία στην οδό Αιόλου 15, λέσχη με αποδυτήρια στο Πολύγωνο

³²¹ Αθλητικός Κόσμος, Τχ.27, 7/11/1926, σ.4.

³²² Γιάννη Κουβά, «Στις Προσφυγικές Αλάνες», ένθετο *Επτά Ημέρες*, Η Καθημερινή, 11/5/2003, σ.18-19.

³²³ Αθλητική Ηχώ, Έτος 9^{ον}, Αρ.Φύλ.1520, 10/1/1953, σ.2.

³²⁴ Τα σωματεία αποδελτιώθηκαν από τον αθλητικό τύπο της περιόδου, Αθλητισμός 1927-1928, Αθλητικά Χρονικά 1932-1934, Αθλητικός Χρόνος 1935, Αθλητική Επιθεώρηση 1923-1927.

³²⁵ Αθλητικός Χρόνος, Έτος Α', Αρ.Φύλ.5, 29/8/1934, σ.3, Αθλητικός Χρόνος, Έτος Α', Αρ.Φύλ.8, 5/9/1934, σ.3 και Αθλητικός Χρόνος, Έτος Α', Αρ.Φύλ.32, σ.3.

και 30 ποδοσφαιριστές συνολικά στο δυναμικό του.³²⁶ Ο σημερινός *Ποδοσφαιρικός Όμιλος Ψυχικού* (Π.Ο.Ψ.) τέλος ιδρύθηκε με τον τίτλο *Μικρασιατική* το 1924 στην ευρύτερη περιοχή του Ψυχικού και μόλις το 1948 απέκτησε το σημερινό του όνομα εντασσόμενος στην Ε.Π.Σ.Α. Με ποιους όρους και ποιοι πρόσφυγες, κρίνοντας από την ονομασία κυρίως, οργάνωσαν το σωματείο ίσως παρουσιάζει κάποιο ενδιαφέρον από τη στιγμή που γνωρίζουμε πως ο χαρακτήρας της συνοικίας του Ψυχικού υπήρξε και τότε, όπως σήμερα άλλωστε, μεγαλοαστικός.

Ανάλογη κίνηση παρουσιάζεται επίσης και στην ευρύτερη περιοχή του Πειραιά. Ο Πειραιάς, το πρώτο λιμάνι της χώρας αλλά και η κατεξοχήν βιομηχανική πόλη, συγκέντρωνε σημαντικό μέρος του ελληνικού εργατικού πληθυσμού της περιόδου. Ειδικότερα, η δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα σημαδεύτηκε από την οριστική στροφή της τοπικής αστικής τάξης προς την Αθήνα με τη σφραγίδα της πόλης να τη θέτουν όλο και περισσότερο τα λαϊκά στρώματα.

Στο Μεσοπόλεμο, ο Πειραιάς θα γίνει γνωστός ως ο ιδανικός τόπος για τις «περιθωριακές» τάξεις. Σύμφωνα με την οξυδερκή προσέγγιση του *Βάσια Τσοκόπουλου*, η τοπικιστική έξαρση της πειραιώτικης μικροαστικής τάξης δεν μπορούσε να χωρέσει στον τεκέ και αναζητούσε πιο δυναμική έκφραση.³²⁷ Το πλαίσιο αυτό θα το προσφέρει ο αθλητισμός και ειδικότερα το ποδόσφαιρο. Στην πειραιώτικη κοινωνία της εποχής, πέρα από την κυρίαρχη θέση του Ολυμπιακού, για τον οποίο έγινε λόγος σε προηγούμενες σελίδες, δραστηριοποιήθηκε επίσης σημαντικός αριθμός ποδοσφαιρικών συλλόγων, επίσημων αλλά και ανεξαρτήτων.

106 αθλητικά σωματεία καταγράφηκαν στα ευρετήρια του πρωτοδικείου Πειραιά την περίοδο 1922-1940 εκ των οποίων τα 37 παρουσιάζουν το επίθετο *ποδοσφαιρικός* στον τίτλο τους ενώ από άλλες πηγές γνωρίζουμε πως ποδοσφαιρική δραστηριότητα εμφάνισαν και ο *Σύνδεσμος Νέων Τιτάν Νεαπόλεως Πειραιώς*, ο γνωστός μας *Εθνικός* και ο *Αθλητικός Όμιλος Κεραμεικού*.³²⁸ Συγκεκριμένα, τα σωματεία που δήλωναν ξεκάθαρα την ποδοσφαιρική τους δραστηριότητα είναι: ο *Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Κεραυνός*, ο *Πειραιϊκός Ποδοσφαιρικός Όμιλος Vous-Rous*, ο *Πειραιϊκός Ποδοσφαιρικός Όμιλος*, η *Πειραιϊκή Ποδοσφαιρική Ένωση Νεάπολης*, ο *Φαληρικός Ποδοσφαιρικός Σύνδεσμος*, ο *Ποδοσφαιρικός Όμιλος Φρεατίδος*, ο *Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Αμύνης Πειραιώς*, ο *Ποδοσφαιρικός Σύνδεσμος Πειραιώς η Ελλάς*, ο *Αθλητικός Ποδοσφαιρικός Σύλλογος ο Άρης*, ο *Ποδοσφαιρικός Όμιλος Ατρόμητος*, ο *Ποδοσφαιρικός Αθλητικός Σύλλογος Θύελλα*, ο *Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Μοσχάτου*, ο *Ποδοσφαιρικός Όμιλος Αργοναύτης*, ο *Αθλητικός Ποδοσφαιρικός Όμιλος Φιλάθλων Πειραιώς*, ο *Αθλητικός Ποδοσφαιρικός Όμιλος Πειραιώς «οι Φίλαθλοι»*, ο *Αθλητικός Ποδοσφαιρικός Όμιλος ο Φαβιέρος*, ο *Άτλας Αθλητικός Ποδοσφαιρικός Σύλλογος*, ο *Ποδοσφαιρικός Αθλητικός Σύλλογος Βύρων*, ο *Ποδοσφαιρικός Όμιλος Άρης Ν.Κοκκινιάς*, ο *Αθλητικός Ποδοσφαιρικός Όμιλος ο Κένταυρος*, ο *Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Συνοικισμού Αναστάσεως Ελλήσποντος*, ο *Ποδοσφαιρικός Αθλητικός Σύλλογος ο Ερμής*, ο *Ποδοσφαιρικός Σύλλογος ο Ήφαιστος Ταμπουρίων*, ο *Αθλητικός Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Χαλκηδών*, ο *Ποδοσφαιρικός Αθλητικός Όμιλος Ένωσης Καραβά*, ο *Ποδοσφαιρικός Όμιλος Πρωτεύς*, ο *Αθλητικός Ποδοσφαιρικός Εκδρομικός Όμιλος Φροίξος*, ο *Αθλητικός Ποδοσφαιρικός Όμιλος Δρομέας Πειραιά*, η *Ποδοσφαιρική*

³²⁶ *Αθλητικός Χρόνος*, Αρ.Φύλ.98, σ.3.

³²⁷ Βάσιας Τσοκόπουλος, «Τα Στάδια της Τοπικής Συνείδησης. Ο Πειραιάς 1835-1935», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας. Νεοελληνική Πόλη. Οθωμανικές Κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος*. Τομ.Α', Ε.Μ.Ν.Ε., Αθήνα, 1985, σ.245-249.

³²⁸ *Ευρετήριο Καταστατικών Σωματείων Πρωτοδικείου Πειραιώς*.

Ένωσης Αγίου Δημητρίου Πειραιά, ο Αθλητικός Ποδοσφαιρικός Όμιλος Ένωσης Καμινίων, ο Ποδοσφαιρικός Αθλητικός Σύλλογος ο Λέων, ο Ποδοσφαιρικός Όμιλος Μικρός Ολυμπιακός, ο Αθλητικός Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Πολικός Αστήρ, ο Αθλητικός Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Απόλλων, ο Ποδοσφαιρικός Όμιλος Μοσχάτου-Ελλάς.

Δεν έλειψαν βέβαια ούτε στον Πειραιά, όπως έχει ήδη τονιστεί, τα ανεπίσημα-ανεξάρτητα σωματεία. Στην Κοκκινιά για παράδειγμα δραστηριοποιήθηκαν επίσης τα ανεπίσημα, *Άμυνα, Άρης, Προοδευτική* που τα αποτελούσαν «...άνθρωποι της συνοικίας, ιδιοκτήται μικρών καφενείων, περιπτέρων, υπάλληλοι αλλά και άνθρωποι με εξαιρετική μόρφωση...», ενώ οι ασκούμενοι του Θησέα χαρακτηρίζονται από τον τύπο της εποχής ως «...φιλότιμοι και πειθαρχικοί έχοντες ως μόνην των ιδέαν την πρόοδον του Θησέως των...». ³²⁹ Τέλος, ιδιαίτερα εγκωμιαστικό παρουσιάζεται το ρεπορτάζ του Αθλητικού Χρόνου για τον Απόλλωνα Δραπετσώνας. Ο Απόλλων Δραπετσώνας ιδρύθηκε από την προσφυγική νεολαία της συνοικίας το 1923 και παρά τα ανεπαρκή υλικά μέσα «...επαρουσίασεν λαμπρά αποτελέσματα...». Με αρκετή γλαφυρότητα ο αρθρογράφος του Αθλητικού Χρόνου παρουσίασε το 1934 τα μέλη του σωματείου ως, «...παιδιά πτωχά όλοι τους, υποχρεωμένα να εργάζονται σκληρά δια τη συντήρησιν των εαυτών και των οικογενειών των, αφού κατόρθωσαν με χίλιες δυσκολίες και αγόρασαν μια μπάλα, άρχισαν να προπονούνται σε πρόχειρα γήπεδα υπό το φως της σελήνης...». ³³⁰

Τα Καταστατικά

Γενικότερα, τα καταστατικά των σωματείων, μπορεί από τη μία να αποτελούν τυποποιημένα κείμενα περιορισμένης έκτασης, από την άλλη όμως διαθέτουν τη δυναμική, ώστε να μας αποκαλύψουν στοιχεία για την οργανωτική δομή τους ενώ ταυτόχρονα δεν παύουν να αποτελούν κείμενα με πολιτική σημασία καθώς συμπυκνώνουν τον κανονιστικό λόγο ευρύτερων κοινωνικών διαστάσεων. Στα πλαίσιο της συγκεκριμένης ερευνητικής προσπάθειας συγκεντρώθηκαν 20 καταστατικά αθλητικών και ποδοσφαιρικών συλλόγων, τα οποία βέβαια σαφώς δεν μπορούν να αποτελέσουν αξιόπιστο δείγμα, μπορούν όμως ενδεικτικά να μας αποκαλύψουν κάποιες διαστάσεις αλλά και να μας βοηθήσουν να συγκροτήσουμε βάσιμες υποθέσεις για περαιτέρω έρευνα.

Συγκεκριμένα, στο αρχείο του πρωτοδικείου της Αθήνας εντοπίστηκαν τα καταστατικά του Αθλητικού Γυμναστικού Συλλόγου Βύζας Μεγάρων (1932), του Αθλητικού Συλλόγου Οδυσσεύς (1933), του Αθλητικού Ομίλου Ελληνικού (1932), του Ποδοσφαιρικού Αθλητικού Ομίλου Βροντή Αγ.Ιωάννου(1932), του Αθλητικού και Ποδοσφαιρικού Συλλόγου η Αστραπή (1933) και τέλος του Ποδοσφαιρικού και Αθλητικού Ομίλου Δάφνη (1926). Από το σαφώς πλουσιότερο δείγμα καταστατικών που έχουν σωθεί στο αρχείο του πρωτοδικείου Πειραιά, επιλέχθηκαν τα καταστατικά του Αθλητικού Συλλόγου Κοκκινιάς Θησέας (1925), του Προοδευτικού Αθλητικού Συλλόγου Ατρόμητος Δραπετσώνας (1933), του Sporting Club Castella (1925), της Αθλητικής Γυμναστικής Ένωσης Μοσχάτου-Ν.Φαλήρου (1926), του Αθλητικού Ομίλου Κεραμεικός (1938), του Συνδέσμου Νέων Τιτάν (1924), του Ποδοσφαιρικού Συλλόγου Άρης Πειραιώς (1926), του Άρη Ν.Κοκκινιάς (1929), του Ποδοσφαιρικού Ομίλου Πρωτεύς (1930), του Ποδοσφαιρικού Αθλητικού Ομίλου Μικρός Ολυμπιακός (1932), του Αθλητικού-Ποδοσφαιρικού-Εκδρομικού Ομίλου Φροΐζος (1930), του Αθλητικού Ποδοσφαιρικού

³²⁹ *Αθλητικός Χρόνος*, Αρ.Φύλ.86, 7/3/1935, σ.2 και *Αθλητικός Χρόνος*, Έτος Α΄, Αρ.Φύλ.30, σ.3.

³³⁰ *Αθλητικός Χρόνος*, Έτος Α΄, Αρ.Φύλ.50, 10/12/1934, σ.3.

Συλλόγου Άτλας (1928), του *Ποδοσφαιρικού Συλλόγου Θύελλα* (1926) και του *Ποδοσφαιρικού Ομίλου Φιλάθλων Πειραιώς* (1922). Στο σύντομο χρονικό διάστημα που μου επιτράπηκε να παραμείνω στο αρχείο, έγινε προσπάθεια για μια όσο πιο «αντιπροσωπευτική» συλλογή του υλικού με κριτήρια το χρόνο, να καλύπτεται δηλαδή όλη η περίοδο που εξετάζεται, το χώρο, συγκεκριμένα δείγματα από όσο το δυνατόν περισσότερες συνοικίες του Πειραιά, και τέλος το είδος των συλλόγων, δηλαδή συγκέντρωση όχι μόνο καταστατικών ποδοσφαιρικών συλλόγων αλλά και άλλων αθλητικών σωματείων ώστε να φανούν οι ομοιότητες και οι διαφορές.³³¹

Ειδικότερα, σε όλα σχεδόν τα καταστατικά καταγράφονται με ιδιαίτερες λεπτομέρειες ο τρόπος λειτουργίας του διοικητικού συμβουλίου, της γενικής συνέλευσης και των μελών τους, οι αναγκαίες αρχιερεσίες ενώ σε όλα επίσης καθορίζεται διάκριση των μελών (τακτικά, δόκιμα, πάρεδρα, επίτιμα, αντεπιστέλλοντα). Η ηλικία εγγραφής όμως των νέων μελών ποικίλλει. Το εύρος πάντως κυμαινόταν από το 14^ο έτος της ηλικίας που είχε τεθεί ως ελάχιστο όριο στον *Αθλητικό και Ποδοσφαιρικό Σύλλογο η Αστραπή* έως το 18^ο έτος που όριζε το καταστατικό του *Αθλητικού Ομίλου Ελληνικού*.³³² Πόροι των συλλόγων καθορίζονταν οι εισπράξεις των όποιων αγώνων-εκδηλώσεων, οι συνδρομές των μελών και οι κάθε είδους έκτακτες εισφορές. Το 1922 φαίνεται πως οι τιμές κυμαίνονταν σε 5δρχ. η εγγραφή και σε 3 δρχ. η ετήσια συνδρομή ενώ το 1930 οι τιμές βρίσκονταν στο επίπεδο περίπου των 10δρχ. και 5δρχ. αντίστοιχα.³³³

Σχεδόν σε όλα τα καταστατικά ως σκοποί αναφέρονται, η *διάδοσις του Αθλητισμού και της Σωματικής Αγωγής*, η *αθλητική διαπαιδαγώγηση των ηθών*, και άλλα παρόμοια. Βασικές κατευθύνσεις επίσης στους σκοπούς των καταστατικών που μελετήθηκαν αποτελεί η πρόνοια για ψυχαγωγία των μελών με διαλέξεις, εκδρομές και η σύσταση βιβλιοθήκης. Οι συγκεκριμένες παράμετροι καθορίζονταν από τις *Διευθύνσεις Εθνικής Φυσικής Αγωγής* που συγκροτήθηκαν την περίοδο 1925-1926 όπως έχει ήδη αναφερθεί στο 4^ο κεφάλαιο. Θα πρέπει να επισημανθεί επίσης πως δεν υπάρχει σε κανένα καταστατικό διάκριση μελών και αθλητών ενώ ειδικότερη μνεία θα πρέπει να γίνει στο καταστατικό του *Ποδοσφαιρικού Συλλόγου η Θύελλα Πειραιώς* καθώς το συγκεκριμένο καταστατικό κατατέθηκε χειρόγραφο και αποτελεί το μόνο καταστατικό, από όσα συγκεντρώθηκαν, που ρητά διακήρυττε αποκλειστικά τη «.. δια παντός νομίμου μέσου η επικράτησις και η άσκησις του εν Ελλάδι ποδοσφαίρου...».³³⁴

Πέρα από όσα αναφέρθηκαν, ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την κοινωνική θέση των συμμετεχόντων στους αθλητικούς συλλόγους παρουσιάζουν τα έγγραφα με τα ονόματα και τα επαγγέλματα των μελών των διοικητικών συμβουλίων που συνοδεύουν τους φακέλους των σωματείων που βρίσκονται στο πρωτοδικείο του Πειραιά. Δυστυχώς το δείγμα που έχει συγκεντρωθεί δεν προσφέρεται για ευρύτερες ομαδοποιήσεις και διαπιστώσεις. Σίγουρα όμως αποτελεί μια καλή αφετηρία για κάποιες πρώτες εκτιμήσεις. Καταρχάς δε θα πρέπει να μείνει ασχολίαστο το γεγονός

³³¹ Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω τους υπαλλήλους των πρωτοδικείων Αθηνών και Πειραιώς για όσες διευκολύνσεις προσέφεραν κατά τον εντοπισμό του υλικού.

³³² Καταστατικό Αθλητικού και Ποδοσφαιρικού Σύλλογο η Αστραπή, και καταστατικό του Αθλητικού Ομίλου Ελληνικού, *Αρχείο Πρωτοδικείου Αθηνών*

³³³ Καταστατικό Ποδοσφαιρικού Ομίλου Φιλάθλων Πειραιώς και Αθλητικού-Ποδοσφαιρικού-Εκδρομικού Ομίλου Φροΐζος, *Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς*, Αριθμός Μητρώου (Α.Μ.), 281/20-4-1922 και 3090/20-8-1930 αντίστοιχα.

³³⁴ Καταστατικό του Ποδοσφαιρικού Συλλόγου η Θύελλα Πειραιώς, *Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς*, Αριθμός Μητρώου (Α.Μ.), 2154/24-11-1926.

της ονομαστικής καταγραφής των μελών των δ.σ. και της ένταξης του συγκεκριμένου εγγράφου στο φάκελο του σωματείου. Φαίνεται πως με αυτόν τον τρόπο οι δραστηριότητες των συλλόγων δεν μπορούσαν να είναι ανεξέλεγκτες καθώς οι αρχές γνώριζαν ονομαστικά τους διοικητικούς τους υπεύθυνους.

Ειδικότερα, το 1923, στον πίνακα ιδρυτών που συνοδεύει το καταστατικό του *Συνδέσμου Νέων Τιτάν Νεαπόλεως Πειραιά*, που εκτός από ποδοσφαιρικό τμήμα διέθετε και τμήμα «...εκπαιδευτικόν και ψυχαγωγικόν...» (άρθρο 13 του καταστατικού), καταγράφονται τα επαγγέλματα, του μηχανικού, του χρυσοχόου, του ζαχαροπλάστη, του εμπόρου αλλά και ενός φοιτητή νομικής.³³⁵ Λίγο αργότερα, στον κατάλογο μελών του διοικητικού συμβουλίου του *Ποδοσφαιρικού Ομίλου Άρη Νέας Κοκκινιάς*, που κατατέθηκε το 1929, συναντούμε στη θέση του προέδρου έναν φαρμακοποιό, στη θέση του αντιπροέδρου έναν εργολάβο, έναν λογιστή στη θέση του γραμματέα ενώ συμμετείχαν επίσης δύο υποδηματοποιοί, ένας μηχανικός αλλά και ένας εμποροράπτης.³³⁶ Στο φάκελο του *Ποδοσφαιρικού Ομίλου ο Πρωτεύς*, εκτός της κατάστασης των μελών του δ.σ. όπου τις θέσεις τις είχαν καταλάβει δύο κουρείς, δύο εργάτες, ένας σοφέρ και ένας μαθητής εμπορικής σχολής, παρατίθεται και κατάσταση των παικτών με τις διευθύνσεις τους ενώ ανάλογα στοιχεία τέλος περιέχει και ο φάκελος του *Ποδοσφαιρικού Αθλητικού Ομίλου Μικρός Ολυμπιακός*. Εκτός του ιεροψάλτη προέδρου που διέθετε συγκεκριμένη διεύθυνση, για τα υπόλοιπα μέλη (ζαχαροπλάστης, λογιστής, κουρεύς, μυλεργάτης, παντοπώλης, ράπτης) ως τόπος κατοικίας τους αναφέρονται τα παραπήγματα της Παλαιάς Κοκκινιάς.³³⁷

Από τα παραπάνω, καταρχήν διακρίνεται σαφώς η απασχόληση με το ποδόσφαιρο στις γειτονιές και η ιδιαίτερη έκφραση των κοινωνικών σχέσεων Στο πλαίσιο της συνοικίας μέσω της δημιουργίας ενός ποδοσφαιρικού σωματείου. Γενικότερα πάντως φαίνεται πως στην ποδοσφαιρική δράση κυριαρχούν πια τα μικροαστικά στρώματα κυρίως, όπως έχει ήδη υπαινιχθεί ο Β.Τσοκόπουλος, ενώ τα ανώτερα στρώματα της περιόδου συγκροτούν πια αθλητικά κυρίως σωματεία εγκαταλείποντας το σπορ στο οποίο πρωτοστάτησαν την πρώτη περίοδο της εμφάνισής του στην Ελλάδα. Και μόνο από τον τίτλο, *Sporting Club Castella*, αντιλαμβάνεται κανείς τη διάκριση που επεδίωκαν οι κάτοικοι της συγκεκριμένης συνοικίας που συγκρότησαν το παραπάνω σωματείο το 1925.³³⁸

Το ζήτημα της άσκησης σε συγκεκριμένα σπορ ως στοιχείου κοινωνικής διάκρισης στο Μεσοπόλεμο θα μπορούσε να αναδειχθεί σε όλες του τις διαστάσεις, αν υπήρχε διαθέσιμο αρχειακό υλικό των σωματείων της εποχής, πράγμα που αγγίζει προφανώς τα όρια των ιδανικών όρων εργασίας των ιστορικών. Η συγκεκριμένη ερευνητική προσπάθεια δεν απέφυγε τη συνήθη κανονικότητα οπότε οι εκτιμήσεις και οι υποθέσεις περιορίζονται από το διαθέσιμο υλικό.

Ειδικότερα, από όσα ήδη έχουν αναφερθεί, καταγράφεται η κυριαρχία των μικροαστικών στρωμάτων στα ποδοσφαιρικά σωματεία των συνοικιών, η απήχηση

³³⁵ Καταστατικό του Συνδέσμου Νέων Τιτάν Νεαπόλεως Πειραιά, *Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς*, Α.Μ.184/20-2-1924.

³³⁶ Καταστατικό του Ποδοσφαιρικού Ομίλου Άρη Νέας Κοκκινιάς, *Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς*, Α.Μ.2070/19-6-1929.

³³⁷ Καταστατικό του Ποδοσφαιρικού Ομίλου ο Πρωτεύς, Α.Μ.2082/25-6-1930 και Καταστατικό Ποδοσφαιρικού Αθλητικού Ομίλου Μικρός Ολυμπιακός, Α.Μ.984/8-4-1932.

³³⁸ Καταστατικό του σωματείου Sporting Club Castella, *Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς*, Α.Μ.1995/18-11-1925.

του κυρίως σε εργατικά στρώματα που διέθεταν κάποιου είδους μονιμότητα στην εργασία και στις μισθολογικές απολαβές ενώ ευδιάκριτα διαπιστώνεται η απομάκρυνση των ανώτερων, αστικών στρωμάτων από την ίδια την ποδοσφαιρική άσκηση, όχι όμως και από την απασχόληση με τη λειτουργία των ποδοσφαιρικών σωματείων (π.χ. οι διοικητικές ομάδες των επίσημων ισχυρών σωματείων).

Ενισχυτικά προς την παραπάνω διαπίστωση λειτουργεί η προσπάθεια σύγκρισης της τιμής του εισιτηρίου για την παρακολούθηση ενός επίσημου ποδοσφαιρικού αγώνα, 15-50 δρχ. όπως έχει ήδη αναφερθεί, το επίπεδο των εργατικών ημερομισθίων στην ελληνική κοινωνική πραγματικότητα του Μεσοπολέμου και την τιμή του ψωμιού της εποχής.³³⁹

Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με την προσέγγιση του Μιχ. Ρηγίνου, το ημερομίσθιο ενός τεχνίτη το 1931 κυμαινόταν μεταξύ 62 δρχ. και 87 δρχ., του εργάτη 42,5 δρχ. και 62,6 δρχ. ενώ το 1934 ένας πωλητής εμπορικού καταστήματος αμοιβόταν με ημερομίσθιο από 63 δρχ. έως 173 δρχ., ένας γραμματέας του δημοσίου τομέα από 106 δρχ. έως 124 δρχ. και ένας τυπογράφος από 70 δρχ. έως 125 δρχ. ενώ ένα κιλό ψωμί α' ποιότητας το 1931 κόστιζε 5,25 δρχ.³⁴⁰

Συγκρίνοντας λοιπόν την τιμή του ψωμιού και τις κατώτατες τιμές των ημερομισθίων με τις κατώτατες τιμές των εισιτηρίων ενός επίσημου ποδοσφαιρικού αγώνα, διακρίνεται καταρχάς πως δεν υπήρξε απαγορευτική η τιμή παρακολούθησης ενός ποδοσφαιρικού αγώνα για τις περισσότερες επαγγελματικές κατηγορίες που διέθεταν κάποια μονιμότητα εργασίας. Ενισχυτικό της όλης αυτής προσέγγισης αποτελεί η εκκαθάριση του αγώνα *Ολυμπιακού-Φαληρικού*, που πραγματοποιήθηκε στις 6/11/1931 στο στάδιο Καραϊσκάκη. Συγκεκριμένα, από τα 1.188 εισιτήρια που διατέθηκαν, τα 211 ήταν των 25 δρχ., τα 877 των 10 δρχ. και τα 100 των 5 δρχ. Η συντριπτική πλειοψηφία δηλαδή αγόρασε το εισιτήριο της μεσαίας κατηγορίας.³⁴¹

Αντίθετα, καμία σχεδόν επαφή δεν πρέπει να είχε με το σπορ ο κόσμος των ρεμπέτηδων, του υποπρολεταριάτου δηλαδή της εποχής, που δεν είχε ενταχθεί πλήρως στις συνήθειες του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Ο Μάρκος Βαμβακάρης στην *Αυτοβιογραφία* του π.χ. δεν αναφέρει πουθενά κάτι σχετικό γύρω από το ποδόσφαιρο.³⁴²

Θα ήταν παρακινδυνευμένο ίσως με βάση τα συγκεκριμένα στοιχεία να επιχειρηθούν ευρύτερες αναγωγές. Η ενασχόληση με το ποδόσφαιρο πάντως δεν θα πρέπει να απουσιάζει από τις όποιες προσπάθειες προσέγγισης του βιοτικού επιπέδου των κοινωνικών τάξεων καθώς συνδέεται άμεσα με την ικανοποίηση αναγκών που σηματοδοτήθηκαν από την κοινωνική εξέλιξη της περιόδου.³⁴³

Τα ποδοσφαιρικά σωματεία λοιπόν, όπως διακρίνεται από όσα αναφέρθηκαν, κατείχαν ιδιαίτερο ρόλο στην καθημερινότητα της εποχής. Το 1934, σε φύλλο του *Αθλητικού Χρόνου* αναφερόταν χαρακτηριστικά πως «...συντηρούνταν μόνο με την

³³⁹ Στο πλαίσιο της σύγκρισης δεν χρησιμοποιούνται οι τιμές εγγραφής και ετήσιας συνδρομής που καταγράφουν τα καταστατικά καθώς δεν γνωρίζουμε αν αποδίδονταν τελικά αυτά τα ποσά.

³⁴⁰ Μιχάλης Ρηγίνος, *Παραγωγικές Δομές και Εργατικά Ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936. Βιομηχανία-Βιοτεχνία*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα, 1987, σ.25-45 και σ.218-221.

³⁴¹ *Αρχείο Ε.Ο.Α.*, Κοντί 58, Φάκ.1, 1932, Έγγρ.181.1.

³⁴² Μ.Βαμβακάρης, *Αυτοβιογραφία*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1978.

³⁴³ Το ζήτημα φυσικά και δεν αντιμετωπίζεται πλήρως σε αυτή την εργασία, μόνο ως ενδεικτική θα πρέπει να αντιμετωπιστεί η προσέγγιση. Μιχάλης Ρηγίνος, *Παραγωγικές δομές...*, ο.π., σ.223-224.

εργασίαν και το πνεύμα των νεαρών ποδοσφαιριστών και των μελών των συλλόγων ενώ...πολλά κατόρθωσαν δια της εργασίας των και της επιμονής να αποκτήσουν γραφεία ευπαρουσίαστα, επιπλωμένα καθώς και γήπεδα καλοφτιαγμένα...». ³⁴⁴

Στην διάρκεια του Μεσοπολέμου επίσης δεν έλειψαν και οι προσπάθειες οργάνωσής των ανεξάρτητων σωματείων σε ευρύτερο επίπεδο με διακριτή απόσταση από τις επίσημες ομοσπονδίες. Το 1932 καταγράφεται στον τύπο της εποχής η προσπάθεια συγκρότησης *Αθλητικής Ένωσης Ποδοσφαιρικών Ανεπίσημων Σωματείων Αθηνών* η οποία μάλλον δεν απέκτησε πιο συγκροτημένη υπόσταση πέρα από το επίπεδο των προθέσεων. ³⁴⁵ Ανάλογες προσπάθειες οργάνωσης τους παρουσιάστηκαν επίσης και την επόμενη χρονιά αλλά και προς το τέλος της περιόδου. Το 1933 η πρόθεση της Ε.Π.Σ.Α. να διοργανώσει πρωτάθλημα ανεξαρτήτων προσέκρουσε στις αντιδράσεις των υπευθύνων της Ε.Π.Ο., που πιθανότατα το αντιμετώπισαν ως απειλή, ενώ το 1935 με πρωτοβουλία του ημερήσιου αθλητικού τύπου (*Αθλητικά Χρονικά*, *Αθλητική Φωνή*, *Αθλητικός Χρόνος*) υπήρξε προσπάθεια σύστασης ομοσπονδίας μόνο όμως από τα σωματεία εκείνα που είχαν καταθέσει καταστατικό στο πρωτοδικείο. ³⁴⁶

Ως προς τις σχέσεις ισχυρών-επίσημων σωματείων και ανεξαρτήτων, καταρχάς θα πρέπει να αναφερθεί η συνεχής ενίσχυση των ισχυρών με νέους παίκτες από τα ανεξάρτητα, ενώ δεν θα πρέπει να αποσιωπηθούν και οι αρκετές αψιμαχίες. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα ίσως η από τότε συνεπής προσπάθεια του Ολυμπιακού να ελέγξει το στάδιο Καραϊσκάκη ως αποκλειστικά ποδοσφαιρικό γήπεδο και η έντονη αντίδραση των υπόλοιπων πειραϊκών αθλητικών σωματείων. Στον ευρύτερο χώρο της πόλης του Πειραιά όπου ήταν κτισμένο το στάδιο δραστηριοποιούνταν τα μικροαστικά στρώματα που υποστήριζαν τον Ολυμπιακό και προφανώς δεν μπορούσαν να κατασκευάσουν γήπεδο και να κατευθυνθούν ούτε προς την Καστέλα, χώρο δράσης των αστών της πόλης κυρίως, αλλά ούτε και προς τις συνοικίες της Κοκκινιάς και της Νίκαιας όπου διέμεναν τα προλεταριοποιημένα στρώματα. ³⁴⁷

Ολοκληρώνοντας, θα παρουσιαστούν στη συνέχεια δύο πίνακες οι οποίοι σχηματοποιούν όσα περιγράφηκαν σε αυτό το κεφάλαιο με σκοπό τελικά να αναδείξουν τη δυναμική του ποδοσφαιρικού σωματείου στα αστικά κέντρα γενικότερα αλλά και στις συνοικίες ειδικότερα.

ΠΟΛΕΙΣ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ 1928 ³⁴⁸	ΠΟΔ. ΣΩΜΑΤΕΙΑ 1922-1940
Ηράκλειο	33.404	5
Κοζάνη	12.702	4
Πάτρα	61.278	5
Βόλος	41.709	6
Λιβαδειά	12.585	2
Δράμα	29.339	5

³⁴⁴ *Αθλητικός Χρόνος*, Έτος Α', Αρ.Φύλ.29, 22/10/1934, σ.3.

³⁴⁵ *Αθλητικά Χρονικά*, Έτος Α', Αρ.Φύλ.3, 8/4/1932, σ.6.

³⁴⁶ *Αθλητικά Χρονικά*, Έτος Α', Αρ.Φύλ.145, 3/4/1933, σ.3 και *Αθλητικός Χρόνος*, Αρ.Φύλ.71, 30/1/1935, σ.3.

³⁴⁷ *Αρχείο Επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων (Ε.Ο.Α.)*, Κουτί 55, Φάκελος1-Αλληλογραφία Ε.Ο.Α.1930, Έγγραφα 34,35,45.

³⁴⁸ Χρήστος Λούκος, «Μικρές και Μεγάλες Πόλεις», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} Αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Τομ.2-Μέρος 1^ο, Επιστ.Επιμελ.: Χρ.Χατζιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2002, σ.136-137.

Ο παραπάνω πίνακας δεν είναι φυσικά απόλυτα ακριβής καθώς δεν εντοπίστηκε, στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας, ο πλήρης αριθμός των συλλόγων που δραστηριοποιήθηκαν τότε στην επαρχία. Μας αποκαλύπτει όμως τη γενικότερη τάση συγκρότησης ποδοσφαιρικών σωματείων σε όλα σχεδόν τα γεωγραφικά διαμερίσματα της χώρας.

Στην ευρύτερη περιοχή τέλος του πολεοδομικού συγκροτήματος Αθηνών-Πειραιώς, που συγκέντρωνε τότε περίπου 1.120.000 κατοίκους,³⁴⁹ καταγράφηκαν κατά τη διάρκεια της συγκεκριμένης έρευνας τουλάχιστον 220 ποδοσφαιρικά σωματεία, επίσημα και ανεξάρτητα.³⁵⁰ Δηλαδή για κάθε 5.100 κατοίκους του λεκανοπεδίου περίπου αντιστοιχούσε 1 ποδοσφαιρικό σωματείο τουλάχιστον.

ΣΥΝΟΙΚΙΑ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ 1928 ³⁵¹	ΠΟΔ.ΣΩΜΑΤΕΙΑ 1922- 1940 ³⁵²
Καισαριανή	15.367	17
Μοσχάτο	6.031	5
Νέα Ιωνία	14.135	5
Καλλιθέα	29.446	5
Κοκκινιά	33.201	7

Θα πρέπει να επισημανθεί για άλλη μία φορά τέλος πως τα στοιχεία και αυτό του πίνακα περιγράφουν ενδεικτικά και μόνο τη γενικότερη δραστηριότητα στις συνοικίες του πολεοδομικού συγκροτήματος Αθήνας-Πειραιά.

Η σύγκριση του ενδεικτικού αυτού αριθμού με τον αριθμό των 200 συνολικά αθλητικών σωματείων κάθε είδους που συγκροτήθηκαν την περίοδο 1870-1914 αποκαλύπτει τη δυναμική του φαινομένου της ίδρυσης ποδοσφαιρικών σωματείων στο Μεσοπόλεμο.³⁵³ Σύμφωνα τέλος με μαρτυρία που επικαλείται η Χρ. Κουλούρη, στα τέλη της δεκαετίας του 1920 υπάρχουν τουλάχιστον 600 ποδοσφαιρικά σωματεία αναγνωρισμένα και μη, με 20.000 ποδοσφαιριστές περίπου στη δύναμή τους.³⁵⁴

³⁴⁹ Βύρων Κοτζαμάνης, «Αθήνα, 1848-1995...», ο.π., σ.7-8.

³⁵⁰ Ο αριθμός 220 προκύπτει από τα 54 σωματεία του ευρετηρίου του πρωτοδικείου Αθηνών, των οποίων έχει διασταυρωθεί η ποδοσφαιρική τους δράση, και όσα αποδελτιώθηκαν από τον αθλητικό τύπο της εποχής, *Αθλητισμός, Αθλητικά Χρονικά* 1932-1934, *Αθλητικός Χρόνος* 1935, *Αθλητική Επιθεώρηση* 1923-1927.

³⁵¹ Βασίλειον της Ελλάδος. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας. Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος. *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την Απογραφήν της 15-16 Μαΐου 1928. Πραγματικός πληθυσμός κυρωθείς δια του από 23/11/1928 Διατάγματος. Δευτέρα Έκδοσις περιέχουσα τας μέχρι τέλους του έτους 1934 διοικητικά μεταβολάς*, Εν Αθήναις, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1935, σ.54-61.

³⁵² Όσα αποδελτιώθηκαν από τον αθλητικό τύπο της εποχής, ο.π.

³⁵³ Χρ.Κουλούρη, *Αθλητισμός...*, ο.π., σ.166-169.

³⁵⁴ Χρ.Κουλούρη, *Αθλητισμός...*, ο.π., σ.191.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7^ο: ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ

Στην περίοδο του Μεσοπολέμου διαφορετικές κοινωνικές ομάδες, διαφορετικές κοινωνικές τάξεις χρησιμοποίησαν τον αθλητισμό σαν χώρο επίδειξης της θέσης και της ταυτότητάς τους. Το ποδόσφαιρο, από απλό παιχνίδι μετεξελίχθηκε σε αντιπροσωπευτικό σπορ σε άμεση διαπλοκή με την κοινωνική και πολιτική κατάσταση της εποχής.

Στη Μεγ.Βρετανία, χώρα-γεννήτορα του σύγχρονου ποδοσφαίρου, η διάχυσή του σε ευρύτερα λαϊκά στρώματα και η εισαγωγή της επαγγελματοποίησης του, που αντιμαχόταν την ηγεμονία του ερασιτέχνη-τζέντλεμαν, είχε παρατηρηθεί ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα περίπου καθώς οι εξελίξεις στην οικονομία δημιουργούσαν νέες διαστάσεις. Ειδικότερα, μέρος των ανώτερων τάξεων συνέχιζαν να επιθυμούν την κοινωνική διάκριση, κυρίως μέσω της υπεράσπισης του ερασιτεχνισμού, τη στιγμή που νέες τοπικές ελίτ του βιομηχανικού και εμπορικού κεφαλαίου αναδεικνύονταν, στηρίζοντας τις φιλοδοξίες τους σε διαφορετικούς κώδικες αξιών. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε πως η ανάπτυξη τακτικών στην οργάνωση του ποδοσφαιρικού παιχνιδιού αλλά και του τρόπου παιχνιδιού με πάσες (passing game), άρχισε να κυριαρχεί στο Λονδίνο από το 1870 και εξής, όταν τμήμα της αστικής τάξης άρχισε να προσαρμόζει τις ψυχαγωγικές της δυνατότητες στη ζωή της πόλης δίνοντας ιδιαίτερο βάρος στη συνεργασία παρά στο άτομο.³⁵⁵

Στη βικτοριανή Αγγλία του κοινωνικού δαρβινισμού, η κυριαρχία της ιδέας υγιούς μυαλού και σώματος σε συνδυασμό με τις προσπάθειες ελέγχου της δημόσιας υγείας των κατοίκων των πόλεων δημιούργησαν το ευρύτερο πλαίσιο για την κατοχύρωση του ποδοσφαίρου ως μηχανισμού ελέγχου αλλά και αυτοελέγχου της βιομηχανικής εργατικής τάξης της περιόδου.³⁵⁶ Σε πρώτη φάση λοιπόν διακρίνεται η «από τα πάνω» εισαγωγή του ποδοσφαίρου σε βιομηχανικές επιχειρήσεις για την απομάκρυνση των εργατών από την κατανάλωση αλκοόλ με σκοπό την καλύτερη υγεία τους και την αύξηση συνεπώς της παραγωγικότητας, χωρίς αυτό να σημαίνει βεβαίως και «από τα κάτω», η ίδια η κουλτούρα της εργατικής τάξης δεν επαναπροσδιόρισε το περιεχόμενο χαρακτηριστικών όπως η σκληρότητα, η αγένεια, η αρρενωπότητα που επίσης ικανοποιούνταν μέσω του ποδοσφαίρου.³⁵⁷

Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου η χρήση αθλητικών διευκολύνσεων στους εργάτες αποτελούσε μάλλον κοινό τόπο σε πολλές βιομηχανικές μονάδες στην Ευρώπη³⁵⁸ ενώ η κατάκτηση του δώρου συνέβαλε στην ιδιαίτερη δραστηριοποίηση των ίδιων των εργατικών στρώματων για τη συγκρότηση ποδοσφαιρικών συλλόγων με σκοπό την έκφραση των κοινωνικών τους ιδιαιτεροτήτων, καταρχάς σε τοπικό επίπεδο.³⁵⁹

³⁵⁵ John Lowerson, *Sport and the English Middle Classes 1870-1914*, Manchester University Press, Manchester-New York, 1993, σ.82.

³⁵⁶ Richard Holt, *Sport and the British. A Modern History*, Clarendon Press, Oxford, 1989, σ.86-94.

³⁵⁷ Richard Holt, *Sport...*, ο.π., σ.135-202.

³⁵⁸ Robert Fitzgerald, *British Labour Management and Industrial Welfare 1846-1939*, Croom Helm, London-New York, 1988, σ.102-107, σ.121-128 και σ.134-145.

³⁵⁹ Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα η συγκρότηση της γνωστής μέχρι σήμερα Schalke 04. Λεπτομέρειες βλέπε, Siegfried Gehrmann, «Football in an Industrial Region: The Example of Schalke 04 Football Club», *The International Journal of the History of Sport*, 6/3, (1989), σ.335-355.

Γενικότερα λοιπόν στο χώρο του ποδοσφαίρου δραστηριοποιήθηκαν σε εκείνη τη χρονική συγκυρία από τη μία μεριά «φιλάνθρωποι», ιδεαλιστές εργοδότες που προσπάθησαν να δημιουργήσουν «υψηλή» κουλτούρα για τις μάζες προωθώντας φιλελεύθερες αξίες ενώ δεν έλειψαν ταυτόχρονα, από την άλλη, και οι προσπάθειες χειραγώγησης των λαϊκών στρωμάτων από τα αριστερά, ώστε να κατορθώσουν να ανταποκριθούν στον ιστορικό τους ρόλο, σύμφωνα με τις αντιλήψεις της περιόδου.

Το 1925 πιο συγκεκριμένα, το Κομμουνιστικό Κόμμα της Σοβιετικής Ένωσης διακήρυξε με απόφαση της κεντρικής του επιτροπής πως ο αθλητισμός θα πρέπει συνειδητά να χρησιμοποιηθεί σαν μέσο για να συσπειρωθούν οι πλατιές μάζες των εργατών και των αγροτών γύρω από τις οργανώσεις του κόμματος και των συνδικάτων, ώστε να προσελκυστούν έμπρακτα στην πολιτική και κοινωνική δραστηριότητα.³⁶⁰

Ιδιαίτερη επίσης δραστηριότητα εμφάνισαν στον τομέα του αθλητισμού και οι σοσιαλιστές. Στη Γερμανία το Σοσιαλιστικό Κόμμα διοργάνωνε τη δεκαετία του 1920 φεστιβάλ με μουσική και σπορ, στη Σκωτία το 1922 υπήρξαν προσπάθειες διοργάνωσης εργατικού, σοσιαλιστικού πρωταθλήματος, ενώ στην Αγγλία από το 1920 και το Κομμουνιστικό Κόμμα επεδίωξε να πολιτικοποιήσει τον ελεύθερο χρόνο.³⁶¹ Κορυφαία εκδήλωση σε ευρύτερο επίπεδο όλης αυτής της δραστηριότητας υπήρξε η προσπάθεια διοργάνωσης Λαϊκής Ολυμπιάδας στη Βαρκελώνη το 1936 από την Εργατική Ομοσπονδία των Σπορ ως διεθνή αντιφασιστική εκδήλωση, σε αντίπραξη δηλαδή για τη διοργάνωση της Ολυμπιάδας του 1936 από τους Ναζί. Η συγκεκριμένη προσπάθεια δεν ευδοχώθηκε τελικά καθώς τη μέρα της τελετής έναρξης εκδηλώθηκε το πραξικόπημα του στρατηγού Φράνκο.³⁶²

Στην Ελλάδα, παράλληλα με τις παραπάνω ευρύτερες εξελίξεις, δημιουργήθηκαν επίσης εκείνη την περίοδο ποδοσφαιρικές ομάδες και από αρκετούς επαγγελματικούς κλάδους. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στο *Ελεύθερον Βήμα* της εποχής για το πρωτάθλημα τραπεζών και ανωνύμων εταιρειών ενώ η «*Ένωσις Φιλάθλων Εθνικής Τραπεζής*» διοργάνωνε εκδρομές στην επαρχία για τη διεξαγωγή συναντήσεων με αθλητικούς συλλόγους.³⁶³

Ανάλογη δραστηριότητα επίσης παρουσίασαν και άλλες επαγγελματικές κατηγορίες όπως οι δημοσιογράφοι και οι τηλεγραφικοί. Η *Αθλητική Ένωσις Εμποροϋπάλληλων* που συμμετείχε και στις επίσημες διοργανώσεις της Ε.Π.Σ.Α. τέθηκε το 1927 «...*υπό την προστασία του Εμπορικού Συλλόγου...*» αναδεικνύοντας έτσι τη διάσταση της χρήσης του ποδοσφαίρου για τον έλεγχο των εργατικών στρωμάτων και στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου.³⁶⁴ Κατά την απονομή μάλιστα των επάθλων στους νικητές των εμποροϋπαλληλικών αγώνων του 1937 ο γυμναστής του συλλόγου δήλωνε πως ο καταστηματοάρχης αντιλαμβάνεται τον ευρύτερο σκοπό της προσπάθειας καθώς «...*αφενός θα έχη υπαλλήλους υγιείς τω σώμα διότι θα μειούται ο κίνδυνος της εξ ασθενειών απουσίας του υπαλλήλου και συνεπώς της καταβολής του μισθού*

³⁶⁰ Η πληροφορία από την εργασία του Κρίστοφερ Λας, *Η Κουλτούρα του Ναρκισσισμού*, Νησίδες, Αθήνα, [2002], σ.105 που παραπέμπει στο Philip Goodhart-Christopher Chataway, *War Without Weapons*, W.H.Allen, London, 1968, σ.80-84.

³⁶¹ R.Holt, *Sport...*, ο.π., σ.147.

³⁶² Xavier Pujadas-Carles Santacana, «The Popular Olympic Games. Barcelona 1936: Olympians and Antifascists», *International Review for the Sociology of Sport*, 27/2, (1992), σ.139-150.

³⁶³ *Ελεύθερον Βήμα*, Έτος Δ', Αρ.Φύλ.1379, 6/1/1926, σ.2.

³⁶⁴ *Η Πρωία*, Έτος Β', Αρ.Φύλ.364, 6/11/1927, σ.2.

του απουσιάζοντος, αφετέρου δε θα έχη υπαλλήλους ηθικούς καλούς, ωραίους την ψυχήν και αφοσιωμένους εις αυτόν διότι τοις παρεχώρησε την άδειαν απουσίας όπως γυμνάζονται...».³⁶⁵

Στο πλαίσιο λοιπόν της διαμόρφωσης του προφίλ του «φιλόστοργου πατέρα» που εξασφαλίζει την ύπαρξη του «εργάτη-παιδιού», οι μεγάλες εταιρείες και βιομηχανίες (Εθνική Τράπεζα Ελλάδος-Υφαντουργική Βιομηχανία) οργάνωσαν υπαλληλικά και εργατικά γυμναστήρια, ενώ ποδοσφαιρικές ομάδες εργατών δημιουργήθηκαν στην εταιρεία Λιπασμάτων, στο εργοστάσιο εμαγιέ στην Κέα ώστε έπειτα από τη δουλειά «...η διασκέδασις όχι η ποταπή στα καφενεία και στις ταβέρνες αλλά στο γήπεδο, στον αέρα, στον ήλιο...».³⁶⁶

Το 1938 μάλιστα στο πλαίσιο της λειτουργίας της Ανωνύμου Αγγειοπλαστικής Εταιρείας ιδρύθηκε στο Νέο Φάληρο ο Κεραμεικός Αθλητικός Όμιλος που παρουσίασε ιδιαίτερη δραστηριότητα στο χώρο του ποδοσφαίρου ως Ποδοσφαιρικός Όμιλος Ένωσις Κεραμεικού. Στις εκδηλώσεις του σωματείου συμμετείχαν, όπως αναφερόταν ρητά στο καταστατικό, μόνο όσοι εργάζονταν στα εργοστάσια της εταιρείας ανεξαρτήτως φύλου. Πιο συγκεκριμένα, ως σκοπός καθοριζόταν «...η δια παντός αθλητισμού, γυμναστικής και συναφούς ψυχαγωγίας σωματική και πνευματική ανάπτυξις και προαγωγή των μελών του, συγχρόνως δε και η διάδοσις του αθλητικού πνεύματος εις τας εργαζομένας τάξεις...». Το καταστατικό του συλλόγου προέβλεπε επίσης την κατασκευή γηπέδων ποδοσφαίρου, μπάσκετ, βόλεϊ στις εγκαταστάσεις της εταιρείας ενώ καθόριζε μηνιαία συνδρομή 5 δρχ. για τους εργάτες, 10 για τους επιστάτες, 15 για τους τμηματάρχες και 25 για τους υπαλλήλους γραφείου.³⁶⁷

Η διάδοση του αθλητικού πνεύματος ως μηχανισμού ενότητας και συνοχής που θα υπερβαίνει τις ταξικές διαφορές εντάσσονταν στην ευρύτερη θεωρητική άποψη αστικών μερίδων της περιόδου πως «...εις τα ομαδικά σπορ το άτομον είναι υποχρεωμένο να εξαφανιστή ολότελα εμπρός στο σύνολο για το καλό του συνόλου...».³⁶⁸ Μάλιστα στον τύπο της εποχής αρκετά συχνά συναντά κανείς ακόμη και συγκεκριμένες νοθεσίες για να αποφεύγονται οι πολλές τριπλές κατά τη διάρκεια του παιχνιδιού. «... Δεν πρέπει να λησμονώμεν ότι το *dribbling* δεν αποτελεί μέθοδον τινά του football... τουναντίον είνε το πλέον καταστρεπτικόν πράγμα δια μίαν ομάδα διότι άγει αδιαφόρως εις το προσωπικό παιχνίδι, το εγωϊστικόν το οποίον είνε και όλως διόλου μη αποτελεσματικόν...».³⁶⁹

Πέρα όμως από την «από τα πάνω» δραστηριοποίηση και οι ίδιοι οι εργατικοί πληθυσμοί ανέλαβαν την πρωτοβουλία συγκρότησης ποδοσφαιρικών σωματείων. Στο πλαίσιο της διάθεσής τους για ανύψωση του μορφωτικού τους επιπέδου και της ενδυνάμωσης της ταξικής τους αλληλεγγύης, ποδοσφαιρικοί σύλλογοι ιδρύθηκαν με πρωτοβουλία των εργατικών κέντρων του Βόλου, της Θεσσαλονίκης και της Καβάλας,³⁷⁰ ενώ στο Αιγάλεω, περιοχή τότε με εργάτες, τεχνίτες, οικοδόμους,

³⁶⁵ Αθλητισμός της Ελλάδος, Περ.Γ', Αρ.Φύλ.370, 6/10/1937, σ.4.

³⁶⁶ Λεπτομέρειες βλ. Αλ.Βαξεβάνογλου, «Εργοδότες και Εργαζόμενοι στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Από τη μεριά των Εργοδοτών», Τα Ιστορικά, Τχ.14-15, Αθήνα, Ιουν.-Δεκ. 1991, σ.99-112, Α' Πανελλήνιος..., ο.π., σ.107, Β.Θεοδώρου, Το Εργοστάσιο Εμαγιέ στην Κέα (1927-1957), Βουρκαριανή, 1994, σ.32-33, Αθλητικά Χρονικά, Έτος Α', Αρ.Φύλ.92, 26/10/1932, σ.2.

³⁶⁷ Καταστατικό του Αθλητικού Ομίλου Κεραμεικός, Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, Α.Μ.1581/8-6-1938 και Αθλητικά Χρονικά, ο.π.

³⁶⁸ Α.Σπανούδη, Ο Αθλητισμός..., ο.π., σ.63.

³⁶⁹ Αθλητική Επιθεώρησις, Φεβρουάριος 1925, σ.15.

³⁷⁰ Θανάσης Αλεξίου, «Οι Κοινωνικές Αιτίες της Καπνεργατικής Διαμαρτυρίας στο Μεσοπόλεμο», Τα Ιστορικά, Τχ.21, Αθήνα, Δεκ.1994, σ.339-364, Άννα Μαχαίρα, «Η Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου», Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} Αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940, Επιστ.Επιμ.Χρ.Χατζηιωσήφ, Τόμος Β'-Μέρος 1^ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2002, σ.107, Δ.Λιβιεράτος, Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα (1932-1936), Εναλλακτικές

τσαγκαράδες κ.α., ο αθλητικός σύλλογος των εργαζομένων στο πυριτιδοποιείο που είχε ιδρυθεί το 1926 συνενώθηκε το 1946 με την Α.Ε. Ιεράπολις (έτος ίδρυσης 1932) συγκροτώντας τον Α.Ο. Αιγάλεω που μέχρι σήμερα δραστηριοποιείται στο ποδοσφαιρικό στερέωμα της χώρας.³⁷¹

Η συγκεκριμένη δυναμική απασχόλησε και το Κ.Κ.Ε. το οποίο επεδίωξε να οργανώσει στην Ελλάδα ένα εργατικό αθλητικό κίνημα με βάση το πρόγραμμα της Κόκκινης Διεθνούς των Σπορ. Σύμφωνα με τη φρασεολογία του Ριζοσπάστη «...το γεγονός ότι οι διάφοροι μεγαλοβιομήχανοι, τραπεζίτες και βουλευτές διαθέτουν άπειρα ποσά...μας δείχνει καθαρά το συμφέρον που έχει η αστική τάξη από τον αθλητισμό...».³⁷²

Αμέσως μετά την πτώση της Παγκαλικής δικτατορίας και με βάση τις αποφάσεις της Γ' Συνδιάσκεψης της Ομοσπονδίας Κομμουνιστικής Νεολαίας Ελλάδος (Ο.Κ.Ν.Ε.) το Φλεβάρη του 1927 άρχισαν να δημιουργούνται οργανώσεις εργατοαγροτικού αθλητισμού. Κύριοι σκοποί αυτής της κίνησης ήταν α)να προσφέρει διασκέδαση στις μάζες της εργατικής νεολαίας, β)να αντιδράσει με τη φυσική διάπλαση των εργαζόμενων νέων στη δηλητηρίαση από την εκμετάλλευση, γ)να προετοιμάσει ρωμαλέους και γυμνασμένους προλετάρους για τον αγώνα της εργατικής τάξης, δ)να αποσπάσει τους εργαζόμενους νέους από την ιδεολογική εθνικιστική προπαγάνδα των αστικών αθλητικών συλλόγων, ε)να οργανώσει καινούργια στρώματα δραστήριων νέων εργατών.³⁷³

Το 1928 οργανώσεις εργατικού αθλητισμού υπήρχαν σε 30 περίπου πόλεις της Ελλάδος, ενώ, το 1930, το Α' Συνέδριο εργατοαγροτικού αθλητισμού ίδρυσε την Ομοσπονδία ΕργατοΑγροτικού Αθλητισμού (Ο.Ε.Α.). Καθοδηγητής της Ο.Ε.Α. υπήρξε ο Κώστας Λουλές ενώ κυκλοφορούσε μια φορά το μήνα η τετρασέλιδη εφημερίδα μικρού σχήματος, το Εργατοαγροτικό Σπορ, το οποίο πουλούσε πάνω από 3000 φύλλα τη στιγμή που η Νεολαία (το επίσημο έντυπο της Ο.Κ.Ν.Ε.) πουλούσε 1500 με 2000 φύλλα. Στο συγκεκριμένο πλαίσιο εντάσσεται η πλειοψηφία των ποδοσφαιρικών συλλόγων που ιδρύθηκαν εκείνη την εποχή με χαρακτηριστικούς τίτλους Εργατικός Αστέρας, Αναγέννηση, Αστέρας.³⁷⁴

Στη Θεσσαλονίκη ο Εργατικός Αστέρας διέθετε τη νόμιμη έγκριση και αποτελούνταν από 50 μέλη, «...άπαντα ανήκοντα εις την εργατικήν τάξιν...»,³⁷⁵ ενώ στην ευρύτερη περιοχή της Λάρισας, η Αγροτική Σπίθα οργάνωνε συνεχώς ποδοσφαιρικούς αγώνες με ομάδες των χωριών της περιοχής βρισκόμενη ταυτόχρονα σε συνεχή επικοινωνία με τον Προλετάριο, ποδοσφαιρικό σωματείο που δραστηριοποιούνταν κυρίως στα όρια της πόλης. Το 1933 μάλιστα οργανώθηκε περιφερειακή Σπάρτακιάδα κατά τη διάρκεια της οποίας οι ομάδες που συμμετείχαν κατόρθωσαν να παρελάσουν από τα γραφεία του Προλεταρίου μέχρι το γήπεδο Αλκαζάρ, τον τόπο διεξαγωγής των αγώνων. Το 1935 έγινε προσπάθεια επίσης συγκρότησης και εργατικής προέλευσης Ομοσπονδίας Ποδοσφαιρικών Αθλητικών Σωματείων Αθήνας χωρίς όμως ιδιαίτερη επιτυχία.³⁷⁶

Εκδόσεις/Ιστορική Μνήμη 6, Αθήνα, 1994, σ.67.

³⁷¹ Ευγενία Μπουρνόβα, *Από τις Νέες Κυδωνίες στο Δήμο Αιγάλεω. Η Συγκρότηση μιας Πόλης στον 20^ο αιώνα*, Δήμος Αιγάλεω/Πλέθρον, Αθήνα, 2002.

³⁷² Ριζοσπάστης, 8/12/1927, σ.3.

³⁷³ Χρήστος. Ν.Τσιντζιλώνης, *Ο.Κ.Ν.Ε. 1922-1943. Λενινιστικό Μαχητικό Σχολείο των Νέων*, Σύγχρονη Εποχή/Εκδόσεις Οδηγητής, Αθήνα, 1989, σ.191.

³⁷⁴ Χρήστος. Ν.Τσιντζιλώνης, *Ο.Κ.Ν.Ε. 1922-1943...*, ο.π., σ.192-193.

³⁷⁵ Αλέξανδρος Δάγκας, *Ο Χαφίς. Το Κράτος Κατά του Κομμουνισμού. Συλλογή Πληροφοριών από τις Υπηρεσίες Ασφαλείας Θεσσαλονίκης*, 1927, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1995, σ.270.

³⁷⁶ Χρήστος. Ν.Τσιντζιλώνης, *Ο.Κ.Ν.Ε. 1922-1943...*, ο.π., σ.194-195.

Η δυναμική της Ο.Κ.Ν.Ε. δεν υπήρξε αμελητέα με αποτέλεσμα η συγκεκριμένη δραστηριότητα να μην περάσει απαρατήρητη.³⁷⁷ Στο περιοδικό *Αθλητικός Κόσμος* σε άρθρο της 8/12/1927 ο «ερυθρός κίνδυνος» αναφερόταν ως ο «νέος φοβερότερος εχθρός» καθώς «...δια της ιδρύσεως της ερυθράς αθλητικής ενώσεως επιδιώκουν να παρασύρουν προς εαυτούς τα τίμια των εργατών παιδιά και με το πρόσχημα της ιδρύσεως αθλητικών και ποδοσφαιρικών εργατικών ομάδων να εμφυσήσουν εις τας αγνάς ψυχάς των νέων μαζί με τα αθλητικά διδάγματα τας ανθρωποκτόνους ουτοπίας του Μαρξ, του Λένιν, του Τρότσκι και Στάλιν...δεν είναι αστεία τα κρούσματα ταύτα...προχτές εις τα σχολεία και γυμνάσια, χθες εις το πανεπιστήμιον, σήμερα εις τον αθλητισμόν...παντού αι νοσηραί και ψυχοφθόροι αρχαί του κομμουνισμού...».³⁷⁸ Λίγες μέρες αργότερα στο ίδιο περιοδικό και σε ανάλογου ύφους άρθρο με τίτλο «*Ιδοὺ οἱ Ἄνθρωποι τῆς Μόσχας*» και αφιέρωση προς την ελληνική βουλή και το υπουργικό συμβούλιο, ο αρθρογράφος προέτρεπε τους υπευθύνους της ελληνικής πολιτείας, «...να συνέλθωμεν ἀπὸ τὴν νάρκην που μας ἔχει καταλάβῃ, να τουώσουμεν το εθνικὸν φρόνημα τῆς νεολαίας, να πολεμήσωμεν το μικρόβιον αὐτὸ που τόσο ὕπουλα εισέρχεται εις τον νεαρὸν ἀσθενικὸν οργανισμόν τῆς ἐλληνικῆς νεολαίας...εἶναι ἀνάγκη να ληφθῶσι δραστικὰ μέτρα εἰς ὅλους τους κλάδους...».³⁷⁹

Πέρα από την ειδικότερη πολιτική κινητοποίηση που παρουσιάστηκε και στην Ελλάδα λόγω της προσπάθειας ελέγχου της διάχυσης του ποδοσφαίρου στα ευρύτερα λαϊκά στρώματα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η διάκριση που επιχειρήθηκε από τις αστικές μερίδες της περιόδου, ιδίως στον τρόπο παιξίματος και όχι μόνο.

Πιο συγκεκριμένα, ιδιαίτερες επαγγελματικές κατηγορίες, όπως οι τραπεζοϋπάλληλοι, που στις απαρχές της εμφάνισης του ποδοσφαίρου στην Ελλάδα αλλά και κατά τη δεκαετία του 1920, παρουσίαζαν ιδιαίτερη ενασχόληση με το άθλημα, τη δεκαετία του 1930 το εγκατέλειψαν, ασχολούμενοι κυρίως με την σκοποβολή, την κολύμβηση και τη γυμναστική.³⁸⁰

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζουν και οι καινοτομίες που τότε επιχειρήθηκαν, όπως η διεξαγωγή αγώνων *six-a-side* (αγώνες με έξι παίχτες από κάθε πλευρά) αλλά και η οργάνωση συναντήσεων μεταξύ ομάδων τέχνης και ομάδων αντοχής οι οποίες όμως δεν απέκτησαν μαζικό και συστηματικό χαρακτήρα.³⁸¹

Πιο οργανωμένη αντίθετα υπήρξε η προσπάθεια εισαγωγής *μοτοποδοσφαίρου* στις αρχές της δεκαετίας του 1930 που μάλλον συνδέεται ταυτόχρονα με το τεχνοκρατικό πνεύμα που τότε κυριαρχούσε και στην Ελλάδα. Στην *Καθημερινή* της 11/4/1932 περιγράφεται ο αγώνας μοτοποδοσφαίρου που διοργανώθηκε στο γήπεδο του Απόλλωνα από τον ομώνυμο σύνδεσμο αθλητών³⁸² ενώ στα *Αθλητικά Χρονικά* της περιόδου χαρακτηριζόταν ως το σπορ της εποχής το οποίο «...πολλαι και γνωσταί

³⁷⁷ Σύμφωνα μάλιστα με προφορικές μαρτυρίες που επικαλείται ο Αντ.Λιάκος, το 1936 η δύναμη της Ο.Κ.Ν.Ε. πλησίαζε τα 15.000 μέλη. Αντ.Λιάκος, «Η Εμφάνιση των Νεανικών Οργανώσεων. Το Παράδειγμα της Θεσσαλονίκης», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου. Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας*, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα, 1986, σ.608.

³⁷⁸ *Αθλητικός Κόσμος*, Τχ.84, 8/12/1927, σ.1.

³⁷⁹ *Αθλητικός Κόσμος*, Τχ.86, 22/12/1927, σ.1.

³⁸⁰ Μελετώντας κανείς από το 1935 κι έπειτα την *Τραπεζική*, την εφημερίδα των υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας, θα διαπιστώσει την απουσία κάθε είδους αναφοράς γύρω από το ποδόσφαιρο.

³⁸¹ *Ελεύθερον Βήμα*, Έτος Ε΄, Αρ.Φύλ.1657, 14/11/1926, σ.2 και *Ελεύθερον Βήμα*, Έτος Ε΄, Αρ.Φύλ.1687, 14/12/1926, σ.2.

³⁸² *Η Καθημερινή*, Έτος 13^{ον}, Αρ.Φύλ.3573, 11/4/1932, σ.3.

κοσμικαί δεσποινίδες ωραίοι και μοντέρνοι παρηκολούθησαν. Η Λιζέτα και η Φανή δεν ενδιαφέρονται πειά και δεν ενθουσιάζονται από το σκέτο ποδόσφαιρον...».³⁸³

Προς το τέλος της περιόδου που εξετάζεται, απόψεις της ριζοσπαστικής δεξιάς που εξαγιάζαν το αθλητικό πνεύμα και τον πόλεμο ως τα καταλληλότερα όπλα για την υπέρβαση της «αστικής παρακμής», ως τρόπους θεραπείας του νοσούντος συλλογικού σώματος, απέκτησαν συγκροτημένη υπόσταση Στο πλαίσιο των φασιστικών και ναζιστικών καθεστώτων του Μεσοπολέμου επηρεάζοντας και την ελληνική πραγματικότητα.³⁸⁴

Στο *Ελεύθερο Βήμα* της 12/1/1936 διαβάζουμε συγκεκριμένα, «...ο ένας βλέπει τον αθλητισμόν ως φυσικήν αγωγή, ο άλλος ως ρεκόρ, ο άλλος ως σωματικήν ευθυγραμμίαν, ο άλλος ως ευκαιρίαν απαγγελίας πομπωδών φράσεων περί των αρχαίων προγόνων. Είνε δε τόση η σύγχυσις των ιδεών των διοικούντων και τόσον πολλαπλαί αι ιδιότητες των εις τον αθλητισμόν που δυσκολεύεται κανείς να καταλάβη τι ακριβώς πιστεύουν...».³⁸⁵

Παρόλο τις όποιες διαφοροποιήσεις, σε κάποιους κύκλους φαίνεται πως υπήρχε μια πιο συγκροτημένη άποψη για το τι έπρεπε να πρεσβεύει το αθλητικό ιδεώδες και ποια θα έπρεπε να ήταν η θέση του σωματείου στον κοινωνικό καταμερισμό. Οι συγκεκριμένες κατευθύνσεις φυσικά και δεν παρουσιάστηκαν στον ελληνικό χώρο αποκομμένες από τις ευρύτερες ζυμώσεις στον ευρωπαϊκό περίγυρο. Από τους κυριότερους και συνεπέστερους εκπρόσωπους αυτών των κατευθύνσεων πρέπει να υπήρξε ο Κώστας Κοτζιάς, ο Δήμαρχος των Αθηνών από το 1934 και Υπουργός-Διοικητής Πρωτεύουσας κατά τη διάρκεια του Μεταξικού καθεστώτος.

Ο Κ.Κοτζιάς, υπήρξε γιος του γνωστού εμπόρου της εποχής Γεωργίου Κοτζιά, σπούδασε νομικά στο πανεπιστήμιο της Αθήνας αλλά και δημοσιογραφία στην Ιταλία. Το 1926 ίδρυσε τη διαφημιστική εταιρεία Γκρέτα, μετείχε στα διοικητικά του εμπορικού συλλόγου της Αθήνας ενώ με συνέπεια συμμετείχε στα ποδοσφαιρικά δρώμενα ως δραστήριο μέλος του Παναθηναϊκού.³⁸⁶ Όπως έχει ήδη επισημανθεί, ο Κοτζιάς χρηματοδότησε το δεύτερο μέρος της ανάπτυξης του γηπέδου της Λεωφόρου το 1936.³⁸⁷

Το 1935, η πρωτοβουλία των αθλητικών εντύπων *Αθλητικά Χρονικά*, *Αθλητική Φωνή* και *Αθλητικός Χρόνος* να συγκροτήσουν *Ομοσπονδία Ανεξάρτητων Ποδοσφαιρικών Σωματείων* φαίνεται πως με κάποιον τρόπο κηδεμονεύτηκε από τον Κ.Κοτζιά.³⁸⁸ Στις 21/2/1935 συγκεκριμένα στον *Αθλητικό Χρόνο* διαβάζουμε ότι στο πλευρό του Δημάρχου Αθηναίων «...δια την υπέρ της εξυγιάνσεως του Αθλητισμού της Ελλάδος και της ελληνικής νεολαίας προσπάθειαν...» με ενθουσιασμό τάσσονταν ο Δήμαρχος της Καλλιθέας και ο Δήμαρχος του Μεσολογγίου.³⁸⁹ Μία εβδομάδα αργότερα συγκλήθηκε *Μεγάλη Ιδρυτική Γενική Συνέλευση* για την Κυριακή 10/3/1935 στην αίθουσα του δημοτικού συμβουλίου ενώ ανακοινώθηκε παράλληλα παρέλαση των ποδοσφαιρικών σωματείων που θα συμμετείχαν στις διεργασίες για την 24/3/1935.

³⁸³ *Αθλητικά Χρονικά*, Έτος Α', Αρ.Φύλ.2, 6/4/1932, σ.1.

³⁸⁴ Γιώργος Κόκκινος, «Ελληνική Διανόηση και Ολυμπιακοί Αγώνες (1896, 1906)», στο Χρ.Κουλούρη (Επιμ.-Εισαγ.), *Αθήνα, Πόλη των Ολυμπιακών Αγώνων 1896-1906*, Δ.Ο.Α., Αθήνα, 2004, σ.129-130.

³⁸⁵ *Ελεύθερον Βήμα*, Έτος ΙΔ', Αρ.Φύλ.12/1/1936, σ.3.

³⁸⁶ Δημ. Αλ. Γέροντας, *Ιστορία του Δήμου Αθηναίων 1835-1971*, Αθήνα, 1972, σ.339-341.

³⁸⁷ Π.Μακρίδης-Σπ.Καραθανάσης, *Η Ιστορία του...*, ο.π., σ.38.

³⁸⁸ Η είδηση της συγκρότησης της Ομοσπονδίας δημοσιεύτηκε στον *Αθλητικό Χρόνο* στις 30/1/1935.

³⁸⁹ Ο Δήμαρχος Μεσολογγίου Χρ.Ευαγγελάτος, υπήρξε διδάκτωρ Νομικής και Θεολογίας, δημοσιογράφος ενώ διετέλεσε και υποδιοικητής Γενικής Διοίκησης Ηπείρου. Σύμφωνα με την εφημερίδα εκλεγόταν Δήμαρχος Μεσολογγίου από 25 ετών. *Αθλητικός Χρόνος*, Αρ.Φύλ.80, 21/2/1935, σ.1.

Στον *Αθλητικό Χρόνο* εκείνης της περιόδου διαβάζουμε, «...επίσημον ποδόσφαιρον δεν υπάρχει σήμερον ούτε υπάρχει ελπίς να υπάρξει εις το μέλλον...χρειάζεται εξογιάνσις λοιπόν, ένα γενικό ξεκαθάρισμα του ποδοσφαίρου...».³⁹⁰ Στην εξέλιξη αυτής της κίνησης δεν καταγράφηκε στον τύπο κάποια αντίδραση εκ μέρους της Ε.Π.Ο. ή της Ε.Π.Σ.Α., ενώ μάλλον μικρός θα πρέπει να χαρακτηριστεί ο αριθμός των 38 ανεξάρτητων σωματείων που καταρχάς ανταποκρίθηκαν στο κάλεσμα.³⁹¹

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί πως λίγες μέρες αργότερα από τις παραπάνω ενέργειες εκδηλώθηκε το βενιζελικό πραξικόπημα της 1/3/1935. Η αποτυχία του με την ταυτόχρονη πλήρη επικράτηση της αντιβενιζελικής παράταξης δημιούργησαν το ευρύτερο πλαίσιο για μια ακόμη πιο εντυπωσιακή εκδήλωση της δυναμικής που μόλις περιγράφηκε.

Πιο συγκεκριμένα, στην πρώτη σελίδα του *Αθλητικού Χρόνου* της 14/3/1935 δίπλα στην φωτογραφία του Κ.Κοτζιά υπήρχε ο τίτλος, «Υπόσχομαι εις την Αγνήν και Ιδεολόγον Αθλούσαν Νεότητα Αμέτρητον Υποστήριξιν» ενώ η εφημερίδα ανακοίνωνε παράλληλα την ίδρυση *Εθνικής Αθλητικής και Ποδοσφαιρικής Ομοσπονδίας*, προτροπές του Κοτζιά προς τους μέχρι τότε διοικητικούς παράγοντες για υποβολή παραιτήσεων καθώς και απειλές, «...εάν δεν συνετισθώσιν, υπόσχομαι εις την αθλούσαν νεότητα ότι θα τους αναγκάσω να συνετισθούν...ήλθεν η στιγμή της αναδημιουργίας...». Σε διάγγελμα επίσης του Κοτζιά που δημοσιεύτηκε στο ίδιο πρωτοσέλιδο, καθοριζόταν το τελετουργικό της παρέλασης της 24/3/1935 ενώ τονιζόταν προς τα συμμετέχοντα σωματεία πως «...σεις είσθε η ελπίς, σεις είσθε ο παλμός ο Εθνικός, σεις ο Φοίνιξ ο οποίος αναζή εκ της τέφρας...».³⁹² Η εκδήλωση πραγματοποιήθηκε όπως σχεδόν είχε εξαγγελθεί και συμμετείχαν, πέρα από τον Κ.Κοτζιά που διέθετε το γενικό πρόσταγμα, ο Πρωθυπουργός Π.Τσαλδάρης, ο Στρατάρχης πια Κονδύλης και όλη η πολιτική και στρατιωτική ηγεσία της χώρας.³⁹³

Η συγκεκριμένη προσπάθεια πάντως δεν αποτελούσε απλά και μόνο μια κάποιου είδους πανηγυρική εκδήλωση. Ο Κ.Κοτζιάς το 1935 φαίνεται πως επισκέφτηκε τη Γερμανία ενώ δεν θα πρέπει να λησμονούμε πως υπήρξε από τους συνεργάτες εκείνους του Ι.Μεταξά που έβλεπαν με ενθουσιασμό τη φασιστική πρόκληση.³⁹⁴ Πιθανότητα λοιπόν η συγκεκριμένη ενέργεια να αποτέλεσε μια πρώτη προσπάθεια μαζικής κινητοποίησης με στόχο κυρίως τα ανεξάρτητα σωματεία, τα οποία ως γνωστόν δε συμμετείχαν μέχρι τότε στις όποιες θεσμικές διαστάσεις (επίσημες

³⁹⁰ *Αθλητικός Χρόνος*, Αρ.Φύλ.83, 28/2/1935, σ.1 και σ.4.

³⁹¹ Πρόκειται για τα, Άρη Μοσχάτου, Άτλας Θυμαρακίων, Ασραπή Άρεως, Ασραπή Πολυγώνου, Άμυνα Πολυγώνου, Αττικός, Αίολος Λεωφ.Αλεξ., Ατρόμητος Ν.Ιωνίας, Ασραπή Δουργούτι, Αστήρ Καισαριανής, Βυζάντιον Αμπελοκ., Γεωργική Σχολή Συγγρού, Ένωσις Ελευθερουπόλεως, Ένωσις Ερυθρ., Ένωσις Ν.Μελανδίας, Ένωσις Αγ.Ξένης, Ένωσις Πολυτεχνείου, Ένωσις Πολυγώνου, Ένωσις Ν.Ιωνίας, Ερμής Άρεως, Εθνικός Καλογρέζας, Ένωσις Πετραλ., Περιστέρι, Κέρβερος Πολυγώνου, Καστέλα, Κρόνος Ιπποκράτους, Α.Ο.Κηφισιάς, Μικρασιατική Δουργούτι, Ολυμπιακός Πετραλ., Ολυμπιακός Καστέλας, Ορφεύς Κολωνού, Α.Ε.Πετραλ., Α.Ε.Πυριτιδοποιείου, Πανιώνιος Ν.Χαλκηδόνας, Πρόοδος Κολωνακίου, Ρεντιακός, Μικρός Φοίνιξ Καραβά, Φωστήρ Δραπετσώνας. *Αθλητικός Χρόνος*, ο.π.

³⁹² Η μπάντα του Δήμου τέθηκε επικεφαλής φάλαγγας αθλητών που πορεύτηκαν από το Ζάππειο στο γήπεδο του Απόλλωνα στο Ρούφ μέσω των οδών Αμαλίας, Φιλελλήνων, Σταδίου και Πειραιώς. *Αθλητικός Χρόνος*, Αρ.Φύλ.89, 14/3/1935, σ.1.

³⁹³ *Αθλητικός Χρόνος*, Αρ.Φύλ.94, 25/3/1935, σ.1 και σ.3.

³⁹⁴ Ιωάννης Μαργιούλας, «Ο Ιωάννης Μεταξάς πριν την 4^η Αυγούστου», Εργασία στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Ειδίκευσης στη Σύγχρονη Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Πανεπ.Κρήτης, Ρέθυμνο, [2001], σ.37-38.

ποδοσφαιρικές εκδηλώσεις, καταστατικές διαδικασίες κ.α.) ενώ διέθεταν ταυτόχρονα αξιόλογη δυναμική σε τοπικό καταρχήν επίπεδο.

Παρόλη την ιδιαίτερη ένταση της προσπάθειας, η Ε.Π.Ο δεν καταργήθηκε, ούτε απομακρύνθηκαν τα πρόσωπα εκείνα που έως τότε δραστηριοποιούνταν στα ποδοσφαιρικά δρώμενα της χώρας. Κατά την περίοδο της Μεταξικής δικτατορίας πάντως, τη διαχείριση του ποδοσφαίρου στην Ελλάδα την ανέλαβε προσωπικά ο Υπουργός Πρωτευούσης Κ.Κοτζιάς, καθώς τον Οκτώβριο του 1937 ανέλαβε Πρόεδρος της Ε.Π.Ο. με αντιπρόεδρο τον Κ.Βοβολίνη και Γραμματέα τον Α.Καμπουρόπουλο επιβάλλοντας ένα αρκετά συγκεντρωτικό σύστημα διοίκησης.³⁹⁵

Ο Κ.Κοτζιάς αποχώρησε από τη διοίκηση του ελληνικού ποδοσφαίρου τον Ιανουάριο του 1939 με μια μάλλον ασήμαντη αφορμή που σχετιζόταν με τη διανομή των εισπράξεων των φιλικών αγώνων της Φερεντοβάρος και μικτής Ρουμάνικης ομάδας με ελληνικά σωματεία.³⁹⁶ Τέλος, παράλληλα με τη δραστηριότητα της Ε.Π.Ο, και η Ε.Ο.Ν. ανέλαβε επίσης αρκετές πρωτοβουλίες από το 1936 και εξής, ζήτημα που χρήζει ιδιαίτερης προσέγγισης καθώς άπτεται άμεσα του χαρακτήρα του Μεταξικού καθεστώτος.

³⁹⁵ *Η Πρωία*, Έτος ΙΒ΄, Αρ.Φυλ.12-354, 26/10/1937, σ.3.

³⁹⁶ *Η Πρωία*, Έτος ΙΔ΄, Αρ.Φυλ. 14-90, 31/1/1939, σ.5.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8^ο : Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΠΟΔΟΣΦΑΙΡΟΥ ΣΤΟ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ

Έχει ήδη τονιστεί πως η έμφαση στη σωματική άσκηση και στον αθλητισμό, που σημειώνεται από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και εξής, οδήγησε στη συγκρότηση νέων μορφών κοινωνικότητας και διαμόρφωσε νέα κανονιστικά πρότυπα.

Σύμφωνα με την ανάλυση του Γ. Κόκκινου, η νίκη ή η ατομική διάκριση και η επίδοση του αθλητή λειτουργούν ως συμβολικό ισοδύναμο του συλλογικού σφρίγγους, της βιολογικής και πολιτισμικής ακμής του έθνους, της τάξης, της φυλής ή της ομάδας, ενίοτε μάλιστα ως μηχανισμός ομογενοποίησης των ετερογενών κατηγοριών που συγκροτούσαν το συλλογικό σώμα. Μέσω της συλλογικής μέθεξης που πρόσφεραν ο ενθουσιασμός και η υπερηφάνεια για τη νίκη στους στίβους των διεθνών αθλητικών αγώνων, τα διάσπαρτα ή και ανταγωνιζόμενα τμήματα του συλλογικού σώματος αλληλοαναγνωρίζονταν και ομογενοποιούνταν πλέον μέσα από το πρίσμα ενός «κοινού πεπρωμένου», εσωτερικεύοντας το ιδεολόγημα της ακατάλυτης εθνικής συνέχειας, ενότητας και συνοχής, υπερβαίνοντας εντέλει τις ποικίλες φυλετικές, ταξικές, θρησκευτικές, πολιτισμικές και τοπικιστικές διαφορές τους.³⁹⁷

Στις επόμενες σελίδες λοιπόν θα γίνει προσπάθεια να αναδειχθούν ευρύτερα ζητήματα που απασχόλησαν τον ποδοσφαιρικό κόσμο στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου με σκοπό να αναδειχθεί η σημασία του ποδοσφαίρου ως μηχανισμού μετάβασης από παραδοσιακές πρακτικές και ανορθολογικές προλήψεις σε κώδικες αξιών με αστικό περιεχόμενο στη συγκυρία της εποχής.

Οι Απόψεις

Στην πολιτική και κοινωνική συγκυρία της περιόδου για πρώτη φορά πλάι στο λόγο που συνέδεε την εθνική ιδέα και τη σωματική άσκηση, που μας είναι γνωστός από την περίοδο των ολυμπιακών αγώνων του 1896,³⁹⁸ προστίθεται ένας λόγος που αναδεικνύει την ηθική του συναγωνισμού έχοντας ως επίκεντρο το ποδοσφαιρικό γήπεδο και στόχο τον ηθικό φρονηματισμό.

Το ποδόσφαιρο, υπήρξε το πιο διαδεδομένο από όλα τα ομαδικά σπορ της εποχής και παιζόταν, σύμφωνα με τις τότε τακτικές, από έναν τερματοφύλακα, δύο οπισθοφύλακες, τρεις μέσους και πέντε κυνηγούς.³⁹⁹ Το 1927, ο Ι.Χρυσάφης σε συνέντευξή του στο περιοδικό *Αθλητισμός* θεωρούσε το *φουτ μπωλ* ως το τελειότερο από όλα τα αθλητικά παιχνίδια, καθώς προσέλκυε πολλούς στην άσκηση, ενώ προτιμούσε επίσης ο νέος «...να πέση εις το πεδίο του αγώνος έξω εις το ύπαιθρον παρά να γίνει σαφρακισμένον θύμα των βρώμικων χνώντων του καφενέ, του αναμασσομένου αέρος, της ακινησίας και της καρέκλας...».⁴⁰⁰ Το 1934 επίσης σε πρωτοσέλιδο άρθρο του *Αθλητικού Χρόνου* τονιζόταν πως «...το ποδόσφαιρον δικαίως δύναται να χαρακτηρισθή ως μια μορφή εκδηλώσεως του αθλητισμού. Διότι, αφενός μεν συντελεί εις την αθλητικήν κατάρτισιν αλλά

³⁹⁷ Γ.Κόκκινος, «Ελληνική Διανόηση και...», ο.π., σ.133.

³⁹⁸ Λεπτομέρειες βλ., Γ.Κόκκινος, «Ελληνική Διανόηση και...», ο.π., σ.139-185 και Ελ.Φουρναράκη, «Η Σωματική Αγωγή των Δύο Φύλων στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου. Οι Χρόνοι της Ιστορίας. Για μια Ιστορία της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας*, Αθήνα, 1998, σ.293-315.

³⁹⁹ Αθηνά Σπανούδη, *Ο Αθλητισμός Σύγχρονη Θρησκεία*, Φλάμμα, Αθήνα, 1931, σ.64-65.

⁴⁰⁰ *Αθλητισμός*, Αρ.Φύλ.2, 7/8/1927, σ.3.

και διότι, περισσότερο του κυρίως αθλητισμού, συσφίγγει τους αθλητικούς δεσμούς και ανατρέφει τα ωραία αθλητικά ιδανικά εις τας καρδίας των αθλουμένων...Η επιτογχανομένη μεταξύ των αθλουμένων συνάφεια επιφέρει το προσδοκώμενον αποτέλεσμα ήτοι της αθλητικής τελειοποίησης της αμίλλης και του αισθήματος της επικρατήσεως συνδεδεμένων απερισιπαστως δια της αλληλεγγύης και αγάπης. Εξ' όλων αυτών γίνεται πλέον καταφανής η εις τον αθλητισμόν συμβολή και ο ηθικοπλαστικός χαρακτήρ του ποδοσφαίρου...». ⁴⁰¹

Η εκμάθησις του ποδοσφαίρου (τρόποι, μεθοδικές κινήσεις, κανόνες κ.α.) προβαλλόταν συστηματικά στις αθλητικές στήλες ενώ τονίζοταν παράλληλα πως είναι ένα παιγνίδι δι' όλους όπου χρειαζόταν τακτική εξάσκησην και επιμέλεια. ⁴⁰² Σύμφωνα με τις προτροπές της εποχής, μια ομάδα για να προοδεύσει και να έχει επιτυχίες όχι μόνο έπρεπε να έχει έναν πραγματικό αρχηγό αλλά και οι παίκτες της έπρεπε να είναι προικισμένοι με τις αρετές, της αυταπάρνησης, του θάρρους, της πειθαρχίας, της ψυχραιμίας, της γνώσης των κανονισμών και της ευγένειας του χαρακτήρος. ⁴⁰³ Οι συγκεκριμένες κατευθύνσεις που μόλις αναφέρθηκαν δεν αποτελούσαν βέβαια τόσο την καθημερινή πρακτική στην ποδοσφαιρική δραστηριότητα, όσο κυρίως το δέον που ήταν ζητούμενο για τις κοινωνικές δυνάμεις που διαχειρίζονταν σε επίπεδο διοικούντων τη δυναμική της νέας παιδιάς.

Η Αθηνά Σπανούδη, στο έργο της, *Αθλητισμός Σύγχρονη Θρησκεία*, που εκδόθηκε το 1931, τόνιζε πως «...το ότι σε κάθε ομάδα υπάρχει ένας αρχηγός που έχει απεριόριστα δικαιώματα επάνω στους παίκτες του και ένας διαιτητής, απόλυτος κυρίαρχος του γηπέδου κατά την ώρα του αγώνα, αποδεικνύει πόσον η ορμή, η αναπόσπαστη από κάθε νέο σπόρτμαν, πρέπει να κλείνεται σε ωρισμένα όρια και να εκδηλώνεται υποτακτική σε κανόνες και σ' ένα γενικό πνεύμα φιλαθλητισμού και *fair-play*...». ⁴⁰⁴

Οι κάθε είδους όμως παρεκτροπές στους αγωνιστικούς χώρους, ο κερδοσκοπικός χαρακτήρας που απέκτησαν ορισμένες λειτουργίες σε επίπεδο ισχυρών-επίσημων σωματείων, π.χ.μεταγραφές, για τις οποίες θα γίνει ιδιαίτερος λόγος στην αμέσως επόμενη ενότητα, αλλά και η εμφάνιση αρκετών διοικητικών δυσλειτουργιών, οδήγησαν σε κάποιου είδους αμφισβήτηση της αξίας του ποδοσφαίρου.

Το 1926, σε επικριτικό άρθρο του μέλους της Ε.Ο.Α. Δ. Λούντρα στην εφημερίδα *Αθλητική Ζωή* της Θεσσαλονίκης, απάντησε άμεσα ο γραμματέας της Ε.Π.Σ.Α., Ε.Σταμάτης, με επιστολή του που δημοσιεύτηκε στην πρώτη σελίδα του περιοδικού *Αθλητικός Κόσμος* ⁴⁰⁵ ενώ το ζήτημα του ποδοσφαίρου απασχόλησε και τις συνεδριάσεις της Βουλής το 1932 μετά το θάνατο τερματοφύλακα σε επεισόδια κατά τη διάρκεια ποδοσφαιρικού αγώνα στην Πάτρα τον Ιούλιο του 1932. ⁴⁰⁶

Στα επίσημα πρακτικά των συνεδριάσεων εκείνης της περιόδου και με αφορμή τη συζήτηση των τροποποιήσεων της νομοθεσίας «Περί σωματικής αγωγής», ο βουλευτής Ε.Κουλουμβάκης τόνιζε πως το ποδόσφαιρο «...οδηγεί τα τέκνα του ελληνικού λαού μακριά από τα σχολεία των και δημιουργείται ούτω μία γενεά νεανίσκων απειθάρχητων...», καταλήγοντας, «...είναι κίνδυνος για την δημόσιαν υγείαν και τείνει να αποτελέση μίαν δύναμιν εντός του κράτους κατά τη ηθικής όπως την θέλουν οι ελληνικές παραδόσεις...». Στην ίδια συνεδρίαση άμεση υπήρξε η απάντηση του βουλευτή και

⁴⁰¹ *Αθλητικός Χρόνος*, Έτος Α', Αρ.Φύλ.32, 29/10/1934, σ.1.

⁴⁰² *Αθλητική Επιθεώρησης*, Δεκέμβριος 1924, σ.12.

⁴⁰³ *Αθλητική Επιθεώρησης*, Οκτώβριος 1924, σ.12.

⁴⁰⁴ Αθηνά Σπανούδη, *Ο Αθλητισμός...*, ο.π., σ.63.

⁴⁰⁵ *Αθλητικός Κόσμος*, Τχ.13, 1/8/1926, σ.1.

⁴⁰⁶ *Αθλητικά Χρονικά*, Έτος Α', Αρ.Φύλ.41, 4/7/1932, σ.5.

σελέχους του Παναθηναϊκού, Ν.Ξηρού. Συγκεκριμένα, πυρήνας της απάντησής του ήταν η διαπίστωση πως το ποδόσφαιρο συνέβαλε αποφασιστικά στο να αποφεύγουν οι νέοι τα καφενεία και να μεταβαίνουν στα γυμναστήρια ενώ καταλήγοντας τόνισε, «...με τα αθλήματα και το ποδόσφαιρο διαπλάθουν και την ψυχήν και το σώμα των και συνηθίζουν να δρώσιν ομαδικώς...». ⁴⁰⁷

Με το σκεπτικό επίσης πως το ποδόσφαιρο αποτελούσε τον κυριότερο εχθρό του σχολείου, δημοσιεύτηκε σχόλιο στο *Δελτίον της Ομοσπονδίας Λειτουργών Μέσης Εκπαιδεύσεως* ⁴⁰⁸ ενώ στο τέλος της περιόδου ο ψυχίατρος Κω/νος Κατσάρας θεωρούσε το ποδόσφαιρο σπορ κατάλληλο μόνο για τους βόρειους λαούς υποστηρίζοντας, «...ότι εις τον θερμόαιμον χαρακτήρα του έλληνος δεν αρμόζουν τα σπορ εκείνα τα οποία επιτρέπουν εις τους αντιπάλους να έρχονται εις κρούσιν σώμα προς σώμα καθ'ην στιγμήν διεκδικούν την σφαίραν...». ⁴⁰⁹ Οι συγκεκριμένες αυτές αντιδράσεις εντάσσονται σε γενικότερες ιδεολογικές κατευθύνσεις, όπου η ατομική σωματική άσκηση παρέμενε ο κυρίαρχος κανόνας. Οι συγκεκριμένες απόψεις είχαν ιδιαίτερη εμβέλεια στην Ελλάδα την περίοδο των αγώνων του 1896 και αντιπαρατίθενταν στις «μοντέρνες» ποδοσφαιρικές συνήθειες που διαμόρφωναν νέα κανονιστικά πρότυπα. ⁴¹⁰

Συνολικότερα πάντως η παρουσία του ποδοσφαίρου ως μορφή ανταγωνιστικού σπορ δεν αμφισβητήθηκε στη μεσοπολεμική περίοδο. Σε όλες τις περιπτώσεις κριτικής τονιζόταν οι όποιες αρνητικές πλευρές με στόχο τις διορθωτικές αλλαγές κυρίως. Σε άρθρο του στα *Αθλητικά Χρονικά* το 1932 ο Ι.Χρυσάφης επιδίωκε να διευκρινίσει τον κύριο προορισμό του ποδοσφαίρου καθορίζοντας το πότε γίνεται αγώνισμα εθνικής σημασίας και πότε δημόσιο θέαμα. Η ανάλυσή του διαπίστωνε πως δεν υπήρχε άλλος τρόπος για να συντηρηθεί παρά να γίνει δημόσιο θέαμα, ενώ προέτρεπε τους φιλάθλους να περιορίσουν την παρακολούθηση αγώνων και να αυξήσουν στο μέγιστο τη γύμναση τους ώστε να συμβάλλει το σπορ στην υγιεινή ψυχαγωγία κυρίως. ⁴¹¹ Λίγα χρόνια αργότερα, το 1937, στην εφημερίδα *Αθλητισμός της Ελλάδος* ο γνωστός δραματικός συγγραφέας Παντελής Χόρν δήλωνε πως «...δεν παραδέχομαι ότι το ποδόσφαιρο είναι βάρβαρο, εμείς το κάναμε έτσι...». ⁴¹²

Η Εθνική Ομάδα.

Εξετάζοντας στο Μεσοπόλεμο το ζήτημα του ποδοσφαίρου σε ευρύτερο διεθνές επίπεδο διαπιστώνει κανείς καταρχήν φυσικά την ολοένα επίσης αυξανόμενη ενασχόληση με το άθλημα. Το ποδόσφαιρο αποτελούσε από τη μεσολυμπιάδα της Αθήνας (1906) μέρος του επίσημου προγράμματος των Ολυμπιακών Αγώνων, ολοένα και περισσότερες εθνικές ομοσπονδίες εντάσσονταν στην F.I.F.A. ενώ σε ειδικότερες ποδοσφαιρικές διοργανώσεις, όπως το Παγκόσμιο Κύπελλο (1930), οι

⁴⁰⁷ *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής. Περίοδος Β' - Σύνοδος Α'.* Συνεδριάσεις 12 Απριλίου 1932-18 Αυγούστου 1932. Μέρος Β'. Εν Αθήναις, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1933, σ.1343-1344.

⁴⁰⁸ «...οι μαθηταί των σχολείων τόσον της πρωτευούσης όσον και των επαρχιών καταγίνονται από πρωίας μέχρι εσπέρας εις το να λακτίζουν ό,τι ευρεθή εμπρός των, και οι καθηγηταί του κάκου ίσως προσπαθούν να τρέψουν τον νούν των εις κάτι ευγενέστερον από την διαρκήν απασχόλησιν με τους ποικίλους αγγλικούς όρους του ποδοσφαίρου...», Αλέξης Δημαράς, *Η Μεταρρύθμιση που δεν Έγινε*, Τομ.Β', 1895-1967, β' ανατύπωση, Αθήνα, 1986, σ.177.

⁴⁰⁹ Κω/νος Κατσάρας, *Ψυχική και Κοινωνική Υγιεινή. Σύγχρονα Προβλήματα*, Αθήνα, 1940, σ.71-72.

⁴¹⁰ Γ.Κόκκινος, «Ελληνική Διανόηση και...», ο.π., σ.131-132.

⁴¹¹ Ι.Χρυσάφης, «Ποιός ο Κύριος Προορισμός του Ποδοσφαίρου», *Αθλητικά Χρονικά*, Έτος Α', Αρ.Φύλ.23, 23/5/1932, σ.5.

⁴¹² *Αθλητισμός της Ελλάδος*, Έτος Γ', Αρ.Φύλ.346, 20/8/1937, σ.5.

εθνικές ποδοσφαιρικές ομάδες καλούνταν να αντιπροσωπεύσουν την εξέλιξη του ποδοσφαίρου στη χώρα τους και όχι μόνο.⁴¹³ Η διάθεση των ελλήνων διοικητικών παραγόντων σε καμία περίπτωση δεν υπήρξε αρνητική απέναντι σε αυτές τις εξελίξεις. Από κανέναν δεν τέθηκε ποτέ στη διάρκεια του Μεσοπολέμου ζήτημα μη συμμετοχής του ελληνικού ποδοσφαίρου στις διεθνείς διεργασίες, το αντίθετο μάλιστα. Έτσι η στελέχωση συγκεκριμένα της ελληνικής αντιπροσωπευτικής ομάδας και η συμμετοχή της στις διεθνείς διοργανώσεις αποτέλεσε φυσικά ζήτημα τιμής και γοήτρου κι απασχόλησε ιδιαίτερα την ελληνική ποδοσφαιρική κοινότητα.⁴¹⁴

Οι βασικές διοργανώσεις της εποχής ήταν οι *Ολυμπιακοί Αγώνες*, το *Βαλκανικό Κύπελλο* (από το 1929 και εξής) και οι προκριματικοί για το *Παγκόσμιο Κύπελλο*. Έχει ήδη αναφερθεί η συμμετοχή ελληνικής αντιπροσωπευτικής ομάδας στους Ολυμπιακούς του 1920 ενώ αντίθετα δεν υπήρξε κανένα ενδιαφέρον για συμμετοχή στους Ολυμπιακούς του Παρισιού το 1924, μάλλον λόγω της επικέντρωσης των εσωτερικών διεργασιών στην οργάνωση του ποδοσφαίρου στην Ελλάδα. Κύριο μέλημα των παραγόντων σε εκείνη τη συγκύρια ήταν, ας μην ξεχνάμε, η συγκρότηση κεντρικής ποδοσφαιρικής αρχής.

Αντίθετα υπήρξε ιδιαίτερη δραστηριοποίηση για συμμετοχή στους Ολυμπιακούς του 1928 του Άμστερνταμ. Σε άρθρα τους τον Σεπτέμβρη του 1927 στο περιοδικό *Αθλητικός Κόσμος* οι αλλοδαποί προπονητές του Ολυμπιακού και του Απόλλωνα, (Κοφίβα και Βανγκενχούμπερ αντίστοιχα) προέτρεπαν τους υπευθύνους να αποστείλουν αντιπροσωπευτική ομάδα όχι μόνο διότι υπήρχαν οι αντικειμενικές δυνατότητες για μια αξιοπρεπή παρουσία αλλά και διότι θα μπορούσαν έτσι οι έλληνες παίκτες να έρθουν σε επαφή με τεχνικά ικανότερους ώστε να συγκροτήσουν στο μέλλον ένα αρκετά ισχυρό σύνολο.⁴¹⁵ Στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας κατατέθηκαν συγκεκριμένες προτάσεις για την αντιμετώπιση των ειδικότερων οικονομικών και τεχνικών δυσχερειών. Μέχρι και πανελλήνιος έρανος διοργανώθηκε τότε από το περιοδικό *Αθλητισμός*.⁴¹⁶ Τελικά οι παραπάνω ενέργειες δεν ευοδώθηκαν κυρίως λόγω της έντονης διαμάχης σε εκείνη τη χρονική συγκυρία της Ε.Π.Ο. με τα σωματείων του Ποδοσφαιρικού Ομίλου Κέντρου (Π.Ο.Κ.), για την οποία θα γίνει εκτενέστερη αναφορά στην αμέσως επόμενη ενότητα.⁴¹⁷ Ανάλογο ζήτημα φαίνεται πως δεν ανακινήθηκε το 1932, μάλλον λόγω των ανεπιτυχών αποτελεσμάτων της εθνικής ομάδας εκείνο το διάστημα αλλά και των δυσμενών όρων που η οικονομική κρίση της περιόδου είχε επιφέρει στην ελληνική κοινωνία.

Την περίοδο όμως της προετοιμασίας για την Ολυμπιάδα του 1936 το θέμα αναζωπυρώθηκε. Η απόφαση της Ε.Ο.Α. να μη συμμετάσχει ούτε αυτή τη φορά αντιπροσωπευτική ποδοσφαιρική ομάδα στους ολυμπιακούς προκάλεσε την έντονη αντίδραση της Ε.Π.Ο. Τον Ιούνιο του 1936, σε έγγραφό της Ε.Π.Ο. προς την Ε.Ο.Α., πέρα από την έντονη διαμαρτυρία της ποδοσφαιρικής ομοσπονδίας, αποκαλύπτεται η ανάκληση μιας καταρχήν απόφασης συμμετοχής, της 20/3/1936, για οικονομικούς κυρίως λόγους. Στο έγγραφό της η Ε.Π.Ο. υποστήριζε πως μετά τη συμβολή του Δημάρχου Αθηναίων Κ.Κοτζιά «...ο οικονομικός παράγων, περί ου εν τω πρώτω εγγράφω

⁴¹³ Bill Murray, *Football. A History of the World Game*, Brookfield, Ashgate Pub.Co, 1994.

⁴¹⁴ «...Τι είδους ποδοσφαιρικών σύνολον θα παρουσιάσωμεν όταν προκύπτει η άμεσος ανάγκη του καταρτισμού της Εθνικής Ομάδας;...», *Αθλητικός Χρόνος*, Έτος Α', Αρ.Φύλ.39, σ.1.

⁴¹⁵ *Αθλητικός Κόσμος*, Τχ.70, 4/9/1927, σ1 και Τχ.74, 29/9/1927, σ.1.

⁴¹⁶ *Αθλητισμός*, Τχ.8, 16/9/1927, σ.2.

⁴¹⁷ *Αθλητισμός*, Τχ.47, 22/5/1928, σ3 και Τχ.48, 29/5/1928, σ.3.

σας εκάμνετε μνείαν, έχει καταστή αμειλίκτως ήπιος διά την υμετέραν επιτροπήν...». ⁴¹⁸ Γι' αυτό το θέμα στην Πρωία της 6/7/1936 αναφερόταν επίσης πως το ελληνικό ποδόσφαιρο έπρεπε να λάβει μέρος στους αγώνες του Βερολίνου για να «...δημιουργηθή μια αρχή ηθικής εξυψώσεώς του...» ενώ «...η μη συμμετοχή του χαρακτηριζομένη ως τιμωρία και ως στιγματισμός εκ μέρους των ενδιαφερομένων θα εδημιούργει μίαν μοιραίαν πικρίαν, υπό το κράτος της οποίας θα ήτο ασφαλώς δυσχερέστερος ο προσανατολισμός του προς υγιεστέρας κατευθύνσεις...». ⁴¹⁹

Πάντως το ζήτημα της εικόνας που η εθνική ομάδα παρουσίαζε στις διεθνείς συναντήσεις απασχολούσε και τους επίσημους κρατικούς φορείς. Στο αρχείο της Ε.Ο.Α. έχει σωθεί αναφορά της ελληνικής πρεσβείας του Βουκουρεστίου για τις εμφανίσεις της ελληνικής ποδοσφαιρικής ομάδας με την αντίστοιχη ρουμάνικη την άνοιξη του 1936. ⁴²⁰

Οι αποτυχημένες πάντως εμφανίσεις της εθνικής ομάδας στο Βαλκανικό Κύπελλο και στα προκριματικά των Παγκοσμίων Κυπέλλων (1930, 1934) ⁴²¹ έπληξαν σημαντικά το γόητρο του ελληνικού ποδοσφαίρου και συνετέλεσαν στη διατύπωση απόψεων για τη σχέση του αθλήματος με τη «φύση» του Έλληνα. Το 1935 σε άρθρο της εφημερίδας *Αθλητικός Χρόνος* με τίτλο «Διατί ηττάται η Ελλάς εις τα ποδοσφαιρικά ματς» τονιζόταν πως «... η ποδοσφαίρησις ανήκει εις τας παιδιάς εις τας οποίας ιδιαίτερον ατομικόν συμφέρον δεν υπάρχει αλλά μόνον κοινόν χάριν του οποίου αγωνίζονται τα άτομα...αι παιδιαί όμως αυτά είναι ευρωπαϊκάι δεν είναι ελληνικάι...». Στη συνέχεια ο αρθρογράφος, αφού αναφέρει πως ερεύνησε το ζήτημα στο αρχείο της Λαογραφικής Εταιρείας, κατέληγε «...δεν έβρον καμίαν τούτου είδους παιδιάς...αι παιδιαί ενός λαού αντιστοιχούν εις τον χαρακτήραν του...ο έλλην είναι ατομικιστής, αγωνίζεται υπέρ της ομάδας του μέχρι θανάτου απαιτεί όμως να φανή η θυσία του...». ⁴²² Ανάλογες απόψεις πάντως καταγράφονται από ξένους παρατηρητές αρκετά νωρίς σε σχέση με την απήχηση του ποδοσφαίρου στην Ελλάδα. Ήδη από το 1911 ο Άγγλος ευγενής *E.Pear* παρατηρούσε ότι «...ο έντονος ατομικισμός των ελλήνων τους εμποδίζει να επιδοθούν σε σπορ που απαιτούν συντονισμένη δράση...». ⁴²³

Τέτοιου είδους θέσεις ειδικότερα φαίνεται πως είχαν ιδιαίτερη απήχηση σε μερίδες των ανώτερων στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας της μεσοπολεμικής περιόδου. Η «ελληνική μικροφιλοτιμία» θεωρήθηκε από το νομικό σύμβουλο της Ε.Π.Σ.Μ.-Θ. Δ.Αγγελίδη ως «...ασθένεια, κακός δαίμονας παντός ωραίου ελληνικού έργου...» ενώ τέλος στο λεύκωμα που εκδόθηκε μετά το πέρας της Πανελληνίας Αθλητικής Έκθεσης που οργανώθηκε το 1938 υπό την επίβλεψη του Υπουργού-Διοικητού Πρωτεύουσας και προέδρου τότε της Ε.Π.Ο. Κ.Κοτζιά καταγράφεται η νουθεσία: «...να εμφανισθή ο Έλλην, όχι μόνον εις το ποδόσφαιρον, αλλ' εις όλους τους τομείς της ομαδικής δραστηριότητος, ως μια μονάς ικανή να υποτάσση τον ατομισμόν και την πρωτοβουλίαν της εις την υπέρτατην ανάγκην του γενικού αγαθού...». ⁴²⁴

⁴¹⁸ Αρχείο Ε.Ο.Α., Κουτί 65, Φάκ.3, Έγγρ.12.

⁴¹⁹ Η Πρωία, Αρ.Φύλ.11-244, 6/7/1936, σ.3.

⁴²⁰ Αρχείο Ε.Ο.Α., Κουτί 65, Φάκ.3, Έγγρ.13.

⁴²¹ Η Ιστορία της Εθνικής Ελλάδας: Τα Πρώτα Βήματα 1930-1934, ΤΑ ΝΕΑ-Δ.Ο.Λ., Αθήνα, 2002.

⁴²² Αθλητικός Χρόνος, Αρ.Φύλ.73, 18/1/1935, σ.3.

⁴²³ Ε.Σκοπετέα, Η Δύση της Ανατολής. Εικόνες από το Τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Γνώση, Αθήνα, σ.51.

⁴²⁴ Αθλητικός Κόσμος, Τχ.25, 24/10/1926 και Α' Πανελλήνιος Αθλητική Έθεσις. Ελλάς-Αθλητισμός. Αναμνηστικόν Λεύκωμα, Αθήναι, 1938, σ.40.

Ο Κερδοσκοπικός Χαρακτήρας

Η εμφάνιση των επαγγελματιών ποδοσφαιριστών υπήρξε ίσως το κυρίαρχο ζήτημα που απασχόλησε εκείνη την περίοδο την ποδοσφαιρική κοινότητα παγκοσμίως. Η επιδεικτική σχολή που αντιδιαστέλλονταν από την εργασία και εξασφάλιζε τη συμβολική υπεροχή της «αργόσχολης τάξης» αμφισβητούνταν.⁴²⁵ Οι *sportsmen*, έχαναν το μονοπώλιο της ενασχόλησης τους με το άθλημα από τους νεοεμφανιζόμενους επαγγελματίες ποδοσφαιριστές που έπαιζαν με σκοπό το κέρδος κι όχι την ιδεολογία.⁴²⁶

Η Αυστρία υπήρξε η πρώτη χώρα που επέτρεψε τον επαγγελματισμό το 1924 και μετά ακολούθησαν η Τσεχοσλοβακία το 1925, η Ουγγαρία το 1926, η Ιταλία με την Ισπανία το 1929 ενώ από την άλλη πλευρά του Ατλαντικού, η Αργεντινή το 1931 και η Βραζιλία το 1933.⁴²⁷ Στις ισχυρές ομάδες του Μεσοπολέμου διεθνώς συνέβαινε αρκετά συχνά οι μεγάλοι αστέρες να δηλώνουν ερασιτέχνες-φιλάθλοι ενώ οι υπόλοιποι, ως επαγγελματίες, να παίρνουν μισθό που δεν ήταν και πολύ μεγαλύτερος απ' ό,τι ο μισθός ενός ειδικευμένου βιομηχανικού εργάτη της εποχής.⁴²⁸

Η παγκόσμια ομοσπονδία (F.I.F.A.) τοποθετήθηκε στο θέμα με αρκετά συμβιβαστική διάθεση συγκροτώντας *Διεθνή Κανονισμό Φιλάθλου και Επαγγελματία Ποδοσφαιριστή* το φθινόπωρο του 1924. Σύμφωνα με το άρθρο 2 οι παίκτες «...είνε φιλάθλοι ή επαγγελματίαι...». Παρά τη ρητή αυτή διατύπωση, στα υπόλοιπα άρθρα καθοριζόταν αρκετές μορφές απολαβών ή μάλλον «κάλυψη εξόδων των φιλάθλων ποδοσφαιριστών» με αποτέλεσμα το ζήτημα της ερμηνείας να αποτελέσει ειδικότερα πεδίο ιδιαίτερων συζητήσεων σε όλη σχεδόν τη μεσοπολεμική περίοδο προσφέροντας όμως έτσι, σε ευρύτερο επίπεδο, το μηχανισμό εκείνο συμβιβασμού των αντίθετων απόψεων του αθλητικού κόσμου προς όφελος τελικά των πιο «εκσυγχρονιστικών» τάσεων.⁴²⁹

Η ερμηνεία της έννοιας του *φιλαθλητισμού-ερασιτεχνισμού* απασχόλησε ιδιαίτερα τους υπευθύνους της παγκόσμιας ομοσπονδίας και των εθνικών ενώσεων με αφορμή κυρίως τη διεξαγωγή των Ολυμπιακών αγώνων του 1928. Μετά από αρκετές συζητήσεις, το ζήτημα της συμμετοχής στους αγώνες αμειβομένων ποδοσφαιριστών υπό τη φιλάθλη ιδιότητα διευθετήθηκε από τους παράγοντες της F.I.F.A. με διαχειριστικό μάλλον τρόπο και Στο πλαίσιο των κατευθύνσεων που λίγο πριν αναφέρθηκαν. Συγκεκριμένα, την άνοιξη του 1928 ανακοινώθηκε πως ερασιτέχνης θα θεωρείται εκείνος που αναγνωρίζεται ως τέτοιος από τις εθνικές ομοσπονδίες.⁴³⁰

Στην Ελλάδα, το ζήτημα της «αγοραπωλησίας αθλητών» απασχολούσε τους υπευθύνους του αθλητισμού από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.⁴³¹ Το 1931, με πρωτοβουλία της Ε.Ο.Α. μεταφράστηκε από τα γαλλικά ο *Καταστατικός Χάρτης*

⁴²⁵ Για μία αναλυτική παρουσίαση του ερασιτεχνισμού ως αστικού δόγματος βλ., Χρ.Κουλούρη, *Αθλητισμός...*, ο.π., σ.102-109.

⁴²⁶ Tony Mason, *Passion of the People? Football in South America*, London-New York, Verso, 1995, σ.45.

⁴²⁷ Tanet Lever, *Soccer Madness*, University of Chicago Press, Chicago, 1983, σ.41.

⁴²⁸ E.Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1995, σ.257.

⁴²⁹ Π.χ. στο άρθρο 6 καθοριζόταν πως «Οι φιλάθλοι παίκται οφείλουν όπως δι' οιονδήποτε ποσόν ήθελον λάβη να υπογραφώσι μίαν λεπτομερή απόδειξιν, ήτις εις πρώτην ζήτησιν δέον να ευρίσκεται εις την διάθεσιν της Εθνικής του Ενώσεως» ενώ στο άρθρο 11 «η ιδιότης ενός παίκτη του να είνε έμπορος αθλητικών ειδών δεν τον καθιστά επαγγελματίαν», *Αθλητική Επιθεώρησις*, Νοέμβριος 1924, σ.13-14.

⁴³⁰ *Αθλητικός Κόσμος*, Τχ.99, 22/3/1928, σ.1.

⁴³¹ Χρ. Κουλούρη, «Αθλητισμός και Σπορ», *Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, Τομ.Α-Μέρος 2^ο, Επιστημ.Επιμέλ. Χρ.Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 1999, σ.405-406.

Φιλάθλου Αγωνιστικής, «...επειδή δε και παρ' ημών εσχάτως παρατηρήθησαν τοιαύται ανησυχαστικά δια το μέλλον της Εθνικής Αγωνιστικής τάσεις και μάλιστα εις την ποδοσφαίρουν, αι οποίαι δικαίως διέθεσαν δυσμενώς την κοινήν εναντίον ενός αθλήματος τόσοσιν ωφελίμου, όταν οργανούται και διεξάγεται εντός αυστηρώς φιλάθλου πνεύματος...». ⁴³²

Ο «κίνδυνος» να μετατραπεί ο αθλητισμός σε χρηματιστήριο απασχολούσε και τα ελληνικά αθλητικά έντυπα. Στο περιοδικό *Αθλητικός Κόσμος* αναδημοσιεύτηκε το 1926 άρθρο συντάκτη της παρισινής εφημερίδας *Σπορτίγκ* περί «...φιλάθλων ή μάλλον κολοκυθένων φιλάθλων...». Το συγκεκριμένο κείμενο, αφού ανέλυε τις οικονομικές αβάντες σε ποδοσφαιριστές των γαλλικών σωματείων, κατέληγε πως ο «...κολοκυθένιος αθλητισμός υφίσταται καθώς οι ιθύνοντες των σωματείων, οι οποίοι δεν είναι παρά μόνον μερικοί εκατομμυριούχοι ή νεόπλουτοι, επιθυμούν να υφίστανται...». ⁴³³

Για τα ελληνικά πράγματα πιο συγκεκριμένα, ο τύπος της εποχής διέκρινε πως είχε δημιουργηθεί μια ιδιαίτερη τάξη ποδοσφαιριστών και εντόπιζε τις απαρχές του ζητήματος στην περίοδο αμέσως μετά το 1922 καθώς τότε οι διοικήσεις των σωματείων θεώρησαν ότι δεν θα ήταν πλήγμα κατά της ιδεολογίας να εφοδιάσουν τους ποδοσφαιριστές με στολές και άλλα εξαρτήματα. Το συγκεκριμένο μέτρο όμως, που σκοπό είχε να ενισχύσει οικονομικά αδύνατους αλλά ικανούς παίκτες, «...ήρchiσεν να λαμβάνη μορφήν διαφθοράς και αι αιτήσεις των αθλητών, τύπον τελεσιγράφου και μορφήν εκβιασμού...». ⁴³⁴

Το Σεπτέμβριο του 1928, με αφορμή την μετεγγραφή του Κουράντη ⁴³⁵ από τον Εθνικό στον Ολυμπιακό, το ζήτημα της διάστασης επαγγελματία-ερασιτέχνη ποδοσφαιριστή που υπέβασκε απέκτησε μεγαλύτερες διαστάσεις στο προσκήνιο των ποδοσφαιρικών ζητημάτων. Τον Ιανουάριο μάλιστα του 1929 ο αθλητικός συντάκτης της *Πρωίας* αναρωτιόταν «...διατί κουραντισμός αφού υπάρχει η λέξις επαγγελματισμός...». ⁴³⁶ Η ίδια εφημερίδα, η οποία πρέπει να τονιστεί πως προέβαλε ιδιαίτερα το θέμα σε σχέση με το *Ελεύθερον Βήμα*, κατήγγειλε συνεχώς τους υπευθύνους των σωματείων που ανέχονταν αυτήν την κατάσταση, τους ποδοσφαιριστές που παλιότερα ήταν σεμνοί και πειθαρχημένοι ενώ «...σήμερον ζητούν λεπτά δια να παίξουν και αυτορεκλαμάρονται δια την αύξησιν μισθού...», την ομοσπονδία που προτιμούσε τον ψευδοερασιτεχνισμό ενώ ζητούσε τέλος από τα σωματεία να επανέλθουν στο παλαιό ιδεολογικό επίπεδο και να διαγράψουν τους επί πληρωμή αθλητές για να εξυγιανθούν. Βασική άποψη της εφημερίδας φυσικά ήταν η προώθηση του προτύπου «...του αματέρ, διότι ούτος παρουσιάζεται ως πρόμαχος, ως πολεμιστής, ως πατρίκιος της αθλητικής ιδεολογίας ενώ ο επαγγελματισμός ως απλούς έμμισθος υπηρέτης του...». ⁴³⁷

Η θέση της Ε.Π.Ο. υπήρξε ανάλογη με τις κατευθύνσεις που κυριαρχούσαν τότε στην παγκόσμια ποδοσφαιρική κοινότητα. Καταρχάς ιδιαίτερη αναφορά για το ζήτημα υπήρξε στον εσωτερικό κανονισμό της ομοσπονδίας. Συγκεκριμένα ως φιλάθλος ποδοσφαιριστής θεωρούνταν ο «...εν τη εξασκήσει της αθλητικής ταύτης

⁴³² *Αρχείο Ε.Ο.Α.*, Κουτί 57, Φάκ.1, Αλληλογραφία 1931, Έγγρ.19 και 19.3.

⁴³³ *Αθλητικός Κόσμος*, Τχ.8, 27/6/1926, σ.4.

⁴³⁴ *Η Πρωία*, Έτος Γ', Αρ.Φύλ.986, 12/9/1928, σ.2.

⁴³⁵ Ο Κουράντης ξεκίνησε την καριέρα του από την Πειραιϊκή Ένωση, μεταγράφηκε στον Εθνικό και τελικά στον Ολυμπιακό. Θεωρούνταν σκληρός αλλά αποτελεσματικός αμυντικός στην εποχή του. *Αθλητική Ηχώ*, 15/1/1950, Έτος Ε', Περ.Β', Αρ.Φύλ.622, σ.3.

⁴³⁶ *Η Πρωία*, Έτος Δ', Αρ.Φύλ.1103, 11/1/1929, σ.2.

⁴³⁷ *Η Πρωία*, Έτος Γ', Αρ.Φύλ.983, 9/9/1928, σ.2, *Η Πρωία*, Έτος Γ', Αρ.Φύλ.989, 15/9/1928, σ.2, *Η Πρωία*, Έτος Γ', Αρ.Φύλ.991, 17/9/1928, σ.2, *Η Πρωία*, Έτος Γ', Αρ.Φύλ.1000, 27/9/1928, σ.2.

παιδιάς επιδιώκων απλώς την σωματικήν και ηθικήν αυτού εξύψωσιν με απόλυτον αφιλοκέρδειαν...» ενώ «...κατά συνέπεια παύει να είναι φίλαθλος ποδοσφαιριστής όστις συνήθως ή κατά συγκυρία δέχεται εξ αφορμής της ποδοσφαιρικής του δραστηριότητος δωρεάς εις χρήματα ή εις είδη, ευεργετήματα ή ωφελείας, μία λέξει όστις αποδέχεται καθ' οιονδήποτε τρόπον ένα υλικόν όφελος...». ⁴³⁸ Βέβαια σε μια από τις επόμενες παραγράφους του κανονισμού καθοριζόταν πως «...εν περιπτώση καθ' ην ήθελε τω αποσταλή εξ' αφορμής της ποδοσφαιρικής του ιδιότητος δώρον τι, είτε χρήσιμον είτε πολυτελείας, είτε αντικείμενον τέχνης ήθελε είνε τούτο, χρεωστεί να ζητήση δια την αποδοχήν του δώρου την έγκρίσιν της ομοσπονδίας...». ⁴³⁹

Τα ζητήματα της φιλάθλου ιδιότητος των ποδοσφαιριστών και της μετακίνησης τους από σωματείο σε σωματείο συζητήθηκαν στο πρώτο πανελλήνιο ποδοσφαιρικό συνέδριο με εισηγήσεις από τους υπευθύνους των ενώσεων της Αθήνας και του Πειραιά την άνοιξη του 1927⁴⁴⁰ ενώ στο δεύτερο ανάλογο συνέδριο που διοργανώθηκε τον Απρίλιο του 1929 ο Απ.Νικολαΐδης μίλησε για μονομερή κρούσματα διαπιστώνοντας όμως ότι «...το ποδόσφαιρον διαθέτει επιχειρηματικήν χροιάν διότι δεν δύναται να ζήση άνευ χρήματος...», ενώ ολοκλήρωσε την τοποθέτησή του αναφέροντας πως, «...το σπορ δε δύναται και δεν πρέπει να θεωρηθεί ως μία διασκέδασις προνομιούχου μειονότητος αλλά να είνε προσιτός εις όλους, να ζωογονούνται όλοι κατόπιν της πυρετώδους ζωής την οποίαν μας επέβαλεν η εξέλιξις του πολιτισμού...». ⁴⁴¹

Το 1932 πάντως οι αποσκιρτήσαντες παίκτες του Παναθηναϊκού που συγκρότησαν την επαγγελματική ομάδα⁴⁴² *Τα Πράσινα Πουλιά* διαγράφηκαν από την Ε.Π.Ο.,⁴⁴³ ενώ το καλοκαίρι του 1937, η συγκρότηση *Ομάδας Εκδρομέων* από παίκτες του Π.Α.Ο. και της Α.Ε.Κ. με σκοπό τα κέρδη από την τέλεση αγώνων στην επαρχία κατά τη θερινή περίοδο υποχρεώθηκε σε διάλυση πάλι από την ομοσπονδία με την απειλή πως θα τους κήρυττε επαγγελματίες. ⁴⁴⁴

Οριστική λύση του ζητήματος φαίνεται πως δεν υπήρξε. Στην πράξη όμως οι κάθε είδους παροχές και δοσοληψίες μεταξύ των ποδοσφαιριστών και των υπευθύνων των σωματείων (των ισχυρών κυρίως) αποτελούσαν κοινή πρακτική και συνεχίζονταν εφόσον δεν ξεπερνούσαν κάποιου είδους όρια. Μόνο σε τυπικό επίπεδο δηλαδή ο όρος επαγγελματισμός αποτελούσε ταμπού για την εποχή.

Σύμφωνα με τις συνήθειες της περιόδου, τα ισχυρά σωματεία, όπως και σήμερα άλλωστε, τροφοδοτούνταν από τα μικρά και ανεπίσημα «...διαφθείροντας τον αγνόν φιλαθλητισμόν των παικτών...». ⁴⁴⁵ Ο Μιχάλης Δελαβίνιας, ο τερματοφύλακας της Α.Ε.Κ. στα μέσα της δεκαετίας του 1930, αφηγείται συγκεκριμένα, «...πήγα στον Π.Α.Ο. και μόλις το μάθανε στην Α.Ε.Κ. κανονίστηκε και με πήρανε στην εταιρεία υδάτων, ήμουνα βοηθός τεχνίτη με μισθό 2.550 δρχ., το στάνταρ του Μεταξά...». ⁴⁴⁶ Ο

⁴³⁸ *Αθλητικός Κόσμος*, Τχ.42, 20/2/1927, σ.12.

⁴³⁹ *Αθλητικός Κόσμος*, ο.π., σ.13.

⁴⁴⁰ *Αθλητικός Κόσμος*, Τχ.47, 27/3/1927, σ.1.

⁴⁴¹ *Η Πρωία*, Έτος Δ', Αρ.Φύλ.1186, 3/4/1929, σ.2.

⁴⁴² Ποδοσφαιρική ομάδα όπου οι παίκτες θα αμοιβόνταν με συγκεκριμένο μισθό κι όχι «άτυπες» απολαβές.

⁴⁴³ *Αθλητικά Χρονικά*, Έτος Α', Αρ.Φύλ.3, 6/4/1932, σ.8 και *Αθλητικά Χρονικά*, Έτος Α', Αρ.Φύλ.37, 24/6/1932, σ.7.

⁴⁴⁴ *Αθλητισμός της Ελλάδος*, Έτος Β', Αρ.Φύλ.315, 16/6/1937, σ.7 και *Αθλητισμός της Ελλάδος*, Έτος Β', Αρ.Φύλ.322, 2/7/1937, σ.7.

⁴⁴⁵ *Αθλητικός Χρόνος*, Αρ.Φύλ.86, 7/3/1935, σ.2.

⁴⁴⁶ Η συνέντευξη του Μιχ.Δελαβίνια δόθηκε στο περιοδικό *Ομάδα* το 1980 και αναδημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Ο Δικέφαλος* στις 6/11/2004.

ποδοσφαιριστής των ισχυρών σωματείων φαίνεται πως προπονούσαν τουλάχιστον δύο φορές την εβδομάδα πέρα από τις αγωνιστικές του υποχρεώσεις. Για αυτές τις ώρες που έχανε από την όποια άλλη εργασία του πληρωνόταν κάποιου είδους ημεραργίες από τον σύλλογο με αποτέλεσμα την αύξηση των εξόδων των σωματείων.⁴⁴⁷

Εκτός των χρηματικών ποσών που τα επίσημα σωματεία απέδιδαν στην Ε.Π.Ο. για τη συμμετοχή τους στις διοργανώσεις της, ήταν υποχρεωμένα επίσης για κάθε αγώνα να εξασφαλίσουν επί πληρωμή φυσικά άδεια τελέσεως δημοσίου θεάματος ενώ το 25% περίπου επί των εισπράξεων κάθε αγώνα έπρεπε να αποδίδεται ως φόρος δημόσιων θεαμάτων στην οικονομική εφορεία. Πέρα από τις παραπάνω οικονομικές υποχρεώσεις τα σωματεία απέδιδαν επίσης ποσοστό στον ιδιοκτήτη σύλλογο του γηπέδου (αν δεν διέθετε το σωματείο δικό του χώρο) αλλά και στην τοπική ένωση ενώ τέλος δεν θα πρέπει να λησμονεί κανείς τα έξοδα συντήρησης του σωματείου.⁴⁴⁸ Έσοδα των συλλόγων στον αντίποδα υπολογίζονταν κυρίως οι εισφορές των μελών, οι εισπράξεις των αγώνων και οι όποιες έκτακτες ενισχύσεις κάθε είδους προέλευσης.

Συγκεκριμένα, τα στοιχεία της εκκαθάρισης του αγώνα *Ολυμπιακού-Φαληρικού* που πραγματοποιήθηκε στις 6/11/1931 μας παρουσιάζουν τα εξής. Κόπηκαν συνολικά 1.188 εισιτήρια (211 των 25 δρχ., 877 των 10 δρχ., 100 των 5 δρχ.) με σύνολο εσόδων 14.545 δρχ. Τα συγκεκριμένα έξοδα που έπρεπε να καλυφθούν για τη διεξαγωγή του παιχνιδιού ήταν, το 30% που αποδιδόταν στην Ε.Π.Ο.(υπέρ των σωματείων Α' κατηγορίας), το 10% υπέρ της τοπικής ένωσης, το 10% υπέρ της Δ.Ε.Φ.Α., τα ποσοστά του γηπέδου, διάφορα λειτουργικά έξοδα (πληρωμή διαιτητή, θυρωροί, φύλακες, ταμίες, εκτύπωση εισιτηρίων κ.α.) με συνολικό αποτέλεσμα 9.304 δρχ. Έτσι τα καθαρά έσοδα ήταν 5.241 δρχ. που αντιστοιχούσαν σε 2.620 δρχ. για κάθε σωματείο.⁴⁴⁹

Τα έσοδα των σωματείων φαίνεται πως δεν ικανοποιούσαν τους υπευθύνους των ισχυρών κυρίως συλλόγων με αποτέλεσμα να υπάρχει συνεχής πίεση, προς τους κρατικούς λειτουργούς ιδιαίτερα, για ευνοϊκότερες ρυθμίσεις στο ζήτημα της φορολογίας αλλά και των γηπέδων. Ο πρόεδρος του Π.Α.Ο.Κ. και γραμματέας του δημοτικού συμβουλίου Θεσσαλονίκης Τρ. Τριανταφυλλίδης ανέλυε το 1926 σε συνέντευξή του στο περιοδικό *Αθλητικός Κόσμος* τις οικονομικές επιπτώσεις για αρκετά σωματεία λόγω της έλλειψης γηπέδων ενώ την αμέσως επόμενη χρονιά, ο αρθρογράφος του ίδιου περιοδικού διαμαρτυρόταν πως «...η σύγχρονος Ελλάς εξισώνει τους αθλητάς της με τους κλόουν και φορολογεί τους τίμιους αγώνες των όπως και τα υπερτιμημένα ποτά των αμαρτωλών κέντρων...».⁴⁵⁰ Το 1932 επίσης το ζήτημα της φορολογίας φαίνεται πως υπήρξε η αφορμή της κατάργησης του πανελληνίου πρωταθλήματος και της επαναφοράς του συστήματος των τοπικών πρωταθλημάτων των πόλεων.⁴⁵¹

Ακριβή στοιχεία για τα έσοδα των σωματείων δεν εξακριβώθηκαν κατά τη διάρκεια αυτής της έρευνας. Πάντως σε ευρύτερο δημοσιονομικό έλεγχο των ποδοσφαιρικών συλλόγων που το Υπουργείο των Οικονομικών παράγγειλε το

⁴⁴⁷ *Αθλητικά Χρονικά*, Έτος Β', Αρ.Φύλ.194, 24/7/1933, σ.3.

⁴⁴⁸ *Αθλητικός Κόσμος*, Τχ.35, 2/1/1927, σ.1.

⁴⁴⁹ *Αρχείο Ε.Ο.Α.*, Κοντί 58, Φάκ.1, 1932, Έγγρ.181.1.

⁴⁵⁰ *Αθλητικός Κόσμος*, Τχ.26, 31/10/1926, σ.2 και Τχ.35, ο.π.

⁴⁵¹ «...πώς με τη επιβληθείσα φορολογία θα γίνονται οι μετακινήσεις; πώς θα διεξαχθεί το πρωτάθλημα;...», *Αθλητικά Χρονικά*, Έτος Α', Αρ.Φύλ.44, 11/7/1932, σ.8.

καλοκαίρι του 1932, τα περισσότερα σωματεία δυσκολεύονταν να παραδώσουν τα αναγκαία στοιχεία ενώ ο Ολυμπιακός παρουσίαζε έλλειμμα 109.000 δρχ. το 1934 σύμφωνα με τα δημοσιεύματα της εποχής.⁴⁵²

Παρόλες τις πιέσεις, συγκεκριμένο συνολικό κρατικό ενδιαφέρον δε φαίνεται να εκδηλώνεται για τα θέματα των ποδοσφαιρικών σωματείων την περίοδο που εξετάζεται. Αρκετές όμως διευκολύνσεις σε διάφορα επιμέρους ζητήματα φαίνεται πως υπήρξε, πιθανότατα λόγω των προσωπικών σχέσεων των παραγόντων των σωματείων. Εξαίρεση στην παραπάνω διαπίστωση αποτέλεσε η *Χριστιανική Αδελφότητα Νέων* (Χ.Α.Ν.) η οποία χρηματοδοτούνταν ετησίως από το κράτος με πάγια συνδρομή 200.000 δρχ. για το τμήμα της Αθήνας και 100.000 δρχ. για το τμήμα της Θεσσαλονίκης μετά από απόφαση της Γερουσίας το 1929.⁴⁵³

Συγκεκριμένη προσπάθεια εμπορικής εκμετάλλευσης του ποδοσφαιρικού θεάματος στο Μεσοπόλεμο είχαμε όμως με τη δημιουργία του *Ποδοσφαιρικού Ομίλου Κέντρου*, του ευρύτερα γνωστότερου Π.Ο.Κ. από τον Π.Α.Ο., τον Ο.Σ.Φ.Π. και την Ένωση Κωνσταντινουπόλεως (Α.Ε.Κ.). Όπως έχει ήδη τονιστεί, Στο πλαίσιο της συγκεντρωτικής πολιτικής της Ε.Π.Ο. εντασσόταν και η προσπάθεια ελέγχου των εισπράξεων όλων σχεδόν των ποδοσφαιρικών συναντήσεων. Από τα τέσσερα επίσημα γήπεδα του συγκροτήματος Αθηνών-Πειραιώς (γήπεδο Π.Α.Ο. στη Λεωφόρο, γήπεδο Γουδί στον Αγ.Θωμά, γήπεδο Απόλλωνα στο Ρούφ και Ποδηλατοδρόμιο στον Πειραιά) οι ιδιαίτερα σημαντικοί αγώνες των εγχώριων διοργανώσεων αλλά και οι δημοφιλείς φιλικοί αγώνες με τις ξένες ομάδες διεξάγονταν στα γήπεδα της Λεωφόρου και στο Ποδηλατοδρόμιο. Από τη στιγμή λοιπόν που η Ε.Π.Ο. προσπάθησε το 1927 να επιβάλει τους όρους της ουσιαστικά τέθηκε αντιμέτωπη με τα πιο δημοφιλή και ισχυρά σωματεία της εποχής.⁴⁵⁴

Ο Παναθηναϊκός, ο Ολυμπιακός και η Ένωση Κωνσταντινουπόλεως λοιπόν με ιδιωτική συμφωνία κοινής δράσης ίδρυσαν το Π.Ο.Κ. στις 18/9/1927. Τα συγκεκριμένα σωματεία συμφώνησαν στην κοινή εκμετάλλευση του γηπέδου της Λεωφόρου ανεξάρτητα από τις υπόλοιπες συναντήσεις του ετήσιου πρωταθλήματος. Δημιουργήθηκε δηλαδή ένας συνεταιρισμός οικονομικής φύσης καταθέτοντας μάλιστα από 10.000 δρχ. ο καθένας ως κεφάλαιο για την κάλυψη ενδεχόμενων ζημιών.⁴⁵⁵ Οι συγκεκριμένες ενέργειες φυσικά προκάλεσαν αντιδράσεις.

Η θέση του περιοδικού *Αθλητισμός* υπήρξε αρκετά επικριτική για τον Π.Ο.Κ. Το ζήτημα περιγράφηκε ως «*κίνημα εις το ποδόσφαιρον*» το οποίο αναδείκνυε τον «*ειδεχθή επαγγελματισμό*» που εξαφάνιζε την ιδεολογία και το ίδιο το ποδόσφαιρο.⁴⁵⁶ Η Ε.Π.Ο. διέγραψε τα σωματεία ενώ οι ομάδες Β' και Γ' κατηγορίας της Ε.Π.Σ.Α. με διακήρυξή τους τάχθηκαν στο πλευρό της ομοσπονδίας κατηγορώντας το Π.Ο.Κ. για τη δημιουργία εμπορικού τρασ.⁴⁵⁷ Σε κοινή ανακοίνωσή τους, «*Προς Άλλας τας Αθλητικές Αρχάς, την Φίλαθλον Κοινωνίαν και τον Αθηναϊκόν Τύπον*» οι εκπρόσωποι του Ελληνορωσσικού, του Π.Σ.Ολυμπία, της Α.Ε.Εμποροϋπαλλήλων, του Ποδ.Αθλ.Ομίλου

⁴⁵² *Αθλητικά Χρονικά*, Έτος Α', Αρ.Φύλ.43, 8/7/1932, σ.8 και *Αθλητικός Χρόνος*, Έτος Α', Αρ.Φύλ.45, 28/11/1934, σ.4.

⁴⁵³ *Γερουσία των Ελλήνων. Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Γερουσίας*. Σύνοδος Α', Τόμος Μονός (1929), Εν Αθήναις, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1929, σ.207.

⁴⁵⁴ Ε.Σταμάτης, «Η Εξέλιξις...», ο.π., σ.1.

⁴⁵⁵ *Αθλητικός Κόσμος*, Τχ.78, 27/10/1927, σ.1.

⁴⁵⁶ *Αθλητισμός*, Τχ.14, 28/10/1927, σ.8.

⁴⁵⁷ *Αθλητισμός*, Τχ.15, 4/11/1927, σ.6.

Δάφνη, του Νέου Αστέρος, του Ηρακλή, του συλλόγου Νέων Βόρωνα, της Αθλ.Ποδ.Εν.Νεαπόλεως ο Αχιλλεύς, του Ποδ.Συλ. ο Αττικός, του Πανιωνίου Γ.Σ., του Α.Π.Σ ο .Πέλοψ, του Εργατικού Α.Ο., του Ολυμπιακού Αθηνών, του Πανελληνίου Γ.Σ. και του Α.Ο.Π.Φαλήρου καλούσαν τις αρμόδιες αθλητικές και κρατικές αρχές να λάβουν τα κατάλληλα μέτρα για την «...προάσπισιν των ηθικών αρχών των εκ της ασκήσεως των νέων εις το ποδόσφαιρον επιδιωκομένων σκοπών...». ⁴⁵⁸

Το Π.Ο.Κ από τη μεριά του κατέθεσε ολοκληρωμένο υπόμνημα για τη διοίκηση και τη λειτουργία του ποδοσφαίρου στην Ε.Π.Ο. στις 22/10/1927⁴⁵⁹ και όχι μόνο δεν ανέστειλε τη λειτουργία του αλλά επεδίωξε να βελτιώσει τη δημόσια εικόνα του δίνοντας αγώνες υπέρ των σεισμοπαθών της Κορίνθου στις αρχές του 1928 τονίζοντας επίσης σε κάθε ευκαιρία πως «...βαδίζουν ενωμένα το δρόμο της προόδου...». ⁴⁶⁰

Συγκεκριμένα, οι προτάσεις του Π.Ο.Κ. αφορούσαν τη διάρθρωση των πρωταθλημάτων, τη διοικητική σύνθεση των ενώσεων και της ομοσπονδίας αλλά και τους όρους συμμετοχής στους ολυμπιακούς αγώνες. Βασικός σκοπός των συλλόγων του Π.Ο.Κ. υπήρξε η αύξηση των εσόδων με τη δημιουργία ανταγωνιστικού πρωταθλήματος (έξι ομάδες από την Αθήνα, πέντε από τον Πειραιά) αλλά και την κατάργηση του τέλους της 1 δρχ. που εισέπραττε η ομοσπονδία για κάθε εισιτήριο. ⁴⁶¹

Για την επίλυση της διαμάχης υπήρξε επέμβαση του Ι.Χρυσάφη-που επιθυμούσε τότε τη συμμετοχή αξιόμαχης αντιπροσωπευτικής ομάδας στους Ολυμπιακούς του 1928- της Ε.Π.Σ.Μ.-Θ. αλλά και του Απόλλωνα που μαζί με τον Αθηναϊκό είχαν προσεταιριστεί το Π.Ο.Κ. Τελικά δημιουργήθηκε επιτροπή όπου συμμετείχαν εκπρόσωποι από τα δύο αντιμαχόμενα μέρη υπό την προεδρία του Ι.Χρυσάφη. Η επιτροπή κατέληξε σε κάποιους κοινούς τόπους⁴⁶² οι οποίοι μάλλον δεν ικανοποίησαν τον Ι.Χρυσάφη, καθώς δημιουργούσαν περισσότερο «επαγγελματικούς» και «επιχειρηματικούς» όρους, που δεν τον εύρισκαν πλήρως σύμφωνο.

Το καλοκαίρι του 1928 πάντως τα σωματεία του Π.Ο.Κ. επανεντάχθηκαν στην Ε.Π.Ο που ικανοποίησε ουσιαστικά τις απόψεις τους τροποποιώντας μάλιστα το καταστατικό της. ⁴⁶³ Η συνεργασία των τριών ισχυρών ομάδων υπήρξε σταθερή για πολλά χρόνια ακόμη με σκοπό πάντα τον έλεγχο του ελληνικού ποδοσφαίρου. Το πρώτο αξιοσημείωτο ρήγμα, σύμφωνα με το δημοσιογράφο Π.Γεραμάνη, παρουσιάστηκε την περίοδο 1960-61 με αφορμή την πολιτική διαμάχη της εποχής, καθώς ο πρόεδρος του Ολυμπιακού Γ.Ανδριανόπουλος ήταν παράλληλα Υπουργός Εμπορικής Ναυτιλίας της Ε.Ρ.Ε., ενώ ο πρόεδρος του Παναθηναϊκού Ι.Μοάτσος ανήκε στο χώρο του κέντρου καθώς είχε διατελέσει διευθυντής του γραφείου του Ν.Πλαστήρα. Ούτε η παρέμβαση του ίδιου του Κ.Καραμανλή δεν απέτρεψε σε εκείνη τη συγκυρία τη διάσπαση. ⁴⁶⁴

Συνοψίζοντας, οι απόψεις για το ποδόσφαιρο, το ζήτημα της εθνικής ομάδας, η υπόθεση της συγκρότησης του Π.Ο.Κ. και το ζήτημα του επαγγελματισμού μας

⁴⁵⁸ *Αρχείο Ε.Ο.Α.*, Κουτί 52, Φάκ.4, Έγγρ.88.

⁴⁵⁹ *Αθλητισμός*, Τχ.16, 11/11/1927, σ.4.

⁴⁶⁰ *Ελεύθερον Βήμα*, Έτος Ζ', Αρ.Φύλ.2176, 27/4/1928, σ.5 και *Αθλητισμός*, Τχ.15, 4/11/1927, σ.6.

⁴⁶¹ *Αθλητισμός*, Τχ.16, 11/11/1927, σ.4.

⁴⁶² *Αθλητισμός*, Τχ.51, 12/6/1928, σ.5.

⁴⁶³ *Η Πρωία*, Έτος Γ', Αρ.Φύλ.930, 17/7/1928, σ.2.

⁴⁶⁴ *Τα Νέα*, 31/8/2002, σ.73.

αποκαλύπτουν τελικά μια εντελώς διαφορετική διάσταση σε σχέση με την «προϊστορία» του αθλήματος, στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, που αναδεικνύουν εντέλει ευρύτερα ζητήματα για τις ιδεολογικές ζυμώσεις στο χώρο του ελληνικού αθλητισμού στη συγκυρία του εγχειρήματος του αστικού εκσυγχρονισμού στο Μεσοπόλεμο.

Κοινή πεποίθηση στην πλειοψηφία των διοικούντων των ποδοσφαιρικών σωματείων φαίνεται να ήταν η άποψη πως ένας καλά οργανωμένος σύλλογος έπρεπε να είναι οργανωμένος *ηθικώς, αθλητικώς και επαγγελματικώς* για να μπορέσει να διατηρηθεί.⁴⁶⁵

Οι συγκεκριμένες όμως κατευθύνσεις δεν θα πρέπει να λησμονούμε πως εξέφραζαν τους φορείς εκείνους που αναδείχθηκαν από τις οικονομικές διεργασίες της εποχής,⁴⁶⁶ ζήτημα το οποίο άπτεται ειδικότερης και συνολικότερης προσέγγισης στην οποία σημαντικά θα συμβάλλει η μελέτη της ποδοσφαιρικής δραστηριότητας, της μαζικότερης ίσως αθλητικής δραστηριότητας στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου.

⁴⁶⁵ *Αθλητική Επιθεώρησης*, Νοέμβριος 1926, σ.11.

⁴⁶⁶ Λεπτομέρειες βλ., Αλ.Βαξεβάνογλου, *Οι Έλληνες Κεφαλαιούχοι 1900-1940. Κοινωνική και Οικονομική Προσέγγιση*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1994.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Το ποδόσφαιρο λοιπόν, όσο και να μας συγκινεί σε προσωπικό επίπεδο, δεν παύει να αποτελεί μια κοινωνική διαδικασία που σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να χαρακτηριστεί απλά και μόνο ένα διαχρονικό δομικό στοιχείο του ανθρώπινου πολιτισμού Στο πλαίσιο της δυνατότητας του ανθρώπου για παιχνίδι. Η οργάνωσή αλλά και η μορφή του αποτελούν χαρακτηριστικά της μετάβασης από την «παραδοσιακή» στη «σύγχρονη» κοινωνία. Το ποδόσφαιρο, όπως σήμερα το αναγνωρίζουμε, συνδέεται άμεσα με τον τρόπο που οργανώθηκε η εργασία και ο ελεύθερος χρόνος στο αστικό περιβάλλον από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα ως τις μέρες μας.

Κατά την πρώτη φάση της εξάπλωσής του υπήρξε ένα ερασιτεχνικό άθλημα που ελεγχόταν από τις ελίτ των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων. Στη συνέχεια, με την εδραίωση του βιομηχανικού καπιταλισμού, η ενασχόληση των ειδικευμένων κυρίως εργατών υπήρξε ο καταλύτης της ευρύτερης διάδοσης του. Το σπορ, απλό και λιτό, απέκτησε από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα διεθνείς διαστάσεις μέσω των δικτύων της παγκόσμιας οικονομικής παρουσίας της Βρετανίας κυρίως εκείνη την εποχή ενώ έως την έναρξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου είχε διαδοθεί σχεδόν σε όλο τον κόσμο.

Οι εξελίξεις στην Ελλάδα δεν ήταν και πολύ διαφορετικές από την υπόλοιπη Ευρώπη. Κατά την πρώτη φάση της εξάπλωσής του, η απήχυσή του περιοριζόταν σε ένα στενό κύκλο φιλάθλων, ως έκφραση της κοινωνικής τους διάκρισης κυρίως, αλλά και μεταξύ των νέων που φοιτούσαν στα Γυμνάσια και στο Πανεπιστήμιο εκείνη την περίοδο. Δεν είχε γνωρίσει ακόμη το ενθουσιώδες κοινό, την ευρύτερη απήχηση στα λαϊκά στρώματα.

Τα πολεμικά γεγονότα της περιόδου 1912-1919 συνέβαλαν καταλυτικά στην περαιτέρω διάδοσή του καθώς Άγγλοι, Γάλλοι και Καναδοί στρατιώτες διοργανώναν συνεχώς ποδοσφαιρικές αναμετρήσεις στη Θεσσαλονίκη ενώ η ποδοσφαιρική δραστηριότητα αποτέλεσε βασικό μέσο αναψυχής για τους έφεδρους του ελληνικού στρατού.

Με τη λήξη λοιπόν των πολεμικών γεγονότων, η εδραίωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και στην Ελλάδα, η μεταβολή στην κατανομή του πληθυσμού ανάμεσα στην ύπαιθρο και τις πόλεις αλλά και η εμφάνιση του κοινωνικού ζητήματος της ενσωμάτωσης της μισθωτής εργασίας στον παραγωγικό και κοινωνικό ιστό διαμόρφωσαν νέα δεδομένα. Στην Απογραφή μάλιστα του 1928, η αγωνία για τη διατήρηση του κοινωνικού καθεστώτος καταγράφεται στην εξής φράση, «...οι αποτελούντες την μεσαίαν ούτως ειπείν κοινωνικήν τάξιν, ήτοι οι χρησιμοποιούντες μόνον μέλη της οικογενείας των μετά των ατομικώς εργαζομένων και των συνεργαζομένων μελών αποτελούσιν εν Ελλάδι τα 62% του παραγωγικού πληθυσμού και ένεκα τούτου το κοινωνικόν ζήτημα δεν επαρουσίασε ποτέ εν τη χώρα ημών μεγάλην οξύτητα...».⁴⁶⁷

Την περίοδο του Μεσοπολέμου, το σχέδιο του αστικού εκσυγχρονισμού κατά τα δυτικά πρότυπα δεν περιορίστηκε μόνο στην οργάνωση του κράτους αλλά συμπεριέλαβε ταυτόχρονα την οργάνωση της ίδιας της κοινωνίας.⁴⁶⁸ Σε αυτή τη

⁴⁶⁷ Βασιλείον της Ελλάδος. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, Επαγγέλματα, Τεύχος Πρώτον. Εν Αθήναις, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1937, σ.ξστ'.

⁴⁶⁸ Γ.Θ.Μαυρογορδάτος, «Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός», στο Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος-

συγκυρία το ποδόσφαιρο θα αναδειχθεί στο κυρίαρχο σπορ, καθώς μαζικοποιήθηκε, εκφράζοντας κυρίως μικροαστικά και εργατικά στρώματα με μονιμότητα στην εργασία. Η ιδιαίτερη απήχηση του ποδοσφαίρου συνέβαλε εντέλει στις γενικότερες ιδεολογικές επιλογές, που εκθείαζαν τον μικροαστικό χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας, μιας κοινωνίας «αρμονικότερης» από τις υπόλοιπες κοινωνικά διχασμένες δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες, σύμφωνα με απόψεις της εποχής.⁴⁶⁹

Στο Μεσοπόλεμο λοιπόν ιδρύθηκε ένας αρκετά σημαντικός αριθμός ποδοσφαιρικών σωματείων με βάση τον τόπο καταγωγής των μελών τους, τον τόπο εγκατάστασης (π.χ. την προσφυγογειτονιά), αλλά και την επαγγελματική τους δραστηριότητα, ενώ τότε διαμορφώθηκαν οι βασικές οργανωτικές δομές που υφίστανται μέχρι σήμερα.

Ο ποδοσφαιρικός σύλλογος υπήρξε έκφραση κοινωνικών κατηγοριών που δεν διέθεταν τη δυνατότητα να εκφραστούν με διαφορετικό τρόπο. Οι σύλλογοι αυτοί αξίζουν μια διευρυμένη και πληρέστερη διαπραγμάτευση καθώς μας αποκαλύπτουν κάποιες από τις μορφές που πήρε η διαφοροποίηση ανάμεσα σε λαϊκές και ανώτερες τάξεις αλλά προπαντός τα χαρακτηριστικά της κουλτούρας των λαϊκών τάξεων.

Το ποδοσφαιρικό σωματείο και το αυτοσχέδιο γήπεδο (η αλάνα) αποτέλεσαν σημείο αναφοράς στο πλαίσιο της μεσοπολεμικής συννοικίας κατακτώντας ένα πεδίο αυτονομίας, καθώς αποτελούσαν κέντρο για τον ελεύθερο χρόνο της κοινότητας, έναν ελεύθερο χρόνο που συνδέεται άμεσα με τη μαζική κουλτούρα, μακριά από την πειθαρχία του εργοδότη και του κράτους, κατά τη διάρκεια του οποίου παρατηρείται το 90% των παραβατικών συμπεριφορών.⁴⁷⁰

Από την άλλη όμως οι συγκεκριμένες πρακτικές προέρχονταν από τις ελίτ των αρχών του αιώνα, επομένως έφεραν τις αξίες και την ιδεολογία τους που η ουσιαστική αποδοχή τους, παρά τις όποιες τροποποιήσεις, δεν μπορεί παρά να σημαίνει την εμπέδωση της ηγεμονίας των κυρίαρχων αυτών τάξεων. Η συνεχής αναφορά σε αθλητικούς κανόνες, η συνεχής επίκληση αξιών (π.χ. άμιλλα) δεν είναι καθόλου ουδέτερη ιδεολογικά και πολιτικά.

Την περίοδο του Μεσοπολέμου η αστική τάξη φρόντισε να διακριθεί και στο χώρο του αθλητισμού αλλά δεν εγκατέλειψε φυσικά την υπεράσπιση των συμφερόντων της, επιδιώκοντας κατά κύριο λόγο το φρονηματισμό των λαϊκών στρωμάτων μέσω του ελέγχου των πτυχών της νέας κουλτούρας. Από τη στιγμή μάλιστα που οι κατευθύνσεις της Τρίτης Διεθνούς δεν μπόρεσαν να συσπειρώσουν τα μικροαστικά στρώματα, τα στρώματα της μισθωτής υπαλληλίας και τους ειδικευμένους εργάτες, στους οποίους το ποδόσφαιρο είχε ιδιαίτερη απήχηση, η αστική τάξη φρόντισε να συντηρήσει τις φιλοδοξίες τους για ανέλιξη, προσφεύγοντας σε κάθε είδους διευθετήσεις για να αντιμετωπίσει την κοινωνική και οικονομική αστάθεια της περιόδου, καθώς ο ρόλος των συγκεκριμένων κοινωνικών κατηγοριών στη δεδομένη συγκυρία υπήρξε κρίσιμος για την ισορροπία του κοινωνικού καθεστώτος.

Χρήστος Χ.Χατζηιωσήφ, *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Παν. Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1988, σ.12.

⁴⁶⁹ Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η Ανάδυση των Κοινωνικών Θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδας, Αθήνα, 1993, σ.53-57.

⁴⁷⁰ Αλεξάνδρα Κορωναίου (επιμ.), *Κοινωνιολογία του Ελεύθερου Χρόνου* (Μτφρ:Κ.Καψάμπελη-Γ.Σταυρακάκης), Νήσος, Αθήνα, 1996, σ.12.

Αν στην ελληνική κοινωνία της περιόδου 1850-1900 με την καθολική ανδρική ψηφοφορία ευρύτερες κοινωνικές κατηγορίες εντάχθηκαν στους όρους της κοινωνίας των πολιτών,⁴⁷¹ η συλλογική συνείδηση που φαίνεται πως διαμορφώθηκε στο Μεσοπόλεμο με άξονα το γήπεδο συνέβαλε, κατ' αναλογία, σημαντικά στην ενίσχυση της αξιοπιστίας ενός μοντέλου φιλελεύθερης κοινωνικής οργάνωσης.

⁴⁷¹ Χρ. Χατζηιωσήφ, *Η Γηραιά Σελήνη. Η Βιομηχανία στην Ελληνική Οικονομία 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1993, σ.370-381.

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αρχεία

- Αρχείο Πρωτοδικείου Αθηνών

- Καταστατικό Ποδοσφαιρικού και Αθλητικού Ομίλου Δάφνη* (1926)
- Καταστατικό Ποδοσφαιρικού Ομίλου Βροντή Αγ.Ιωάννου* (1932)
- Καταστατικό Αθλητικού Ομίλου Οδυσσεύς* (1933)
- Καταστατικό Αθλητικού Ομίλου Ελληνικού* (1932)
- Καταστατικό Ποδοσφαιρικού Συλλόγου Η Αστραπή* (1933)
- Καταστατικό Γυμναστικού Συλλόγου Βύζας Μεγάρων* (1932)

- Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς

- Καταστατικό Αθλητικού Ομίλου Κεραμεικού* (1938)
- Καταστατικό Ποδοσφαιρικού Συλλόγου Η Θύελλα Πειραιώς* (1926)
- Καταστατικό Ποδοσφαιρικού Συλλόγου Άρη Πειραιώς* (1926)
- Καταστατικό Ποδοσφαιρικού Ομίλου Φιλάθλων Πειραιώς* (1922)
- Καταστατικό Ποδοσφαιρικού Αθλητικού Ομίλου Μικρός Ολυμπιακός* (1932)
- Καταστατικό Ποδοσφαιρικού Συλλόγου Άτλας* (1928)
- Καταστατικό Ποδοσφαιρικού Ομίλου Πρωτεύς* (1930)
- Καταστατικό Αθλητικού και Ποδοσφαιρικού Συλλόγου Άρης Ν. Κοκκινιάς* (1929)
- Καταστατικό Συνδέσμου Νέων Νεαπόλεως-Πειραιώς ο Τιτάν* (1924)
- Καταστατικό Αθλητικού-Ποδοσφαιρικού-Εκδρομικού Ομίλου Φροίξος* (1930)
- Καταστατικό Προοδευτικού Αθλητικού Συλλόγου Ατρόμητος Δραπετσώνας* (1933)
- Καταστατικό Αθλητικού Συλλόγου Κοκκινιάς Θησεύς* (1925)
- Καταστατικό Sporting Club Castella* (1925)
- Καταστατικό Αθλητικής Γυμναστικής Ένωσις Μοσχάτου-Νέου Φαλήρου* (1936)

- Αρχείο Επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων (Ε.Ο.Α.)⁴⁷²

Κουτί 45, 47, 50, 51, 52, 54, 55, 56, 58, 60, 61, 65.

Εφημερίς της Κυβερνήσεως

- Φύλλο Εφημερίδος της Κυβερνήσεως (Φ.Ε.Κ.) 199/4-9-1920.
- Φ.Ε.Κ. 165/21-7-1924.
- Φ.Ε.Κ. 298/20-8-1929.
- Φ.Ε.Κ. 290/31-8-1932.
- Φ.Ε.Κ. 52/25-1-1936.
- Φ.Ε.Κ. 469/4-11-1939.
- Φ.Ε.Κ. 161/1-6-1943.

Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής των Ελλήνων

-*Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής. Περίοδος Β΄- Σύνοδος Έκτακτος*, Εν Αθήναις, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1929.

-*Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής. Περίοδος Β΄- Σύνοδος Δ΄. Μέρος Β΄*, Εν Αθήναις, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1933.

-*Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής. Περίοδος Δ΄- Σύνοδος Έκτακτος, Συνεδριάσεις Α΄- ΚΗ΄12/9/1934-28/3/1935*, Εν Αθήναις, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1937.

⁴⁷² Σήμερα η Επιτροπή έχει μετονομαστεί σε Ελληνική Ολυμπιακή Επιτροπή (Ε.Ο.Ε.).

-Γερουσία των Ελλήνων. Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Γερουσίας, Σύνοδος Α΄ - Τόμος Μονός, Εν Αθήναις, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1929.

Απογραφές

-Βασίλειον της Ελλάδος. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας. Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος. Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την Απογραφήν της 15-16 Μαΐου 1928. Πραγματικός πληθυσμός κυρωθείς δια του από 23/11/1928 Διατάγματος. Δευτέρα Έκδοσις περιέχουσα τας μέχρι τέλους του έτους 1934 διοικητικές μεταβολάς, Εν Αθήναις, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1935.

-Βασίλειον της Ελλάδος. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, Επαγγέλματα, Τεύχος Πρώτον. Εν Αθήναις, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1937.

Εγκυκλοπαίδειες - Λεξικά

-Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Π.Γ. Μακρής-Πυρσός, Αθήνα, 1927-1929.

-Δ.Δημητράκου, Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης, Θεσσαλονίκη, 1949.

Τύπος

Αθλητής (Αθήνα, 1931)
 Αθλητικά Χρονικά (Αθήνα, 1932-1934)
 Αθλητική Επιθεώρησις (Αθήνα, 1923-1927)
 Αθλητική Ηχώ (Αθήνα, 1950-1953)
 Αθλητικόν Βήμα (Αθήνα, 1938)
 Αθλητικός Κόσμος (Αθήνα, 1926-1928)
 Αθλητικός Χρόνος (Αθήνα, 1934-1935)
 Αθλητισμός (Αθήνα, 1927-1928)
 Αθλητισμός της Ελλάδος (Αθήνα, 1937)
 Ελεύθερον Βήμα (Αθήνα, 1923-1940)
 Η Καθημερινή (Αθήνα, 1925-1935)
 Η Πρωία (Αθήνα, 1924-1940)
 Ριζοσπάστης (Αθήνα, 1927-1928)
 Τραπεζιτική (Αθήνα, 1935-1939)

Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

- Α΄ Πανελλήνιος Αθλητική Έκθεσις. Ελλάς – Αθλητισμός. Αναμνηστικόν Λεύκωμα, Αθήνα, 1938.
- ΑΒΔΕΛΑ Ε., «Η Κοινωνική Τάξη στη Σύγχρονη Ιστοριογραφία», Τα Ιστορικά, Τχ.22, Ιούν.1995, σ.173-204.
- ΑΒΔΕΛΑ Ε., «Η Μισθωτή Εργασία ως Προνομιακό Πεδίο για τη Συγκρότηση Κοινωνικών Κινήματων στο Μεσοπόλεμο», Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, Τχ.8, Αθήνα, Νοεμβρ.1996, σ.83-99.
- ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ Α., Το Ποδοσφαιρον. Ολόκληρος ο Επίσημος Κανονισμός του Ιντερνάσιοναλ Μπορντ μετά Αναλυτικών Σημειώσεων και Επεξηγηματικών Εικόνων, Έκδοσις Αθλητικής Εβδομάδας, χ.τ., χ.χ.
- ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ Χ., «Βιομηχανία», Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} Αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922, Τομ.Α-Μέρος 1^ο, Επιστ.Επιμέλ: Χρ.Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 1999, σ.173-226.

- **ΑΛΕΞΙΟΥ Θ.**, «Οι Κοινωνικές Αιτίες της Καπνεργατικής Διαμαρτυρίας στο Μεσοπόλεμο», *Τα Ιστορικά*, Τχ.21-Τόμ.11, Αθήνα, Δεκ.1994, σ.339-364.
- **ΑΝΔΡΙΑΝΟΠΟΥΛΟΣ Γ.**, *Το Ελληνικόν Ποδόσφαιρον 1919-1926*, χ.ε., χ.τ., 1971.
- *Αντόρνο, Λόβενταλ, Μαρκούζε, Χορκχάιμερ. Τέχνη και Μαζική Κουλτούρα*, Επιλογή Κειμένων-Μετάφραση- Εισαγωγή: Ζήσης Σαρίκας, Ύψιλον/Βιβλία, Αθήνα, 1984.
- **ΑΡΡΑΔΥΡΑΙ Α.**, «Παίζοντας με τη Νεωτερικότητα: Η Από-αποικιοποίηση του Κρίκετ», *Σύγχρονα Θέματα*, Τχ.85, Ιούλιος 2004, σ.48-52.
- **ΒΑΜΒΑΚΑΡΗΣ Μ.**, *Αυτοβιογραφία*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1978.
- **ΒΑΞΕΒΑΝΟΓΛΟΥ Α.**, , «Εργοδότες και Εργαζόμενοι στις Αρχές του 20^{ου} Αιώνα. Από τη Μεριά των Εργοδοτών», *Τα Ιστορικά*, Τχ.14-15, Αθήνα, Ιουν.-Δεκ. 1991, σ.99-112.
- **ΒΑΞΕΒΑΝΟΓΛΟΥ Α.**, *Οι Έλληνες Κεφαλαιούχοι 1900-1940. Κοινωνική και Οικονομική Προσέγγιση*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1994.
- **ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ Δ.**, «Επαγγελματική και Χωροταξική Κατανομή στη Μεσοπολεμική Αθήνα», Εργασία στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Ειδίκευσης στη Σύγχρονη Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία, Πανεπ.Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο, [2002].
- **BENZAN MARI Z.**, *Η Σχολή της Φρανκφούρτης και η Κριτική Θεωρία*, Μτφρ:Κωστής Παπαγιώργης, Επίκουρος, Αθήνα, 1977.
- **BOURDIEU P.**, *Η Διάκριση. Κοινωνική Κριτική της Καλαισθητικής Κρίσης*, Πατάκης, Αθήνα, 2002.
- **BROHM M.J.**, «Πολιτική Κοινωνιολογία του Αθλητισμού», *Σύγχρονα Θέματα*, Τχ.85, Ιουλ.2004, σ.42-47.
- **ΓΕΡΑΜΑΝΗΣ Π.**, «Δόξα Δράμας», Ένθετο: *Επτά Ημέρες*, *Η Καθημερινή*, 14/9/2003, σ.24-26.
- **ΓΕΡΟΝΤΑΣ Δ.**, *Ιστορία του Δήμου Αθηναίων 1835-1971*, Αθήνα, 1972.
- **ΓΙΑΝΝΙΤΣΙΩΤΗΣ Ι.**, *Η Διαμόρφωση της Αστικής Τάξης του Πειραιά 1860-1909*, Αδημοσίευτη Διδασκ.Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Αθήνα, 2001.
- **ΓΙΑΝΝΙΤΣΙΩΤΗΣ Ι.**, «Γυναίκες και Εργατικές Ολυμπιάδες. Ο Αθλητισμός των «Άλλων», *Το Βήμα της Κυριακής*, 1/8/2004.
- **ΓΚΙΟΣΟΣ Π.Ι.**, *Τουρκομερίτες και Αυστριακοί. Κοινωνικές Παράμετροι στον Τρόπο Οργάνωσης του Ποδοσφαίρου στο Βόλο 1922-1990*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Αθήνα, 1994.
- **ΓΡΟΥΠΙ Α.**, *Η Έννοια της Ηγεμονίας στον Γκράμσι*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1977.
- **ΔΑΓΚΑΣ Α.**, *Ο Χαφίς. Το Κράτος Κατά τον Κομμουνισμό. Συλλογή Πληροφοριών Από τις Υπηρεσίες Ασφαλείας Θεσσαλονίκης*, 1927, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1995.
- *Δελτίον του Συνδέσμου των Ελληνικών Γυμναστικών και Αθλητικών Σωματείων*, Αθήνα, 1929.
- **ΔΗΜΑΡΑΣ Α.**, *Η Μεταρρύθμιση που δεν Έγινε, Τομ.Β΄, 1895-1967*, β΄ ανατύπωση, Αθήνα, 1986.
- **ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ Κ.**, *Η Αθήνα που Ζήσαμε*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1950.
- *Διδασκαλείον Γυμναστικής. Επετηρίς 1929-1930*, Αθήναι, 1930.
- **ΕΛΙΑΣ Ν. - ΝΤΑΝΙΝΓΚ Ε.**, *Αθλητισμός και Ελεύθερος Χρόνος στην Εξέλιξη του Πολιτισμού*, Δρομέας, Αθήνα, 1998.
- **ΕΛΙΑΣ Ν.**, *Η Εξέλιξη του Πολιτισμού. Κοινωνιογενετικές και Ψυχογενετικές Έρευνες*, Μτφρ: Έφη Βαϊκούση, Τομ.Α΄-Β΄, Νεφέλη, Αθήνα, 1997.

- *Εμπορικός Σύλλογος Αθηνών 1902-2002. Ιστορική Αναδρομή στη Συλλογική Συνείδηση των Εμπόρων*, Εκδ.Κέρκυρα, Αθήνα, 2002.
- *60 Χρόνια Νέας Σμύρνης. 1929-1989*, Αθήνα, 1990.
- **FAUSTO-STERLING A.**, «Αντιμαχόμενοι Δυϊσμοί, Άνδρας ή Γυναίκα;», *Σύγχρονα Θέματα*, Τχ.85, Ιούλ.2004, σ.31-33.
- **FOUCAULT M.**, *Ιστορία της Σεξουαλικότητας, Τομ.Ι:Η Δίψα της Γνώσης*, (Μτφρ:Γ.Ροζάκη-Επιμ:Γ.Κρητικός), Αθήνα, Ράππας, 1978.
- **GEERTZ C.**, *Η Ερμηνεία των Πολιτισμών*, (Μτφρ-Επιστ.Θεώρηση:Θεοδ.Παραδέλλης), Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2003.
- **ΖΑΪΜΑΚΗΣ Γ.**, «Κοινωνική Ενσωμάτωση και Πολιτισμική Διαφοροποίηση. Μικρασιάτες Μουσικοί στο Μεσοπολεμικό Ηράκλειο», *Δοκιμές*, Τχ.9-10, Αθήνα, Φθινοπ.2001, σ.110-136.
- **ΖΕΒΕΛΑΚΗΣ Γ.**, «Γράμματα από το Μέτωπο του Ποδοσφαιριστή Μήτσου Βλαστού (29/10/1920-9/5/1921)», *Η Λέξη*, Τχ.112, 1992, σ.830-841.
- *Η Ιστορία της Εθνικής Ελλάδας: Τα Πρώτα Βήματα 1930-1934*, ΤΑ ΝΕΑ-Δ.Ο.Α., Αθήνα, 2002.
- *Η Ιστορία του Ολυμπιακού*, Γ.Χ.Αλεξανδρή, Αθήνα, 1996.
- **HABERMAS J.**, *Αλλαγή Δομής της Δημοσιότητας. Έρευνες Πάνω σε μια Κατηγορία της Αστικής Κοινωνίας*, (Μτφρ:Λευτέρης Αναγνώστου), Νήσος, Αθήνα, 1997.
- **HOBSBAWM E.**, *Η Εποχή των Άκρων: Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1995.
- **HOBSBAWM E.**, *Η Εποχή των Αυτοκρατοριών 1875-1914*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 2000.
- **HOBSBAWM E.**, *Ξεχωριστοί Άνθρωποι. Αντίσταση, Εξέγερση και Τζαζ*, (Μτφρ:Παρ.Ματάλας), Θεμέλιο, Αθήνα, 2001.
- **HUIZINGA J.**, *Ο Άνθρωπος και το Παιχνίδι* (Μετφρ:Στ.Ροζάνης-Γερ.Λυκιαρδόπουλος), Αθήνα, 1989.
- **ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ Α.Χ.**, *Διακριθέντες του Ξεριζωμένου Ελληνισμού Μικράς Ασίας-Πόντου-Αν.Θράκης-Κων/λεως. Τομ.Β*, Αθήνα, 1976.
- **ΘΕΟΔΩΡΟΥ Β.**, *Το Εργοστάσιο Εμαγιέ στην Κέα (1927-1957)*, Βουρκαριανή, 1994.
- **ΚΑΙΡΟΦΥΛΑΣ Γ.**, *Η Αθήνα του Μεσοπολέμου*, Φιλιππότης, Αθήνα, 1984.
- **ΚΑΛΦΑΡΕΝΤΖΟΣ Ε.**, *Ελληνική Γυμναστική Βιβλιογραφία*, Θεσσαλονίκη, 1934.
- **ΚΑΡΑΛΗΜΟΥ - ΓΕΡΟΛΥΜΠΟΥ Α.**, «Πόλεις και Ύπαιθρος. Μετασχηματισμοί και Αναδιαρθρώσεις Στο πλαίσιο του Εθνικού Χώρου», στο Χρ.Χατζηιωσήφ, Επιστ.Επιμ., *Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} Αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Τομ.2-Μέρος 1^ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2002, σ.59-105.
- **ΚΑΡΔΑΣΗΣ Β. - ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Α.** (επιμ.), Ένθετο:Και Εγεννήθη Ποδόσφαιρο, Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, 23/5/1999, σ.43-45.
- **ΚΑΡΔΑΣΗΣ Β.**, «Ολυμπιακός Πειραιώς: Ένα Αρχείο, μια Ιστορία», *Ιστωρ*, Τχ.9, Αθήνα, 1996, σ.59-86.
- **ΚΑΤΣΑΡΑΣ Κ.**, *Ψυχική και Κοινωνική Υγιεινή. Σύγχρονα Προβλήματα*, Αθήνα, 1940.
- **ΚΟСКА J.**, «Το Ευρωπαϊκό Πρότυπο και η Γερμανική Περίπτωση», στο συλλογικό τόμο, *Αναζητήσεις της Νεότερης Γερμανόφωνης Ιστοριογραφίας*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού-Μνήμων, Αθήνα, 2000, σ.129-236.
- **ΚΟΚΚΙΝΟΣ Γ.**, «Ελληνική Διανόηση και Ολυμπιακοί Αγώνες (1896, 1906)», στο Χρ.Κουλούρη (Επιμ.- Εισαγ.), *Αθήνα, Πόλη των Ολυμπιακών Αγώνων 1896-1906*, Δ.Ο.Α., Αθήνα, 2004, σ.125-185.
- **ΚΟΡΩΝΑΙΟΥ Α.**, *Κοινωνιολογία του Ελεύθερου Χρόνου* (μτφρ:Κ.Καψαμπέλη-Γ.Σταυρακάκης), Νήσος, Αθήνα, 1996.

- **ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ Β.**, «Αθήνα, 1848-1995. Η Δημογραφική Ανάλυση μιας Μητροπόλης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Τχ.92-93, Αθήνα, 1997, σ.3-30.
- **ΚΟΥΒΑΣ Γ.**, «Στις Προσφυγικές Αλάνες», *Ένθετο:Επτά Ημέρες, Η Καθημερινή*, 11/5/2003, σ.18-19.
- **ΚΟΥΚΟΥΛΟΓΛΟΥ Β.**, *Σήματα και Χρώματα*, Γεωργαλάς, Αθήνα, χ.χ.
- **ΚΟΥΛΟΥΡΗ Χ.**, «Αθλητισμός και Σπορ», *Ιστορία της Ελλάδος του 20ού Αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, Τομ.Α-Μέρος 2^ο, Επιστ.Επιμ:Χρ.Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα,1999, σ.400-419.
- **ΚΟΥΛΟΥΡΗ Χ.**, «Ξαναγράφοντας την Ιστορία των Ολυμπιακών Αγώνων», στο Χρ.Κουλούρη (Επιμ.-Εισαγ.), *Αθήνα, Πόλη των Ολυμπιακών Αγώνων 1896-1906*, Διεθνής Ολυμπιακή Ακαδημία, Αθήνα, 2004, σ.13-54.
- **ΚΟΥΛΟΥΡΗ Χ.**, *Αθλητισμός και Όψεις Αστικής Κοινωνικότητας. Γυμναστικά και Αθλητικά Σωματεία 1870-1922*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κ.Ν.Ε.-Ε.Ι.Ε., Αθήνα, 1997.
- **ΚΟΥΛΟΥΡΗ Χ.**, *Αρχαία και Ιστορία της Επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων*, Διεθνής Ολυμπιακή Ακαδημία, Αθήνα, 2002.
- **ΚΟΥΣΟΥΝΕΛΟΣ Γ.**, *Ιστορία του Ελληνικού Ποδοσφαίρου 1896-1985*, Σ.Κ.Νικητόπουλος και Σία Ο.Ε., Αθήνα, χ.χ.
- **ΚΟΥΤΕΛΑΚΗΣ Χ. - ΦΩΣΚΟΛΟΥ Α.**, *Πειραιάς και Συνοικισμοί. Μαρτυρίες και Γεγονότα από τον 14^ο αιώνα μέχρι σήμερα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1991.
- **ΚΡΥΟΒΡΥΣΑΝΑΚΗΣ Κ.Α.**, *Ρεθεμνιώτικο Ποδόσφαιρο. 20^{ος} Αιώνας*, Ρέθυμνο, 1999.
- **ΚΩΣΤΑΝΤΑΡΑΣ-ΣΤΑΘΑΡΑΣ Δ.**, *Το Χρονικό της Νέας Ιωνίας 1924-1994*, Πολιτιστικός Οργανισμός Δ.Ν.Ιωνίας Βόλου-Εκδ.Ωρες, Νέα Ιωνία Μαγνησίας, 1994.
- **ΛΑΣ Κ.**, *Η Κουλτούρα του Ναρκισσισμού*, Νησίδες, Αθήνα, [2002].
- **ΛΕΟΝΤΙΔΟΥ Α.**, *Πόλεις της Σιωπής. Εργατικός Εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Π.Τ.Ι-Ε.Τ.Β.Α., Αθήνα, 1989.
- **ΛΙΑΚΟΣ Α.**, «Η Εμφάνιση των Νεανικών Οργανώσεων. Το Παράδειγμα της Θεσσαλονίκης», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου. Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας*, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα, 1986, σ.593-619.
- **ΛΙΑΚΟΣ Α.**, *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η Ανάδυση των Κοινωνικών Θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Τεχνολογίας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα, 1993.
- **ΛΙΑΚΟΣ Α.**, *Η Εμφάνιση των Νεανικών Οργανώσεων. Το Παράδειγμα της Θεσσαλονίκης*, Λωτός, Αθήνα, 1988.
- **ΛΙΒΙΕΡΑΤΟΣ Δ.**, *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα (1932-1936)*, Εναλλακτικές Εκδόσεις/Ιστορική Μνήμη 6, Αθήνα, 1994.
- **ΛΙΝΑΡΔΟΣ Π.**, *Η Σμύρνη του Πανιωνίου. Από τη Μικρασιατική Πρωτοπορία στην Αθηναϊκή αναγέννηση*, «Οι Φίλοι των Τεχνών», Νέα Σμύρνη, 1998.
- **ΛΟΥΚΟΣ Χ.**, «Μικρές και Μεγάλες Πόλεις», *Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} Αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Τομ.2-Μέρος 1^ο, Επιστ.Επιμελ: Χρ.Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2002, σ.135-155.
- **ΜΑΓΙΕΡ Κ.**, *Ιστορία του Ελληνικού Τύπου, Τομ.Β, Αθηναϊκές Εφημερίδες 1901-1959*, Αθήνα, 1959.
- **ΜΑΚΡΙΔΗΣ Π.- ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ Σ.**, *Η Ιστορία του Παναθηναϊκού 1908-1948*, Αθλητική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, [1948].
- **ΜΑΚΡΙΔΗΣ Π.**, *Η Ιστορία της Α.Ε.Κ.*, Έκδοσις Εφημερίδος Αθλητικής Ηχώ, Αθήνα, χ.χ.
- **ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ Π.**, *100 Χρόνια Νεοελληνικού Αθλητισμού 1830-1930*, Αθήνα, 1962.

- **ΜΑΡΓΙΟΥΛΑΣ Γ.**, «Ο Ιωάννης Μεταξάς πριν την 4^η Αυγούστου», Εργασία στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Ειδίκευσης στη Σύγχρονη Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Πανεπ.Κρήτης, Ρέθυμνο, [2001].
- **ΜΑΡΞ Κ.- ΕΝΓΚΕΛΣ Φ.**, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, Τομ.Α΄, Μτφρ-Επιμ:Κ.Φιλίνης, Gutenberg, Αθήνα, 1997.
- **ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ Θ.Γ.- ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ Χ.**, *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπ.Εδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1988.
- **ΜΑΧΑΙΡΑ Ε.**, *Η Νεολαία της 4ης Αυγούστου. Φωτο-γραφές*, Αθήνα, 1987.
- **ΜΑΧΑΙΡΑ Α.**, «Η Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} Αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Τόμος Β΄-Μέρος 1^ο,Επιστ.Επιμ: Χρ.Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2002, σ.107-131.
- **ΜΕΝΔΡΙΝΟΣ Α.**, «Μια Ομοσπονδία Γεννιέται», *ΕΠΟnews*, Αθήνα, Μάρτιος 2000, σ.32-35.
- **ΜΕΡΚΙΟΡΙ Α.**, *Ιστορία Παγκοσμίου Ποδοσφαίρου*, Τομ.Α, Τεγόπουλος-Μανιατέας, Αθήνα, 1996.
- **ΜΟΡΙΣ Ντ.**, *Η Φυλή του Ποδοσφαίρου*, Κάκτος, Αθήνα, 1982.
- **ΜΟΣΧΟΝΑΣ Α.**, *Παραδοσιακά Μικροαστικά Στρώματα*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1986.
- **ΜΠΟΥΡΝΟΒΑ Ε.**, *Από τις Νέες Κυδωνίες στο Δήμο Αιγάλεω. Η Συγκρότηση μιας Πόλης στον 20^ο αιώνα*, Δήμος Αιγάλεω/Πλέθρον, Αθήνα, 2002.
- **ΜΠΟΧΩΤΗΣ Θ.**, «Εσωτερική Πολιτική», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} Αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, Τομ.Α-Μέρος 2^ο, Επιστ.Επιμ:Χρ.Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 1999, σ.36-105.
- **ΜΠΡΟΜ Μ.Ζ. – ΠΕΡΕΛΜΑΝ Μ.**, *Ποδόσφαιρο. Μια Συγκινησιακή Πανούκλα. Πλανήτης των Πιθήκων, Γιορτή των Ζώων*, (Μτφρ:Σπ.Παντελάκης), Μαύρη Λίστα, Αθήνα, 1999.
- **ΝΙΚΟΥ Β.**, «Ευρετήριο των Αναγνωρισμένων Προσφυγικών Σωματείων του Πρωτοδικείου Βόλου 1914-1971», *Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών*, Περιοδική Έκδοση της Εταιρείας Θεσσαλικών Μελετών, Βόλος, 1992, Τομ.10, σ.295-314.
- **ΝΟΤΑΡΗΣ Π.**, *Α.Ε.Κ. Ο Καρπός της Αθλητικής Παράδοσης της Πόλης στη Σύγχρονη Αθήνα από το 1924 έως σήμερα*, Καλαυρία, Αθήνα, [2002].
- *Παναθηναϊκός. 1908-1998. 90 Χρόνια Ιστορικής Πορείας*, Γεωργαλάς, Αθήνα, [1998].
- **ΠΕΤΜΕΤΖΙΔΟΥ Μ.**, *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία*, Τομ.Π, (Μτφρ:Β.Καπεταγιάννης), Π.Ε.Κ., Ηράκλειο, 1998.
- **ΠΙΖΑΝΙΑΣ Π.**, *Μισθοί και Εισοδήματα στην Ελλάδα (1842-1923). Το Παράδειγμα των Υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 1985.
- **ΠΙΖΑΝΙΑΣ Π.**, *Οι Φτωχοί των Πόλεων. Τεχνογνωσία της Επιβίωσης στην Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1993.
- **ΡΙΝΟΛ J.L.**, *Ο Κόσμος των Πόλεων τον 19^ο αιώνα*, Πλέθρον, Αθήνα, 2000.
- **ΠΟΛΙΤΗΣ Ε.Ν.**, *Ο Πατραϊκός Αθλητισμός. Τομ.1:Η Πρώτη Δεκαετία, Τομ.2: Από την εποχή του Τόφαλου ως την ίδρυση της Παναχαϊκής*, Αχαϊκές Εκδόσεις, Πάτρα, 1994-1997.
- **ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ Ν.**, *Οι Κοινωνικές Τάξεις στον Σύγχρονο Καπιταλισμό*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1981.
- **ΡΗΓΙΝΟΣ Μ.**, *Παραγωγικές Δομές και Εργατικά Ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936. Βιομηχανία-Βιοτεχνία.*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα, 1987.
- **ΣΕΜΕΡΓΕΛΗΣ Χ.**, «Η Ιστορία του Μαγνησιώτικου Ποδοσφαίρου», *Εν Βόλω*, Τχ.14, Βόλος, Ιούλ.-Σεπτ.2004, σ.39-45.

- **ΣΚΙΑΔΑΣ Ε.**, *100 Χρόνια Νεώτερη Ελληνική Ολυμπιακή Ιστορία. Ε.Ο.Α. 1896-1996*, ΤΑ ΝΕΑ, Αθήνα, 1996.
- **ΣΟΛΟΜΩΝΙΔΗΣ Σ. Χ.**, *Της Σμύρνης. Συνοικίες-Δρόμοι-Περίπατοι-Απόκριες-Πάσχα-Ζωγράφοι-Λέσχες-Χοροί-Αθλητισμός-Γλωσσάριο-Διάφορα*, Αθήνα, 1975.
- **ΣΟΥΒΑΤΖΟΓΛΟΥ Β. - ΚΑΛΦΟΠΟΥΛΟΣ Γ.**, *Αθλητική Δράση των Ρωμηών της Πόλης (Από το 1896)*, Ισταμπούλ, 1979.
- **ΣΠΑΝΟΥΔΗ Α.**, *Ο Αθλητισμός Σύγχρονη Θρησκεία*, Φλάμμα, Αθήνα, 1931.
- *Το Ποδόσφαιρο που Αγαπήσαμε*, Ένθετο: *ΕΠΤΑ ΗΜΕΡΕΣ*, Η Καθημερινή, 4/10/1998.
- **THOMPSON E.P.**, *Χρόνος, Εργασία και Βιομηχανικός Καπιταλισμός*, Κατσάνος, Θεσσαλονίκη, 1983.
- **ΤΣΙΝΤΖΙΩΝΗΣ Χ.**, *Ο.Κ.Ν.Ε. 1922-1943. Λενινιστικό Μαχητικό Σχολείο των Νέων*, Σύγχρονη Εποχή/Εκδόσεις Οδηγητής, Αθήνα, 1989.
- **ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΣ Β.**, «Τα στάδια της Τοπικής Συνείδησης. Ο Πειραιάς 1835-1935», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας. Νεοελληνική Πόλη. Οθωμανικές Κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος*. Τομ.Α', Ε.Μ.Ν.Ε., Αθήνα, 1985, σ.245-249.
- **VEBLEN Th.**, *Η Θεωρία της Αργόσχολης Τάξης. Η Οικονομική Μελέτη των Θεσμών*. (Εισαγωγή: Wt.Mills, Μτφρ: Γ.Νταλιάνης, Επιμ: Φ.Ρ.Σοφριανός), Κάλβος, Αθήνα, 1982.
- **VINAI G.**, *Το Ποδόσφαιρο ως Ιδεολογία*, Διεθνής Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1978.
- **ΦΙΚΑΣ Α.Γ.**, «Η Αθλητική Ιστορία της Καλαμπάκας από το 19^ο αιώνα έως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο», στο Γρ.Σταγέας (επιμ.), *Η Καλαμπάκα Μέσα από την Ιστορία της*. Εισηγήσεις-Πρακτικά του Α' Ιστορικού Συνεδρίου Καλαμπάκας, Δήμος Καλαμπάκας/Γένεσις, Καλαμπάκα, 2001, σ.481-512.
- **ΦΟΥΝΤΑΝΟΠΟΥΛΟΣ Κ.**, «Η Γλώσσα του Συνδικαλισμού. Τα Καταστατικά των Εργατικών Σωματείων της Θεσσαλονίκης (1914-1936)», *Τα Ιστορικά*, Τχ.18-19, Ιουν.-Δεκ.1993, σ.205-226.
- **ΦΟΥΝΤΟΥΚΙΔΗΣ Β.**, *Γκολ, Ρεκόρ και Καλαθιές 1971. Η Ιστορία Ποδοσφαίρου, Στίβου, Μπάσκετ σε Ονόματα και Αριθμούς*, Αθήνα, 1971.
- **ΦΟΥΡΝΑΡΑΚΗ Ε.**, «Αθληση, Αθλητισμός, Ολυμπισμός:Απόπειρα για την Ανάδειξη Ενός Νέου Ιστορικού Πεδίου», *Αρχαιακά Νέα*, Τχ.9, Αθήνα, 1993, σ.17-21.
- **ΦΟΥΡΝΑΡΑΚΗ Ε.**, «Ένα Κείμενο, μια Ιστορία:Για το Γαλλικό Ρεύμα της Κριτικής Θεωρίας του Αθλητισμού», *Σύγχρονα Θέματα*, Τχ.85, Ιούλ.2004, σ.34-41.
- **ΦΟΥΡΝΑΡΑΚΗ Ε.**, «Η Σωματική Αγωγή των Δύο Φύλων στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», Ανάτυπο από τα *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου. Οι Χρόνοι της Ιστορίας. Για μια Ιστορία της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας*, Αθήνα, 1998, σ.293-315.
- **ΧΑΤΖΗΙΩΣΗΦ Χ.**, «Εισαγωγή», *Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα*, Τομ.Α'-Μέρος 1^ο, Επιστ.Επιμ:Χρ.Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003, σ.9-39.
- **ΧΑΤΖΗΙΩΣΗΦ Χ.**, «Κοινοβούλιο και Δικτατορία», *Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα*, Τομ.Β'- Μέρος 2^ο, Επιστ.Επιμ:Χρ.Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003, σ.36-123.
- **ΧΑΤΖΗΙΩΣΗΦ Χ.**, *Η Γηραιά Σελήνη. Η Βιομηχανία στην Ελληνική Οικονομία 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1993.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

- **ARCHETTI P.E.**, *Masculinities. Football, Polo, and the Tango in Argentina*, Berg, Oxford-New York, 1999.
- **BAR-ON T.**, «The Ambiguities of Football, Politics, Culture and Social Transformation in Latin America», *Sociological Research*, 2/4, (1997), σ.417-431.

- **BECK J.P.**, «Going to War, Peaceful Co-existence or Virtual Membership? British Football and F.I.F.A. 1928-1946», *The International Journal of the History of Sport*, 17/1, (2000), σ.113-134.
- **BETTS R.J.**, «The Techological Revolution and the Rise of Sport 1850-1900», *The Mississippi Valey Historical Review*, 40/2, (1953), σ.231-256.
- **BURKE P.**, «The Invention of Leisure in Early Modern Europe», *Past and Present*, 146, (1995), σ.136-150.
- **CRONON M.**, «Fighting for Ireland, Playing for England? The Nationalist History of the Gaelic Athletic Association and the English Influence on Irish Sport», *The International Journal of the History of Sport*, 15/3, (1998), σ.36-56.
- **DIETSCHY P.**, «Une Passion Urbaine:Football et Identites dans la Première Moitié du Vingtième Siecle. L' exemple du Turin et de l' Italie», *Histoire Urbaine*, 3, (2001), σ.133-148.
- **DUNNING E.**, *Sport Matters. Sociological Studies of Sport. Violence and Civilization*, Routledge, London, 1999.
- **EITZEN D.S.**, *Sport in Contemporary Society. An Anthology*, St' Martin's Press, New York, 1989.
- **ELIAS N.-DUNNING E.**, *Sport et Civilisation la Violence Maîtrisée*, Fayard, Paris, 1994.
- **FISHWICK N.**, *English Football and Society 1910-1950*, Manchester University Press, Manchester, 1988.
- **FITZGERLAD R.**, *British Labour Management and Industrial Welfare 1846-1939*, Croom Helm, London-New York, 1988.
- **FREY H. J. – EITZEN D. S.**, «Sport and Society», *Annual Review of Sociology*, 17, (1991), σ.503-522.
- **FYKHOLM A.P.**, «Soccer and Social Identity in Pre-Revolutionary Moscow», *Journal of Sport History*, 24/2, (1997), σ.143-154.
- **GARNHAM N.**, «Patronage, Politics and the Modernization of Leisure in Nothern England:The Case of Alnwick's Shrove Tuesday Football Match», *The English Historical Review*, 17/474, (2002), σ.1228-1246.
- **GEHRMANN S.**, «Football in an Industrial Region:The Example of Schalke 04 Football club», *The International Journal of the History of Sport*, 6/3, 1989, σ.335-355.
- **GUTTMANN A.**, «Who's First? Or Books on the History of American Sports», *The Journal of American History*, 66/2, (1979), σ.348-356.
- **HAGUE E. – MERCER J.**, «Geographical Memory and Urban Identity in Scotland:Raith Rovers F.C. and Kirkaldy», *Geography*, 83/2, (1998), σ.105-116.
- **HARGREAVES J.**, *Sport Power and Culture. A Social and Historical Analysis of Popular Sports in Britain*, Polity Press, Cambridge, 1986.
- **HARGREAVES Jen.**, *Sporting Females. Criticae Issues in the History and Sociology of Women's Sport*, Routledge, London, 1994.
- **HARVEY A.**, «An Epoch in the Annals of National Sport:Football in Sheffield and the Creation of Modern Soccer and Rugby», *The International Journal of the History of Sport*, 18/4, (2001), σ.53-87.
- *History Today*, 33, (1983).
- **HOBSBAWM E., - RANGER T.**, *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993.
- **HOBSBAWM E.**, *Labouring Men: Studies in the History of Labour*, Doubleday, Garden City-New York, 1967.

- **HOLT R.**, *Sport and the British. A Modern History*, Clarendon Press, Oxford, 1989.
- **JARVIE G. – MAGUIRE J.**, *Sport and Leisure in Social Thought*, Routledge, London-New York, 1994.
- **JOHNESN M.**, «Eighty Minute Patriots? National Identity and Sport in Modern Wales», *The International Journal of the History of Sport*, 17/4, (2000), σ.93-109.
- **KORR C.**, «West Ham United Football Club and the Beginnings of Professional Football in East London, 1895-1913», *Journal of Contemporary History*, 13/2, (1978), σ.211-232.
- **LEVER T.**, *Soccer Madness*, University of Chicago Press, Chicago, 1983.
- **LEWIS W.R.**, «The Genesis of Professional Football: Bolton-Blackburn-Darwen, the centre of Innovation 1878-1885», *The International Journal of the History of Sport*, 14/1, (1997), σ.21-54.
- **LOWERSON J.**, *Sport and the English Middle Classes 1870-1914*, Manchester University Press, Manchester-New York, 1993.
- **LÜSCHEN G.**, «Sociology of Sport: Development, Present State and Prospects», *Annual Review of Sociology*, 6, (1980), σ.315-347.
- **MAHIEU D.L.**, «The History of British and American Sport. A Review Article», *Comparative Studies in Society and History*, 32/4, (1990), σ.838-844.
- **MASON T.**, «Football and the Historians», *The International Journal of the History of Sport*, 5/1, (1998), σ.136-141.
- **MASON T.**, *Association Football and English Society 1863-1915*, Harvester, Brighton, 1980.
- **MASON T.**, *Passion of the People? Football in South America*, London-New York, Verso, 1995.
- **MERKEL U.**, «The Hidden Social and Political History of the German Football Association (D.F.B.) 1900-1950», *Soccer and Society*, 1/2, (2000), σ.167-187.
- **MURRAY B.**, *Football. A History of the World Game*, Scollar Press, Hampshire, 1994.
- **PAXSON F.**, «The Rise of Sport», *The Mississippi Valley Historical Review*, 4/2, (1917), σ.143-168.
- **POLLEY M.**, *Moving the Goalposts. A History of Sport and Society Since 1945*, Routledge, London-New York, 1998.
- **PUJADAS X. – SANTACANA C.**, «The Popular Olympic Games. Barcelona 1936: Olympians and Antifascists», *International Review for the Sociology of Sport*, 27/2, (1992), σ.139-150.
- **RADER G.B.**, «The Quest For Subcommunities and the Rise of American Sport», *American Quarterly*, 29/4, (1977), σ.335-369.
- **RIESS S.**, «From Pitch to Putt: Sport and Class in Anglo-American Sport», *Journal of Sport History*, 21/2, (1994), σ.138-184.
- **RIESS S.**, «The New Sport History», *Reviews in American History*, 18/3, (1990), σ.311-325.
- **SUGDEN J. – TOMLISON A.** (eds), *Hosts and Champions. Soccer Cultures, National Identities and the U.S.A. World Cup*, Arena, 1994.
- **THOMAS K.**, «Work and Leisure», *Past and Present*, 29, (1964), σ.50-60.
- **THOMPSON P.E.**, «Time, Work, Discipline and Industrial Capitalism», *Past and Present*, 38, (1967), σ.56-97.
- **TRANTER N.**, *Sport Economy and Society in Britain 1750-1914*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.

- **VAMPLEW W.**, «The Economics of a sport industry: Scottish Gate-Money Football 1890-1914», *The Economic History Review*, 45/4, (1982), σ.549-567.
- **VAMPLEW W.**, *Pay Up and Play the Game. Professional Sport in Britain 1875-1914*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988.
- **WEBER E.**, «Gymnastics and Sports in Fin-de-Siècle France. Opium of the classes?», *The American Historical Review*, 76/1, (1971), σ.70-98.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

- Κατάλογος Επίσημων Ποδοσφαιρικών Σωματείων.⁴⁷³
- Καταστατικό της *Ε.Π.Ο.*⁴⁷⁴
- Καταστατικό *Ποδοσφαιρικού και Αθλητικού Ομίλου Η Βροντή Αγ. Ιωάννου* (1932).
- Καταστατικό *Αθλητικού Ποδοσφαιρικού και Εκπαιδευτικού Ομίλου Ο ΦΡΟΙΞΟΣ Νέας Κοκκινιάς* (1930).
- Φωτογραφία *Εθνικής Ομάδος Ποδοσφαίρου* (1933).

⁴⁷³ *Αθλητικός Χρόνος*, Αρ.Φύλ.89, 14/3/1935, σ.3.

⁴⁷⁴ Το Καταστατικό δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στο περιοδικό *Αθλητικός Κόσμος* από 13/2/1927 έως 17/4/1927.

ΣΩΜΑΤΕΙΑ ΕΝΩΣΕΩΣ ΑΘΗΝΩΝ

Παναθηναϊκός Α.Ο., Α.Ε.Κ., Ατρόμητος Γ.Σ., Απόλλων Γ.Σ., Αθηναϊκός Α.Σ., Αθλ.Ποδ.Σύλλογος Εμποροϋπαλλήλων, Γυμναστικός και Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Γουδί, Ελληνορωσικός Α.Σ., Ποδ.Αθλ.Σύλλογος Δάφνη, Π.Σ.Αττικός, Π.Ο.Κων/πόλεως Ν.Αστήρ, Α.Π.Σ.Ολυμπιακός Αθηνών, Αρίων, Α.Π.Ο.Ηρακλής, Ηλυσιακός Α.Ο., Π.Ο.Αστήρ, Α.Π.Ο.Ολυμπιάς, Α.Ο.Πατησίων, Α.Ε.Ηρακλείου, Π.Ο.Νήαρ Ήστ, Α.Ο.Χαλανδρίου, Α.Ο.Σπάρτα, Α.Ε.Παγκρατίου, Αργοναύτης.

ΣΩΜΑΤΕΙΑ ΕΝΩΣΕΩΣ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

Ο.Σ.Φ.Π., Εθνικός Ο.Φ.Π., Π.Σ.Άμυνα, Φαληρική Ένωση Μέγας Αλέξανδρος, Ένωση Κων/πόλεως, Φαληρικός Σύνδεσμος, Π.Ε.Νεαπόλεως, Ποδ.Νεολαία Κοκκινιάς, Π.Σ.Άρης, Δωδεκανησιακός Όμιλος Αργοναύτης, Ποδ.Αθλ.Όμ.Φιλάθλων Πειραιώς, Π.Σ.Μοσχάτου, Ατρόμητος Π.Ο., Π.Σ.Θησεύς, Α.Σ.Αστήρ.

ΣΩΜΑΤΕΙΑ ΕΝΩΣΕΩΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Α.Σ.Άρης, Γ.Σ.Ηρακλής, Θερμαϊκός Γ.Σ.Σιδ.Υπαλλήλων, Π.Α.Ο.Κ., Άτλας, Γ.Σ.Μεγ.Αλέξανδρος, Ολυμπιακός Ο.Φ.Θεσ/κης, Μορφωτική Ένωση Νεολαίας Τούμπας, Γ.Σ.Μακαμπί, Μουσικογυμναστικός Σύλλογος Μελιτεύς, Π.Σ.Προσφυγική Ένωση Θεσ/κης, Αναμορφωτικός Σύλλογος Καλαμαριάς Απόλλων, Π.Σ.Αετός Παπάφη, Α.Ο.Τούμπας Αετιδεύς, Παμμακεδονικός Όμιλος, Γ.Σ.Ολυμπιακός Κοζάνης, Αθλητικός Μακεδονικός Σύλλογος Κοζάνης, Γ.Σ.Νεολαίας Ποντίων Ακρίτας, Πτολεμαίος, Γ.Σ.Ορεστιάς Καστοριάς, Π.Σ.Θεσ/κης Ολυμπιακός, Ένωση Αρμενίων Αθλητών, Γυμναστικός Ισραηλιτικός Σύλλογος ΑΚΟΑΧ, Νικηφόρος Φλωρίνης, Α.Π.Σ.Άρης Καστοριάς, Α.Σ.Ατρόμητος Καστοριάς, Αθλητικός Σύλλογος Φλωρίνης Η Ελλάς, Μ.Αλέξανδρος Κατερίνης, Γ.Σ.Τραιάν.

ΣΩΜΑΤΕΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Γ.Σ.Ορφεύς Σερρών, Μουσικογυμναστικός Σύλλογος Απόλλων Σερρών, Γ.Σ.Σερρών Ηρακλής, Α.Σ.Σιδηροκάστρου Άρης, Γ.Σ.Σιδηροκάστρου Άρης, Γ.Σ.Νεολαίας Κιλκίς Αναγέννησις, Γ.Σ.Αναγέννησις Πετριτσίου, Γ.Σ.Άρης Πρώτης, Π.Σ.Ολυμπιακός Ροδοπόλεως, Μουσικογυμναστικός Σύλλογος Ορφεύς Ηρακλείας, Μέγας Αλέξανδρος Ηρακλείας, Μέγας Αλέξανδρος Ροδολειβούς, Μέγας Αλέξανδρος Χρυσού, Φιλοπρόοδος Νεολαία Πενταπόλεως, Σύλλογος Εθνικής Φυσικής Αγωγής Αχιλλεύς.

ΣΩΜΑΤΕΙΑ ΕΝΩΣΕΩΣ ΑΝΑΤ.ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Γ.Σ.Δόξα, Α.Ε.Κ.Καβάλλας, Γ.Σ. Φίλιπποι Καβάλλας, Γ.Σ.Ηρακλής Καβάλλας, Γ.Σ.Ελπίς Δράμας, Γ.Σ.Ορφεύς Αλεξανδρούπολης, Γ.Σ. Άρης Δράμας,

Γ.Σ.Μέγας Αλέξανδρος Ελευθερουπόλεως, Γ.Σ.Ασπίς Δράμας, Γυμναστικός και Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Βόρων Καβάλλας, Πανδραμαϊκός Α.Σ., Γ.Σ.Φίλιπποι Δοξάτου, Γ.Σ.Χρυσουπόλεως ο Νέστος, Α.Ε.Ιδ.Υπαλλήλων Ερμής.

ΣΩΜΑΤΕΙΑ ΕΝΩΣΕΩΣ ΚΑΛΑΜΩΝ

Α.Σ.Απόλλων, Α.Ε.Κ.Καλαμών, Μεσσηνιακός Γ.Σ., Αρμενική Ένωση Καλαμών, Π.Σ.Ολυμπιακός, Π.Σ.Αχιλλεύς Μεσσηνίας, Ναυτικός και Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Ποσειδών, Σύλλογος Φιλάθλων Φαραϊκός, Α.Π.Σ.Παγκαλαμιακός, Σύλλογος Εθνικής Φυσικής Αγωγής ο Άρης, Γυμναστικός Σύλλογος Τριπόλεως Αρκαδικός.

ΣΩΜΑΤΕΙΑ ΕΝΩΣΕΩΣ ΠΑΤΡΩΝ

Ολυμπιακός Π.Σ., Παναχαϊκή Γυμναστική Ένωση, Π.Σ.Απόλλων, Α.Π.Σ.Λευκός Αστήρ, Α.Π.Ένωση Κωνσταντινουπόλεως, Π.Σ.Πατρών η Νίκη, Γ.Σ.Ηρακλής Πύργου, Παναιγιάλειος Γ.Σ., Π.Σ.Θύελλα, Π.Σ.Πατραϊκή, Π.Σ.Ατρόμητος, Π.Σ.Ερμής, Π.Σ.Άρης, Π.Σ.Ηρακλής, Α.Π.Σ.Άρης Αιγίου, Γ.Σ.Νίκη, Αθλητική Ένωση Μεσολογγίου, Ολυμπιακός Κεφαλληνίας.

ΣΩΜΑΤΕΙΑ ΕΝΩΣΕΩΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Α.Ο.Κένταυρος, Γ.Σ.Νίκη Βόλου, Α.Ο.Λαρίσης Πελασγιώτης, Α.Ο.Δήμητρα, Α.Ο.Λαρίσης Ηρακλής, Γ.Σ.Αναγέννησις Καρδίτσας, Γ.Σ.Ολυμπιακός Καρδίτσας, Γ.Σ.Τρικάλων, Σύλλογος Βόλου Ηρακλής, Σύλλογος Τρικάλων Παναθηναϊκός, Πανθεσσαλική Αθλητική Ένωση Κων/πόλεως, Α.Ο.Βόλου Αχιλλεύς.

ΣΩΜΑΤΕΙΑ ΕΝΩΣΕΩΣ ΣΑΜΟΥ

Αθλητικός Σύλλογος Λυκούργος, Α.Σ.Απόλλων, Α.Σ.Άρης, Α.Σ.Αστήρ, Α.Σ.Πανσαμιακός, Α.Σ.Βαθύλλος.

ΣΩΜΑΤΕΙΑ ΕΝΩΣΕΩΣ ΚΡΗΤΗΣ

Όμιλος Φιλάθλων Ηρακλείου, Ένωση Γυμνα.Οργανώσεων Ηρακλείου, Α.Ε.Ηρακλείου ο Εργοτέλης, Α.Ο.Ηρακλείου Ολυμπιακός, Γ.Σ.Ηρακλής Ηρακλείου, Ποδοσφαιρικό Αθλητικό Σωματείο ο Ερμής, Αθλητική Ένωση Αλικαρνασσού Ηρόδοτος.

ΣΩΜΑΤΕΙΑ ΕΝΩΣΕΩΣ ΦΘΙΩΤΙΔΟΦΩΚΙΔΟΣ

Ολυμπιακός Αθλητικός Όμιλος, Όμιλος Αθλητών Δομοκού ο Θαυμακός.

ΣΩΜΑΤΕΙΑ ΕΝΩΣΕΩΣ ΘΡΑΚΗΣ

Μουσικογυμναστικός Σύλλογος Ορφεύς Ξάνθης, Γυμναστικός Σύλλογος Ξάνθης Ελπίς, Γ.Σ.Ασπίς Ξάνθης, Αθλητικός και Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Άτλας,

Σύλ.Εθν.Φυσικής Αγωγής Αλεξανδρούπολης, Μουσικογυμναστικός Σύλλογος Ε.Φ.Α.Εθνικός Αλεξανδρουπόλεως, Α.Σ.Άτλας Κομοτινής, Ένωσις Αρμενικής Νεολαίας Ξάνθης, Γ.Σ.Ροδόπης, Μουσικογυμναστικός Σύλλογος Άρης Αλεξανδρουπόλεως, Γ.Σ.Βροντή Ξάνθης, Γ.Σ.Ηρακλής, Α.Ε.Διδυμοτείχου, Γ.Σ.Τουρκικής Νεολαίας, Εστία Τουρκικής Νεολαίας, Γ.Σ.ΑΕΚ.Κομοτινής.

ΣΩΜΑΤΕΙΑ ΕΝΩΣΕΩΣ ΑΙΓΑΙΟΥ

Παλλεσβιακός Γ.Σ., Γ.Σ.Μανδαμαδου Άτλας, Γ.Σ.Άρης, Γυμναστικός και Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Ερμής, Γυμναστικός και Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Αχιλλεύς, Γ.Σ.Μικρασιατικός, Α.Σ.Αστραπή, Γυμναστικός και Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Νίκη, Α.Σ.Γέρας, Μοτιληναϊκός.

ΣΩΜΑΤΕΙΑ ΕΝΩΣΕΩΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Γυμναστικός Σύλλογος Πόρρος.

ΣΩΜΑΤΕΙΑ ΕΝΩΣΕΩΣ ΚΟΡΙΝΘΟΥ

Αθλητικός Σύλλογος Αχιλλεύς.